

КНИГАРЬ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

ТОВАРИСТВО „ЧАС“ У КИЇВІ

1919.

ЧИСЛО 23-24.

Ц. 12 КАРБ.

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ

„Наше Минуле“

Журнал містить на своїх сторінках статті і розвідки з історії України, історії українського письменства, культури і мистецтва, мемуари й листування історичних діячів, матеріали з побутової історії і з історії політичного і національного руху на Україні. Широку увагу присвячено буде відділу критично-бібліографічному і хроніці культурного життя в зазначеному обсязі.

Журнал виходить в 1919 році книжками в 12—15 аркушів під редакцією П. І. Зайцева.

1—2 число вийшло і продається

Книжки журналу та комплекти за минулий рік можна набувати в конторі Видавничого Товариства „ДРУКАРЬ“. Хрещатик, 50.

Ціна комплекту за 1918-й рік, три книжки—50 карб.

„Кооперативний Кредит“

(„КОМАШНЯ“)

щотижневик кредитової кооперації

Передплата на рік—25 карб., на 1/2 року—13 карб.

Адреса: Київ, Володимирська 30.

Зав. ред. Ф. Матушевський.

„СВІТЕЦЬ“

Щомісячник культурно-освітньої праці на Волині.

Орган культурно-просвітних робітників. Видає Волинський Підвідділ Позашкільної Освіти.

Ціна поодинокого числа 2 карб., подвійного—4 карб.

Адреса: Житомир, Підвідділ Позашк. Освіти, ред. „Світла“.

Керує вид. К. Абрамович.

Літературно - Науковий Вістник

український місячник літератури, науки й громадського життя.

Редакція і контора: Київ, В.-Підвальна № 36, пом. 8. Телефон 60—27.

Умови передплата на 1919 рік: поки що треба надсилати 30 карб.

Ред. О. Олесь.

„УКРАЇНЬСЬКА КООПЕРАЦІЯ“

місяшний орган Центрального Українського Кооперативного Комітету.

(Рік видання II-й).

З огляду на дорожнечу паперу й робітничих рук передплата остаточно невстановлена; поки що треба прислати на рік 75 карб., на пів-року 40 карб., а для трудової інтелігенції на рік 50 карб. і 25 карб. на пів-року.

Адреса Ред. і контори: Київ, В. Васильк. 14.

Незабаром вийде I-й випуск

„Труди Метеорологічної Секції С.-Г. Вченого Комітету України“

„ТРУДИ“ мають виходити що два місяця й обслуговуючи Секцію, також мають до часу замінити собою періодичний метеорологічний часопис, потреба в якому гостро почувається.

Ціна випуску встановлюється в кожному окремому разі.

Замість передплати приймається аванс в розмірі 40 гривень до кінця року.

Спостережникам станцій, кореспондентам Секції—на особливо льготних умовах.

Адреса: Київ, В. Володимирська 19. Метеор. Секція С.-Г. Вч. К.

Редагує Колегія.

УКРАЇНА

науковий журнал українознавства.

Орган укр. Наукового Товариства у Києві.

Адреса: Київ, В.-Підвальна 36, кв. 8.

Зміст 23—24-го ч. ч. „Книгаря“. Од редакції. П. Стебницький.—Культурно-громадська праця П. О. Куліша. С. Єфремов.—Біля початків української критики. Ан. Ніковський.—Ліра П. О. Куліша. Проф. Н. Сагарда.—Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма. Проф. А. Лобода.—П. О. Куліш етнограф. П. Рупін.—П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя. Павло Зайцев.—Видання творів П. Куліша. Огляди преси: „Наше Минуле“.—„Музагет“.—„Громада“.—„Книжний Вістник“.—„Вільна Українська Школа“.—„Просвещение“. Критика і бібліографія. Одділи: I. Історія письменства і критика.—II. Історія.—III. Економіка і соціологія.—IV. Красне письменство.—V. Педагогіка і школа.—VI. Видання для дітей.—VII. Інформаційні видання.—VIII. Поезії.—IX. Театр і п'єси. С. Єфремов.—З приводу однієї рецензії. Видавнича хроніка. Літературне життя (звістки та чутки). Нові книжки. (1293—1268). Оповідки.

Жизгарт

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Київ.

Рік видання третій.

Липень-Серпень, 1919 р.

Число 23-24.

Виходить що-місяця.

Соті роковини з дня народження Куліша знов викликають перед очі громадянства цю велику й інтересну, зіткану з протиріччів і хитань, живим драматизмом переняту постать.

Історик і етнограф, критик і публіцист, видатний літературний ініціатор—фактичний редактор першого українського журналу—і признаний

1819—27/vii—1919

провідник української інтелігенції 60-х років, Куліш нестертий слід полишив по собі в історії нашого культурно-національного життя. Але його ріжноманітна та многогранна діяльність, така суперечлива в різні моменти життя, довго не могла знайти собі спокійної оцінки. З Кулішем полемізували, боролися, проклинали його або завзято обороняли. І, можна сподіватись, тільки тепер, в столітні роковини народження, настає для нього доба об'єктивного наукового вивчення. Куліш стає для нас не живим супротивником, а цікавою та повчаючою сторінкою минулого, необхідним етапом в історії нашого культурного розвитку—і разом з тим вірним слугою українського слова, що не вважаючи ні на які

свої помилки та урочисті обіцянки, не зламав „свого українського пера“,— все вірив,

що судити Україну
рідне слово буде

і на нього, на те рідне слово, покладав найкращі свої сподівання.

Слово нам верне і силу давнешню і волю

І не один в нас лавровий вінець обів'є круг чола.

Культурно-громадська праця П. О. Куліша.

Стаття П. Стебницького.

I.

Соті роковини народження Куліша припадають на смутний час для нашого краю, коли трудно підводити певні підрахунки поступу національного життя України за минуле століття. Але разом з тим наш час можна признати як раз відповідним для оцінки й аналізу світогляду Куліша та на пряму його громадської роботи. Маємо перед собою в спостереженнях сучасности ту саму трагедію фатального розбрату між верхніми й нижчими верствами народу, яка складала собою найтяжчі сторінки минулого України. Ця трагедія, як відомо, була одною з болючих ран Кулішевої душі, що в останнім періоді його життя довела його до повного відчуження від громадянства і мало не до втрати психичної рівноваги.

Трагичного елемента взагалі не бракує в постаті Куліша. Ця його глибока духовна самотність, як органічна риса його вдачі. Його надзвичайна самопевність, що виходила з гордої свідомости своїх великих духовних сил, але поруч з тим заважала йому бачити власні хиби. Ця невпинна, завзята боротьба, яку він провадив проти власної минушини, проти колишніх друзів-однодумців, а нарешті проти всього українського громадянства і мало не всього абстрактного українського народу. Це злісне нищення й заплывування старих ідеалів, які проте не давали йому спокою до кінця його днів, навертаючи його на де-який час до покайних настроїв, після чого він з тим більшою скаженістю накидався на своїх „ворогів“, як Дон Кихот на вітряки... Цього всього було занадто багато навіть для такої сильної натури, як Кулішева, і не диво, що друга половина його життя й роботи все більш виразно прибирала хоробливий характер і що врешті навіть блискучий літературний талант Куліша в цім пеклі, в яке він себе посадив, мусів фатально збліднути й підупасти.

Цей велетень духа, що весь свій хист і все напруження своєї надзвичайної енергії вложив в ідею національного відродження рідного краю,—все життя носив в собі велику червоточину, що поволі розїдала його душу і псувала його працю. При таких умовах Куліш зробив за своє життя далеко не все, що міг-би зробити по своїм силам, але вага його позитивної праці настільки

велика, що тепер, оглядаючись на прожитий Україною вік, треба перш за все признати національні заслуги Куліша, тим більше, що вони лягають на його карб, а його хиби в значній мірі виправдуються всім ходом української історії і обставинами російської дійсности.

Життя Куліша з погляду його громадського значіння, розпадається на такі частини: 1) до 1847 р.—період романтичних мрій і складання світогляду; 2) від 1847 до 1855—період перших гірких вражінь і підготовки до практичної роботи; 3) від 1856 до 1864—період інтенсивної громадської і літературної праці; 4) від 1865 до 1876—період реакції і громадського відчуження; і 5) від 1877 до 1897—період останніх розчарувань і духовної ізоляції.

Вже з перших виступів молодого Куліша в гуртках української інтелігенції визначився його хист і основні риси його вдачі, що, либонь, одразу його виставили на чільне місце серед київських ентузіастів української ідеї в початку сорокових років. Плани широкої культурно-просвітньої роботи для українського селянства і мрії про визволення люду з кривавої неволі відповідали тодішнім настроям Куліша і робили з нього, очевидно, гарячого учасника гурткових нарад. Треба думати, що й початок кирило-методіївської організації не обійшовся без його участі, хоча в писаннях пізнішої доби він рішуче заперечував цьому і навіть заявляв, що був противником кирило-методіївської програми. То правда, що в своїх листах до київських народолюбців Куліш радив занедбати політику, а всю увагу звернути на народню освіту, бо тоді, мовляв, „сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни ерихонські!“ Але-ж і кирило-методіївці тільки абстрактно марили про всеслов'янське єднання та про всесвітні переміни в державнім ладу, а в реальних завданнях не далеко відійшли від Кулішевих думок; з другого боку і просвіта в тих формах, які уявляли собі кирило-методіївці, теж була в очах урядових сфер свого роду політикою. Не диво-ж, що в своїх писаннях того часу („Повѣсть объ украинскомъ народѣ“) Куліш освітлював українську справу з погляду зовсім близького до кирило-мето-

дівської програми. Самі кирило-методіївці, як видно з оцінки, поданої Білозерським на допитах, дивились на Куліша з надзвичайною повагою, як на людину високих чеснот, великого знавця рідної мови й старовини і першорядного робітника на полі культури й письменства.

Хоч світогляд Куліша цього раннього періоду був майже спільний з іншими членами київського товариства, але вже тоді в його пориваннях брали перевагу ті ідеї і впливи, які щільніше лучились зо всею його психикою і які згодом поволі одгородили Куліша від загального строю думок українського громадянства. З цього погляду цікава власна характеристика, якою сам Куліш в своїй автобіографії освітив прогнєжність між ним та Шевченком вже при першій їх зустрічі в Києві: це були ніби представники двох половин козаччини—правобережної і лівобережної, илебейської і аристократичної, гайдамацької і пансько-царської. „Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську Коллегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказъ“ і завести на Вкраїні училища замість старих бурс, ...що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Вишневецькими і іншими, обороняючи полудневу Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину...“ („Правда“ 1868). В ті часи Куліш ще не ставив так високо царського реформаторства на Вкраїні, але суть його поглядів і настроїв визначена в цій автохарактеристиці правдиво. Природний аристократизм його духу зійшовся тут із впливами таких людей, як Михайло Максимович та польський письменник Грабовський; в бурхливій минувшині України вже тоді вбачав він моменти руїництва і дикости, а на сполучення з Московою дивився, як на факт історичної необхідности і, головне, як на шлях до вищих форм державности та культури. Але цю культуру повинно було дати українському люду рідне письменство, широкий розвиток рідного слова, наука і освіта. Звідси та велика вага, яку надавав Куліш народній школі, укладаючи програми підручників, наукових популяризацій та іншої просвітньої роботи по селах. Звідси і та знеохота до „політики“, що згодом перейшла в знеохоту до всякої опозиції існуючому ладу, а врешті—в потребу шукати мотивів для оправдання цього ладу і йти з ним на компроміси, в надії поширення дозволених меж для культурно-національної праці...

Переїзд до Петербургу відірвав Куліша

від гуртової роботи. Він пильно береться до науки, лаштується на досліди закордонної слов'янщини, але катастрофа 1847 р. припиняє всі ці заходи і обертає його на який час в безправного, залідозреного засланця. Вибитий з колії, зруйнований морально й матеріально, Куліш, сидячи в Тулі під доглядом адміністрації, все-ж не занепадає духом, працює над самоосвітою, вчить чужоземні мови, пише оповідання на теми української історії, готує цінні історичні й етнографічні матеріали та розвідки. Цей перший політичний грім над українським рухом мусів тяжко відбитись на Кулішевій психології: поки пощастило добитись реабілітації, його горда вдача зазнала досить прикрого приниження, а те прокрустове ложе лояльного, але залідозреного, письменника, що ждало його по повороті з заслання, занадто було йому тісне й куде. Даремне силсувався він писати так, „щоб і москалі не сердились тай своїм землякам не золжить“; даремне сподівався „умилосердити столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикові держати перо за ухом“: жандарська цензура псувала його писання, виставляти своє ймення в пресі йому було заборонено. І от він кидає Петербург і вертається до рідного краю на хутір, дякуючи Богові, що виніс його „живого й цілого із тієї болотяної цивілізації...“

Але осередок тої цивілізації керував усім російським життям, і через те, з переміною політичного режиму в 1856 р., Куліш знов таки опинився в Петербурзі. Тепер вже йому можна було вільніше розправити свої крила. Він публікує в „Запискахъ о южной Руси“ дуже цікаві етнографічні матеріали, до того оброблені зовсім новим, оригінальним методом. Ця праця ставить Куліша в очах земляків так високо, що Костомаров признав його в той час „єдиним письменником, на котрого можна покладати надії в справі розвитку українського слова і виявлення українського елементу в російській літературі“. Тоді-ж Куліш в „Запискахъ о жизни Гоголя“ кладе початок літературно-критичним студіям над українським письменством, а в своїй славнозвісній „Чорній Раді“ подєє талановитий зразок історичної белетристики і барвистої літературної української мови.

Отже й тепер Куліш почуває потребу підкреслювати свою,—вживаючи сучасної термінології,—„російську орієнтацію“, як основу свого політичного світогляду. В самім змісті „Чорної Ради“ він виразно віддає свої симпатії культурним і лояльним елементам козацької старшини, осужуючи про-

тидержавні нахили демократичних течій в українським народі. В спеціальній статті, приложеній до цього оповідання, якій він надавав велику вагу, як свого роду політичній декларації,—він ще виразніше відхиляє можливі сумніви й підозріння з боку російського громадянства та урядових сфер, доводячи, що він зовсім не стоїть на ґрунті вузького місцевого патріотизму і не має на увазі творити окрему словесність на шкоду словесности загальноросійської, а хоче, мовляв, тільки виявити причини політичної відчужености України і довести необхідність сполучення в одну державу південно-руського народу з північним... Впливи польських істориків та московських славянофілів, з якими Куліш в ці часи був особливо близький, ще збільшили його неприхильність до козацького періоду української історії, де він нічого не хотів помічати, окрім боротьби руїницьких елементів України з елементами культури й державности Польщі та Московщини. Але російське громадянство не дуже повірило Кулішевій декларації, бо поетичні образи „Чорної Ради“ не годились на ілюстрацію теоретичних міркувань епілогу: мимоволі в художніх типах і картинах Кулішевого оповідання виступала така гаряча любов до рідного народу, що навіть „руїнники-запорожці“ викликали до себе в читача щирі симпатії.

Поруч з науковою і літературною роботою Куліш ретельно працює над справами народньої освіти. Він складає зразкові граматики, установає основи фонетичного правопису. Для нього ясна потреба духовної освіти в народі, — і він видає українські проповіді Гречулевича, переробивши їх „рукою власною“ як по мові, так і по змісту, в напрямі широких поступових ідей і без шаблону семінарської схоластики. З тою-ж метою задумує він видати євангельську історію з поясненнями, але цей замір не здійснюється через цензурні перешкоди. З рук Куліша в цей самий період виходять перші видання творів Марка Вовчка; домігши новому блискучому талантові появи-тись на ниві українського письменства, Куліш послужив і ділу знесення кріпацтва, якого тяжкі картини, змальовані „українською Бічер Стоу“, звернули на себе пильну увагу російського громадянства.

Особливо захопився Куліш думкою про видання українського журналу. На його погляд тільки національна преса могла „дати южно-руському слову громадянство“. „Спасеніє нашого краю в нашому слові“, — пише він Галаганові, сподіваючись на матеріяльну підмогу від заможних земляків: „слово зем-

ляка укаже землякові, і явиться сила общественна, котрої тепер немає, явиться воля й дума єдина“. Але і надії на земляків тоді не справдились, і цензура не дала на прохання Куліша згоди. Він мусив обмежитись виданням альманаху „Хата“, а мрії про журнал здійснились трохи пізніше, коли в Петербурзі вже зібрався і численний гурток з старих друзів та нових літературних сил. Редакція „Основи“ робиться осередком енергійної роботи Куліша. Він фактично бере на себе редакторську працю, виправляє весь літературний матеріял, не минаючи й видавчих авторів, взагалі пильнуючи, щоб українське слово йшло в люде причепурене й гідне пошави. Глибоке знання народньої мови, літературний талант і широка освіта Куліша давали йому в цій справі велику авторитетність, хоч при його диктаторській вдачі редагування „Основи“ не обходилось без гострих суперечок з іншими співниками по журналу. Він б'г тато сам пише в „Оснoвi“, виступаючи як популяризатор-історик, етнограф, балетрист, поет, літературний критик, публіцист. Не все він здійснює, що задумує, не все розглядає досить широко й об'єктивно, але скрізь кладе початок, веде перед, показує дорогу. Історичними популяризаціями („Хмельницщина“, „Вяговщина“) він доводить повну придатність української мови для наукового вжитку. В полемичних статтях обстоює українську національну ідею проти нападів з російського й польського боку, та доводить законність і необхідність розвитку української літератури. Ці статті його („Отвѣтъ „Дню“, „Полякамъ объ украинцах“) навіть тепер роблять сильне вражіння глибиною переконання, строгою логічністю аргументів і силою чуття. Так само талановито і енергійно Куліш воює з реакціонерами, що ніяк не хотіли миритись з скасуванням кріпацтва („Поѣздка въ Украину“). Менше ваги має його популярна публіцистика в „Листах з хутора“, де він провадить свої улюблені думки про перевагу патріархального селянського побуту над мійською цивілізацією. Не позбавлені односторонности й літературно-критичні розвідки Куліша, в яких він, наир., натхненні твори Гоголя на українські теми оцінює з погляду етнографічної точности, а на „Енеїду“ Котляревського дивиться, наче на якусь „торбину реготу“, не добачаючи її історико-літературного й національного значіння. Проте публіцистика Куліша завжди торкалась цікавих тем, трівожила думку читача і по талановитости викладу робила Куліша одним з інтересніших авторів на сторінках „Основи“.

При напруженій журнальній роботі, при потребі віддаватися поетичній творчості, невсипущий Куліш знаходив змогу працювати над критичним виданням творів українських класиків—Котляревського, Квітки, Шевченка, а також Гоголя. Не закидає він і справи народньої освіти. Він перший подає землякам думку про велику вагу професійної освіти, радячи, замість пам'ятника Шевченкові, спорудити хліборобсько-ремісничу безплатну школу; коли-ж і тут мрія розбилась об дійсність,—бо такої школи не схотіло дозволити начальство,—то Куліш настоює, щоб земляки таки збирали на це діло гроші, бо як не вони самі, то інші після них діждуть змоги здійснити цю думку в ім'я Тарасове. З культурно-просвітньою метою Куліш на протязі трьох років (1860-1862) випускає серію дешевих книжечок для народу („Сільська бібліотека“) белетристичного й публіцистичного змісту, що здобули собі чималу популярність під назвою „метеликів“. По смерті Шевченка, Куліш починає більше писати й друкувати власних поетичних творів, дивлячись на себе, як на спадкоємця Шевченкової пророчої музи. Ця горда самооцінка не відповідала дійсності і була тільки характерною для Кулішевої влачі, але його збірник „Досвідки“ все-ж заслужив йому почесне місце в українській поетичній літературі. Коли додати до цього ще працю над перекладами європейських класиків, яку він розпочав, переложивши „для відпочинку“ Байронового „Чайльд-Гарольда“, „щоб виробити форми змужичалої нашої мови на послугу мислі всечоловічній“,—та ще почату після упадку „Основи“ роботу по перекладу Біблії,—то цим можна в головних рисах закінчити підсумок наслідків самого продуктивного періоду в житті і громадській праці Куліша. По-за цим підсумком, окрім дрібніших літературних виступів, зостається ще його сильний вплив на людей, що входили з ним в близькі стосунки, його роля як ініціатора в громадських справах і агитатора національної ідеї. Але організатор національної роботи з нього був невдалий: на перешкоді стояли завжди його автократизм, його нетерплячість, безмірне самолюбство і болюча вразливість. Ці риси його влачі псували його відносини до людей і зменшували ціну його участі в громадській роботі.

II.

Занепад і припинення „Основи“ та гіркі почуття від суперечок з дійсністю і незгоди з земляками—привели Куліша до

моральної втоми, яку він хотів був гоїти в наукових подорожах по Україні, але йому,—„дійсному членові географічного товариства“,—не дано було на те дозволу, і він мусів їхати на хутір, де матеріальні умови життя склались для нього дуже тяжко. Тим часом польське повстання викликає гостру наці налістичну політику російського уряду в Царстві Польським, а рикошетом відбивається і на українській справі—в формі цензурних репресій. Після невдалої спроби знов організувати видання журналу, Куліш в 1864 р. приймає адміністративну посаду в Польщі і бере активну участь в реорганізації краювого урядування на русифікаторських підставах. Багато причин звело Куліша на цю непевну дорогу, і зовсім не треба було шукати пояснення варшавської авантюри Куліша в його „психозі“, як висловила в той час М. О. Маркович, дарма що вона дуже близько знала Куліша. Тут було й розчарування в земляках, яких він корить і лає в своїм листуванні за їх нікчемність; було й бажання знайти рятуюнок від гризоти в напруженій діяльності під проводом сильних і ідейних людей, як Мілютин та Черкаський; була й свідомо охота попрацювати „на славу російського імені“ та на знищення шкодливої для Руси „клерикальної партії“ в Польщі. Спільна робота з російським урядом взагалі не суперечила поглядам Куліша, але дізнавшись про осуд його вчинку з боку земляків, він в листуванні гостро полемізує з своїми суддями: знов чуємо стару Кулішеву пісню, що „політика, мовляв, не наше діло“, що українці складають в Росії націю „в розумінні етнографічному, а не політичному“, що „порожні балачки про майбутню окремішність України“ завжди тільки шкодили національно-культурній роботі, бо викликали в урядових сферах страх і репресії проти українців; нарешті, брешуть і тяжка скарга, що двадцятилітня його праця „за-для так званих національних інтересів“ не дала ніяких наслідків, а через те він тепер, мовляв, обмежиться наукою, дослідженням української минуштини; поки-ж що, примирившись з урядом, він, може бути, здобуде „дозвіл видавати журнал в широких розмірах і врятує себе за-для літератури,—тоді як ідучи старим шляхом загине під вагою злиднів...“

Працювати на новім полі Куліш взявся, як звичайно, від широкого серця і з властивою йому завзятістю. Він приложив свою руку і до русифікації української Холмщини і до тої деморалізації Галичини, яку там посіяв російський уряд, закликаючи га-

личан до себе на службу. І цій, правдиво руїницькій роботі, Куліш знаходив таки виправдання в потребі „вбити клин“ між Польщею та Україною, покласти між ними „глибоку борозну“ російської мови й культури. Холмські українці муіли, таким чином, бути жертвою цього фантастичного плану, який мав-би то оборонити Україну не тільки від шкодливих впливів польщизни, але й від всяких підозрінь з боку російського уряду.

Отже дійсність відплатила Кулішеві за кабінетну теоретичність думок тим, що заплутала його в опортунізм і компроміси... Він скоро побачив, що зробився простим знаряддям адміністративної машини, яка не лічиться з живими людьми та їх думками. „Ідейні“ адміністратори дивились на нього, як на людину, що зрадила своє минуле і спалила свої українські кораблі. Галицькі москвофіли, на підставі одного з листів Куліша до Головацького, роздзвонили, що Куліш відрікся фонетичного правопису, аби не було культурного роз'єднання між Україною та Московією. А коли Куліш надрукував в галицькій пресі спростовання і на нього за це накинулись з мокрим рядном російські реакційні часописи, то уряд почав домагатись від нього рішучого зречення українських поглядів,—і Куліш кидає службу, лаючи урядовців, які мовляв, спротивились йому „аж до блювоти“ (1868 р.).

По відпочинку в закордонній подорожі, він задумує перенести свою літературну діяльність до Галичини, в якій тепер бачить „всю суть руського питання“. Він друкує публіцистичні статті в галицькій пресі, але незнання місцевих політичних умов і громадських відносин не дає йому ближче зійтись з галицьким українським громадянством. За цей час він працює й над літературою, ретельно перекладає св. письмо і видає чималу його частину у Львові. Далі, за браком матеріяльних засобів, знов урядова служба в Петербурзі і поруч з тим, праця над „Історією возсоединенія Руси“, що проточила остаточно „глибоку борозну“ між Кулішем і українським громадянством.

Всі тяжкі стусани, яких довелось Кулішеві зазнати від російського централізму, ще й досі не розкрили йому очей на хибність вихідних точок його політичної ідеології. Навпаки, що труднішою здається йому боротьба з політичним режимом, то все сильніше він обстоює свою улюблену ідею і корить своїх супротивників, наче все ще сподіваючись таки вимолити у неблаганого

идола Єдиної Русі—хоч трохи ласки для рідної України. Свою „Історію“ він присвячує Милютину, зазначаючи, що вона „проникнута ідеєю слиянія русскаго народа“. Але вона була пересичена і зневагою до українського народу, та до діячів його минувшини й сучасности. Козацька Україна, в освітленні Куліша, тільки руйнувала культуру, що несли з собою поляки; український люд своїм життям нагадував „світ зоологичний“, Шевченко прославляв козаччину тільки через своє „умовзетупленіє“ та дякуючи своїй „полупьяной музѣ“... Цього досить, щоб коротко зхарактеризувати зміст і тон цієї quasi-історії, яка служила тільки душевній потребі Куліша—самому собі, землякам і всьому світові довести правдивість ідеї, що була основою його світогляду... Під час цієї роботи, либонь, і посів Куліша той „зловбий геній“, про якого пізніше він згадує словами Пушкіна з своїм віршованим памфлеті „Земляцтво“, виплюючи тяжкими докорами мільонам українського люду. І не диво, що українське громадянство, яке ще недавно, під вражінням великих заслуг Куліша перед українською культурою, ставилось до нього з глибоким пієтетом і пошаною, тепер одвернулось од нього.

Це ще, може, не так його боліло: занадто звисока дивився він взагалі на людей, а на земляків особливо. Він і сам пише в листах, що „його публіка стала для нього чужою“ і поясняє це тим, що вся українська інтелігенція в де-якій мірі чужинці в землі своїй, бо школи, в яких вона вихована,—це „огнища чужоземства“. Він знов марить про український журнал, обіцяє навіть боротись на його сторінках з „драгоманівщиною“... Але тут, замість дозволу, гурьоче новий адміністративний грім на Україну,—в формі драконовського указу 1876 р.—і це було вже тяжкою моральною карою для Куліша. Полемізуючи з своїми критиками, він уперто стоїть на своїх поглядах, а в 1878 р. навіть заявляє в листі до Барвінського, писаним російською мовою,—що він вже „изломалъ украинское перо“,—але кілька літ пізніше, в „Крашанці русинам і полякам на Великдень 1882 року“, він прославляє Шевченка, як „мучензка чоловіколюбства“; в „Хуторній поезії“ докоряє москалям, що вони хотять „загладити наше обличчя серед народів“; в інших писаннях кається навіть перед Костомаровим, пояснюючи свої вихватки проти нього „болѣзненнымъ состояніемъ“... А в той самий час, наче не маючи змоги вдержати в собі гіркої отрути, яка його душила, знов таки силе, як з міху, памфлети й догани землякам—і в тім числі складає свою, повну

розпачливого зневіря, анатему на всю Україну: „Народе без пуття, без чести і поваги!“... Він справді міг-би захлинутись цею отрутою з своєї душевної червоточини, як-би не виливав її в ці твори, що вже робили вражіння не літератури, а хоробливої графоманії...

„Крашанка русинам і полякам“ була останньою спробою Куліша виступити на громадсько-політичній арені. Не досягнувши ідейного примирення українців з москалями, він задумав помирити галицьких русинів з поляками, показавши тим і другим обоїм історичні помилки і закликаючи обидва народи до єднання в ім'я культури й братерства. Поляки були не від того, щоб використати вплив і авторитет Кулішевого імення для своєї політики, але для української інтелігенції Галичини Куліш після „Історії возсоединенія Руси“ вже не був авторитетом, а надто в мало йому відомій справі галицьких національних відносин. А коли Куліш побачив, що, ведучи з ним розмови про видання українського часопису і про інші деталі угоди, поляки тимчасом провадять свою анти-українську і клерикальну програму, він перервав початі переговори і з останнім гірким розчаруванням вернувся на Україну. Зрадила його віра в Росію, зрадила надія на Польщу—і, наче для того, щоб уже до кінця пройти історичне зачароване коло української міжнародної політики, Куліш згадує про Туреччину і починає в поемах і драмах писати хвали османській культурі та акафисти Магометові...

Єдине, що ніколи ще не зражувало Куліша, це — індивідуальна робота для українського слова і рідної культури. І от, поміж тим безконечним старечим буркотінням проти „козакоманів“ і навіть „україноманів“, та між гімнами старим і новим ідолам, він невтомно працює на хуторі своїм „українським пером“ над давно розпочатим перекладом Шекспірових творів та Біблії. І за цією священною працею на користь того неясного й далекого, але такого близького й рідного народу, застає Куліша смерть.

III.

В Кулішевій долі єсть щось спільне з долею Гоголя, якого він критикував, але до якого разом з тим ставився з високою пошаною і любов'ю. І в Гоголевій душі жила либонь подібна червоточина, яка і звела його передчасно з світу. В українській публіцистиці хвороба Гоголя визначалась як двоїстість душі, що розривалась між двома національними ідеалами і не мала сили стати на якусь одну певну дорогу. Я

назвав-би цю хворобу инакше: це була просто колізія гострої протилежності між ідеалом та дійсністю,—протилежності, якої і Гоголь і Куліш,—обидва люде глибокої чутливості,—не могли в собі перетравити. Обидва, раз на завжди, з молодих літ, повірили в святу, велику, єдину Росію і не могли вже ніколи зректись цього символу віри. Коли, в своїх спробах змалювати цей свій ідеал, Гоголь побачив, що з під його пензля виходять самі тільки „мертві душі“, він вжахнувся. Як людина слабодуха і з нахилом до містицизму, він всю провину за це „богохульство“ склав на свою гріховну вдачу і вкотив собі віку скрухою каюття. Куліш тим більше тернів від свого ідола—російської державності, чим завзятіше за нього боровся, а проте винуватив в своїх терпіннях всіх, окрім самого себе. Ця свідомість своєї „правди“ може піддержувала його дух і сили, але загоїти його душевної червоточини все-ж не могла.

Його все життя гризла й та друга ідея фіхе, логично звязана з першою, тільки зобута з иншого джерела,—з польського освітлення української історії: козакофобство і віра в польсько-російське культуртрегерство на Україні. Він сам признавав в деяких своїх писаннях, що культурність, яку несли в Україну поляки, обмежувалась самими польськими палацами і не доходила під стріху до люду; він признавав, що й Москва „з дурного розуму“ зневажала та обдирала Україну; хоч і був Куліш по оцінці Грабовського, не так історик, як поет, але в своїх історичних дослідках не міг-же він не бачити, що козацтво виходило з тих самих „соннів українського народу“, які він так високо ставив за їх духовні скарби, за їх історичні страждання. Отже він взяв собі за аксіому, що козацько-гетьманська Україна складалась з нездатних до державного будівництва руїників, а Польща та Москва—з „культурників“ та „государників“,—і на цій аксіомі опер весь свій світогляд. При об'єктивній освітленні справи, яке міг-би на його місці дати правдивий історик, а не поет і публіцист, певне і земляки Куліша признали-б чимало правди в його поглядах,—так як ми тепер признаємо за історичну правду історичні гріхи українського панства перед селянством. Переживаючи в наші часи ніби повторення XVII століття, ми самі наочно бачимо і те, чого варті некультурні маси і як вони ставляться до ідеї державності; бачимо й те, як розуміє культуру панство і які поробились глибокі розколини між різними верствами нашого народу. Але в своїм заналі історика-

піонера Куліш всю минувшину, сучасність і будучину України кидав під ноги чужій державності і культурі. З таким відношенням Куліша до українського народу не можна було погодитись землякам: дуже вже воно нагадувало дякуна, що сьогодні б'є і ганьбить того самого бога, якому ще вчора приносив жертви... І Куліш, що так щиро і вперто „всіх до єдиності горнув“, зостався нарешті трагічно самотнім.

В пантеоні українських діячів імення Куліша звичайно ставиться поруч з Шевченком і Костомаровим, як признана трійця основоположників українського національного руху в ХІХ столітті. В цій трійці Куліш, представник демократичного панства, зійшовся на ґрунті національної ідеї з самим демосом в особі Шевченка і з представником інтелігентської верстви в особі Костомарова. І цікавий факт, що з них трьох од початку до кінця вірним собі, без страху, вагання і сумнівів, зостався тільки „демос“—Шевченко. Чому це було так, по-части можна пояснити порівнянням Куліша з іншими, близькими до нього по значінню, діячами з того-ж пантеону. Це теж буде трійця: Куліш, Драгоманов, Франко. Всі троє—люде сильного духу, назвичайної енергії, великих талантів. Драгоманов в еміґрації теж відбився від громадського гурту, бо пішов таким шляхом, до розуміння якого ще тоді не дійшло українське громадянство. І він почував себе самотнім і часами зневірявся в своїй праці. Але перевірка свого світогляду що-разу приводила його до переконання, що й його національний ідеал і обраний шлях до нього—певні й нехибні, бо вони оперті на ідеях вселюдського поступу. І він спокійно міг дивитись в майбутнє, бо знав, що признання його правди і наслідки його праці не забаряться. Ми знаємо, що він не помилився. Франкові теж доводилось переживати муки зневірря: і він сварився на ідейнім ґрунті з земляками; він писав, що ненавидить Русь і працює для неї тільки „з песького обовязку“; але його шлях був той самий, ясний і простий, що й у Драгоманова; і його цей шлях так само не зрадив. Обидва ці українці,—одні європеїзований, а другий з-роду європейський,—поставили свою національну роботу в зв'язок з провідними думками європейської науки,—і ці думки дали твердий ґрунт їм самим і їх справі.

Куліш тільки вгадував, намацував цей шлях, прозирає в нього, але вибратись на нього не зміг. Він розумів вагу соціологічного моменту в історії; він влучно показував дефекти традиційного освітлення істо-

ричних подій і в своїх розвідках та листуванні зазначав потребу більшої уваги до соціально-економічних мотивів в релігійних та національних стосунках старої України; в кінці свого життя він навіть признає значіння радикального руху в Галичині і шле привітання Драгоманову, проти якого збірився колись виступати. Але далше цього він уже не пішов, бо не мав сили в своїх поглядах одірватись од російської візантійщини: вона скрізь за ним волочилась, як його власна тінь, закривала перед його очима дійсність і ставила йому непереможне завдання—примирити органічно непримирені речі...

Для зрозуміння постаті Куліша в історії українського національного відродження багато матеріялу подав він сам і зібрав його біографи. Тепер так звана „психологічна загадка“ Кулішевого перелому вже, можна сказати, не є більше загадкою. Ніякого крутого перелому в поглядах Куліша, власне, зовсім не сталося. Хоч він сам в своїх полемічних віршах та коментаріях до них і порівнює себе „прежнього“ з новішим, алеж у того прежнього, як ми бачили, можна знайти зародки всіх його пізніших поглядів, що викопали таку прірву між ним і рештою українського громадянства. Коли справді може щось надломилось в Кулішевій психіці в 70-х роках, то це торкається не так суті його світогляду, як сили його реакції на виразну й послідовну опозицію громадянства його провідним думкам і тактиці в громадській роботі. З його темпераментом, гордою і крутою вдачею та безмежною самопевністю, йому все-ж було, мабуть, не легко переносити втрату свого впливу на громадянство; відчуження від громади дратувало його нерви і задержувало його увагу на пунктах незгоди, все більше обертаючи його наукові і публіцистичні праці в суб'єктивно-полемічну писанину.

Отже оцінюючи культурно-громадське значіння Кулішевої роботи, доводиться мати на увазі не двох Кулішів—„прежнього“ й новішого, а єдиного „гарячого“ Куліша, зо всіма його хибами й помилками. На наш погляд, ці хиби не можуть закрити великих заслуг Куліша і не заважають його землякам ставитись до нього, як до одного з видатніших своїх національних діячів і борців за волю, культуру і кращу будучину України. Він, правда, сам чимало псував і гальмував свою роботу, але й тим, що він встиг зробити, він поклав настільки міцні підвалини для поширення національної свідомости на

Україні, що вже й сам пізніше не здолав їх розхитати...

В наші сумні для України часи готиться згадати віще слово Куліша, писане 60 літ тому в листі до Галагана. „Діло тільки що починається“,—каже він про український рух,—„і хоч які малозначні наші почини, то ідея нашої самостійності на полі думки і чуття може прийняти широкі розміри і увійти в саме життя... Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість сперти самосвідомість, що родиться у свіжих українських умах... Лише ми, прибиті довголітніми невдачами, утисками, напастливим лакометвом сильних і авантюриків, сумніваємося в собі, не довіряємо ні своєму слову, ні своєму чуттю і віримо науці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глибокою гіркістю і погордою дивлюся на сучасну

українську громаду і успокоююся душею тільки в будучих поколіннях, покликаних до самопізнання і до самодіяльності на своїй рідній землі...“

Нехай ми ще й досі не вийшли з періоду „довголітніх невдач, утисків“, сильних напастників і авантюриків... Нехай ми тепер знов,—в котрій уже раз на протязі нашої історії,—

„През незгоду веі пронали,
„Самі себе звоювали“,—

як хтось за часів Мазепи характеризував козацьку політику... Але як вже Куліш, з його сумнівами до минулого і зневір'ям до сучасности України, так твердо вірив в її будучину, то й ми тепер, з подякою і пошаною до його пам'яті, можемо сміливо прилучитись до цієї його віри.

Біля початків української критики.

Куліш—як літературний критик.

Стаття С. Єфремова.

В кожному письменстві літературна критика йде в парі звичайно з журнальною літературою: розвивається, шириться і міцніє ця—буває та нишається й критика, бодай на око; занепадає чомусь журналістика—одбивається це зараз же пониженням та зубожінням на критиці. І це річ натуральна, немаянуча. Адже критика—то суд сучасників над літературними подіями свого часу, як історія—суд нащадків над подіями часів попередніх. Критик повинен неустанно держати руку на живчику поточного літературного життя, і може тому-то й стоїть критика так близько до публіцистики, що методами роботи своєї дуже рідна з нею, одрізняючись тільки темами, сюжетами, хоча й останні часто збігаються, як збігаються і літературні події з життєвими. А нігде, ні в якій парості письменства не одбиваються так поточні події, як у журналістиці. Отже критика—то донька журнальної літератури, і напр. Белінського не можна уявити без „Отечественныхъ Записокъ“, як і Добролюбова по-за „Современникомъ“, чи Писарева винятим з „Русскаго Слова“. Критик буває особисто зв'язаний, просто вростає в те видання, якому сам же й виразного надає обличчя.

Коли ми оглянемося на минуле української критики, то побачимо, що вона по-

чинається слабенькими паростками тільки з 30—40 років, та й то ледве по-первах і сама дихає. Вийшла давно „Енеїда“ Котляревського, одмахав свою путь життєву її автор—і ледве чи за життя міг читати критичні, oprіч однієї-однісінької, оцінки своєї роботи. Так само з'являються на літературному обрії Артемовський-Гулак, Боровиковський, Грібінка, народжується нарешті в українському письменстві Основ'яненко, заводить свою пісню велетень світової літератури Шевченко—мовчить українська критика. Мовчить, бо не було де стежити за поточними подіями в літературі, не було місця на оцінку їх та на висновки, що матеріал для них давала оновлена література українська. І тільки в 40-х роках, коли повстало по нещасливих спробах виданнів періодичних подобіє чи сурогат української журналістики—альманахи й збірники з чисто українським змістом („Ластівка“, „Сніп“, „Молодик“, то-що)—починає потроху одводити голос і українська критика. І новонародженій критиці (Бодяєвський, Костомаров, Метлинський, пізніше О. Котляревський, Куліш та ин.) довелося зразу ж правити й за історію письменства. Так багато перед очима пройшло з літературного життя не оціненим і не зазначеним навіть, таї ще хисткі були літературні по-

гляди не то на українські твори, а на саме письменство в цілому, що неминуча була потреба, торкаючись сучасности, обертатись до минулого, підбивати підсумки й підводити ґрунт під письменство, минулим пояснити сучасне, оцінюючи за одним заходом і літературні події з того минулого. Тим то перші спроби української критики раз-у-раз на історичному стоять ґрунті, огляд літературного життя попереджають оглядом літературного руху в минулому і в йому вишукують підстав та ґрунту для молодого письменства. Історія української критики починається тільки з історією збірників-альманахів, цих предтеч власної журналістики, і осажується зразу на історично-літературних підставах. Це треба пам'ятати, розглядаючи і літературно-критичну діяльність Куліша.

Власне кажучи, Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, — критиком, що не випадково прохочився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті звичайно часи, освітлювати питання поточного письменства. До Куліша маємо тільки історичні—од Котляревського й до днів того чи иншого критика—огляди: Бодяньського (Мастак, в „Ученыхъ Запискахъ Московскаго Университета“ р. 1834), Костомарова (Галка І. в „Молодику“, 1844 р.), Метлинського (при „Южномъ Русскомъ Сборникѣ“, 1848 р.), не рахуючи трохи пізніших (50-х років) авторів, як О. Котляревський та М. Гатцук. Але всі згадані тут огляди, з причин допіру зазначених, мали швидче ретроспективний характер і питання сучасности на другий одсували план, ледве мількома словами згадуючи про них. Куліш, що на поле критики виступає вже по переломі в духовому житті Росії (після Севастопольської кампанії) отже за часів трохи ніби вільніших, мав і простору більше, і обставини догідніші. Не кажучи вже про те, що інтерес до українського письменства тоді збільшився навіть у крузі російської журналістики, до послуг йому стала незабаром і власна трибуна—„Основа“, а також ті окремі видання, які почали були під той час виходити й до яких Куліш доставчав рясно своїх передмов. Розворушення в громадському житті одбилось за раз же на письменстві й дало перший почин і справжній літературній критиці.

Вперше на цю постать звертає Куліш р. 1857 в знаменитому „Епilogъ къ Черной Радѣ“ („Объ отношеніи Малороссійской словесности къ общерусской“), надрукованому додатком до російського перекладу цього ро-

мана в „Русской Бесѣдѣ“. Кулішеві спало на думку пояснити російському громадянству, чому він свій роман написав був по українському, от „епilog“ і мав таке пояснення дати. На жаль, багато знаходимо ми тут плутаних думок і того нахилу до культурного „об'єдинительства“, що вноді прокидався в Кулішеві, як наслідок його літературних і особистих зв'язків. Саме тоді бо Куліш скінчив свою працю над виданням першої біографії Гоголя („Записки о жизни Н. В. Гоголя“, 1856 року) і весь був під впливом Гоголевої діяльності, що дуже одбився на самому критикові рисковитими тезами про „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. Але вже тут знаходимо чимало справедливих та влучних уваг про творчість Квітки й Шевченка, надто з того боку, що торкається мови. „Здѣсь мы видимъ, — писав Куліш про спроби перекладу на російське повістей Квітки,—доказательство, какаѣ тѣсная связь существуетъ между языкомъ и творящею фантазіей писателя, и въ какой слабой степени передаетъ языкъ другого народа понятія, которыя выработались не у него и составляютъ чужую собственность“. Отже в психичній потребі творити на рідній мові бачить Куліш внутрішні підстави до відродження українського письменства. „Политическое ничтожество Малороссіи“, яке тут же Куліш підкреслює без певних підстав, тільки дужче одтіняє для його цю моральну височінь справи, що піднімають на свої плечі українські письменники нових часів. Вони ведуть далі те діло, що розпочав народ своєю колективною творчістю, вони безпосередні спадкоємці тих скарбів, що зібрав народ у своїй усній словесности. Оглянувши згодом долю українського народу в світлі історії його давнього письменства, Куліш з властивою йому однобічністю й категоричністю запевняє, що „нема ж нашего й духу у тій словесности, що величають її древньою руською. Дух наш,—додає він,—зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об'явивсь недавнього часу писаннями українськими“ („Нарис історії словесности русько-української“, 1869 р.). „Мы,—писав Куліш про письменників українських ще за часів праці над „Черною Радою“,—мы и народъ—одно и то же, по нравственному развитію Малороссійскаго населенія, но только оны съ его изустановою поэзією, представляетъ въ духовной жизни первый періодъ образованія, а мы—начало новаго, высшаго, періода... Наша (поэзія) построена прямо на началахъ его изустановою

словесности (понимая это слово въ его обширномъ смыслѣ) и, иди къ развитію по законамъ общечеловѣческаго развитія, приняла въ себя новія начала жизни. Мы, слѣдовательно, только многостороннѣ своїхъ предшественниковъ, українськихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи“ („Записки о Южной Руси“, т. I, 1856). І це була укохана думка Кулішева, до якої він часто вертається, підкреслюючи раз-у-раз цю преемственність між народньою словесністю та новітнім українським письменством. „Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає“—писав Куліш трохи згодом, коли вже лагодився своєю „Історією возсоединенія“ розбивати старих кумирів, яким ще недавно вклонявся („Погляд на усню словесність українську“, 1870 р.). „Писана словесність, яка б вона не була роскішна або мизерна, виростає не з якого иншого ґрунту, тільки з того самого народу, котрого шире слово взяли собі писателі за поткання до своєї мислі“,—ще раз нагадує Куліш, оцінюючи твори Ганни Барвінок (1860 р.) саме з погляду їхнього іспиту „на своїх рідних джерелах духовних“. „Переймати склад речі,—кінчає Куліш цю оцінку,—треба нам тільки в свого народу, в найкращих істот його; вдихати в себе поетичну силу треба нам тільки з свіжої натури наших селян. На тім стоїть сила нашої словесности; з того вона до віку вічного молодітиме і ніколи вона тим робом не зникчємніє“ („Хата“, 1860).

Отже для Куліша найбільшою справою національного відродження було приєднання літератури до того джерела, що дав народ, цей „ісполни самостійного духа“, в своїй устній словесності. Тільки-но з моменту такого приєднання починається для Куліша „настояща жизнь нашего южного руського племѣ“; од нашого тільки часу, коли такий синтез широго-народнього з здобутками вселюдської культури став ніби фактом, „іде настояща його історія поміж народами—а то все була дитська казка“ („Григорій Квітка і його повісти“, 1858). Не диво, що разом з тим, як поступав Куліш у своїй національній самосвідомості, він міняв і той погляд, що висловив був колись у першій своїй критичній праці, в отому „Епілозі“ до „Чорної Ради“. Там він ще виправдується за те, що пише по українському: „Вообразятъ, пожалуй, что я пишу подъ вліяніемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образовать отдѣльную словесность въ ущербъ словесности обще-русской.“

Для мене були бы крайне обидны подобныя заключенія“, заявляє Куліш і далі досить широко аргументує за таке становище рідного письменства, за якого воно ніколи ходу не мало б і не вибілося б з стадії вічного провінціалізму. Трохи, не багато минуло часу — і Куліш перестав лякатись чи ображатись на те, що „вообразятъ“. Та власне не лишалося і місця для здогадів, бо Куліш не навманя вже, а руба ставить питання про самостійність українського письменства та його самодовлілу вагу для українців. „Нехай,—висловлює він цей новий „погляд на українську словесність“ у „Хаті“,—нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки *нарівні* з Байроном, Шиллером і Міцкевичем. Ми й сами всього того досво-лі поначитувалися і вже сказати, що насмакувалися. Тільки ж бо у гостях, кажуть, добре, а дома ще лучче. Побенькетувавши на тому пишному чужоземному бенкеті, рвемося ми тепер, мов із неволі, у рідні села, степи й луги. Там нам любо, там нам здорово і на серденьку легко“ („Хата“, 1860).

Цей власне погляд про поворот з чужоземних пишних бенкетів, на рідні села, степи й луги і прикладав потім Куліш у своїй критичній роботі. Загально кажучи, схема розвитку нового,—а тільки таке визнавав критик за рідне,—українського письменства вкладається в формулу більшого чи меншого наближення до народнього духу та мови. Звідси у Куліша неохота не тільки до таких старших письменників, як який-небудь Климентій та численні заступники „могилинської колерії“, але навіть до Котляревського, не згадуючи вже про макароничне галицьке письменство, яке він характеризує, як „словесне баговиння“, як „бурсу бурсою“ („До Счастливого Соломона“). Перебіг цього нового письменства Куліш сам укладає в такі рямці. „Догожаючи смакові товариства панського, перелицював полтавець Котляревський „Енеїду“ і напечатав у-перве року 1798, а до театру скомпонував дві опері: „Наталку-Полтавку“ і „Москаля-Чарівника“. Незабаром після цього харьковець Артемовський-Гулак появив невеличкі свої твори гарними віршами, яко проби народньої мови. Де-кому дуже вони вподобались. Між ученими людьми провєслась тоді гадка: чи не була б українська мова згідна до літературної роботи? Несміливо обзивались із таким словом, бо люде поважні судили так, що не можна сею мовою підняти духа вгору, не можна написати нею високого нічого, а хйба сміхотворне. Тоді Квітка, назвавшись Основ'яненком, по-

явив свою „Марусю“, та й довів нею до плачу кожного, хто читав або слухав. Ця повість положила нерушиму основу новій словесності українській. Шевченко був уже другим її спорудником („Нарис історії словесності українсько-руської“).

Квітка й Шевченко, додаючи до цих двох іменнів инді ще третє—Марка Вовчка, а при кінці й Котляревського*)—це для Куліша був угловий камінь нового українського письменства. Їхнім творам він найбільш присвячував уваги в своїх критичних працях („Григорій Квітка і його повісти“, „Чого стоїть Шевченко, яко поет народній?“ „Народні оповідання Марка Вовчка“, „Передне слово до громади“ в „Хаті“, „Котляревський“ в „Оснoві“). Їхніми ж творами випробовував завжди критик і праці поточного письменства, тих молодих письменників, що обізвалися слідом за старшим поколінням (твори Щоголіва, Кузьменка, Ганни Барвінок, то-що). Всюду до літературних творів заходить Куліш, найпаче доглядаючись, чи відповідають вони до народнього духа, якого виразниками були, на його думку, згадані основоположники українського письменства. „Задачею нашої української критики, — писав Куліш в „Оснoві“,—должна быть строгая повѣрка литературныхъ созданийъ эстетическимъ чувствомъ и воспитаннымъ въ изученіи своей народности умомъ“ („Характеръ и задача украинской критики“). В цій „повірці“ доводилось критикові бути суворим, доводилось навіть поважно ставити питання—чи можна й чи годиться критиці в молодому письменстві пускати в діло увесь свій критичний апарат, чи тільки добре показувати, проляке ж і помовчати. „Когда,—відповідає на це питання Куліш,—писатель выступаетъ передъ свѣжее, развѣвающееся общество

*) Свій первістний суворий погляд на Котляревського Куліш змінив аж у 80-х роках. „Велике це діло („провозгласити нову націю між націями во ім'я рідного слова і самостайного світогляду“) розпочав простодумно, без особливого задуму, Котляревський, і розпочав так радикально, мов соціальний реформатор“, постягнувши з Олимпу богів і богинь, а з високих постаментів героїв широкославних. Згадавши, що в „Наталці-Полтавці“ Котляревський дає ще й зразок літератури поважнішої, але що сучасники („отці наші“) не зрозуміли Котляревського, Куліш закінчує справжньою реабілітацією батька українського письменства од колишніх на його власних наріканнів: „Отже з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зросло із нашою долею на-віки, чого не мусимо забути, чого не занепасти ні панський егоїзм, ні государня політика: *народилась українська література*“ („Хуторна поезія“, 1882).

людей настойчиво добиваюшихся отъ писателя духовной пищи, удовлетворяющей народному вкусу, тутъ критику не кстата дремать въ покойныхъ креслахъ и съ просонковъ покрикивать: *браво, браво!*“ (Там же). І Куліш занадто серйозно дивився на письменство, щоб инакше розуміти завдання критики, хоч йому доводилось часто иншим грішити гріхом, а саме—занадто великам, часто—скажу так—кулішівським суб'єктивизмом у своїх критичних присудах. Про Котляревського в світлі Кулішевої критики вже згадано. Те ж саме треба сказати і про Шевченка, якого Куліш по перших великохвальних оцінках згадав потім сутопартацьким способом. Те ж саме й про Марка Вовчка, якого потім критик систематично замовчував. Так було й ще з одним кумиром Кулішевим—Гоголем. Але це належить не так вже до критичної влучности чи добросовістности Куліша, як до загальної драми його життя, що робило собі инді глум з цього літературного диктатора свого часу й безперечно одного з найвизначніших в українстві людей.

І проте, не вважаючи на всі свої помилки й гріхи, в історії української критичної думки Куліш напевне займе показне місце. Був це перший, можна сказати, критик, що з широким світоглядом і певним критерієм критичним заходив до справ літературних. Одбиваючи на собі загальні впливи європейської й російської критики 40-х років, він через специфічні обставини українського письменства мусів будувати свої критичні присуди на ґрунті, з одного боку, історичнім і національнім; з другого, підганяючи першай під останній. Це позбавляло оцінки його подекуди історичної перспективи, як у присудах про все старе наше письменство та про Котляревського. Але це ж надавало його критичним спробам і того—може однобічного—перцю, що найдужче впливав на сучасників, бо критик ставив руба пекучі питання часу й давав на них виразні відповіді. Нахиляючись теоретично до естетичного напрямку, Куліш все таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. Не рахуючи випадкових критичних екскурсів пізнішими часами, мало не всі критичні праці Куліша належать до 50-х і 60-х років, а як богом того часу був йому народ і рідне слово, то Кулішева критика найменше може підлягати різким змі-

нам, звичайним у цього письменника, найменш зазнала руйнації, власною рукою заподіяної. Куліш-критик—це насамперед народолобець і фаватичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сцилою і Хариб-

дою своєї вдачі та зверхніх обставин. І українська критика може бути вдячна своєму першому працівникові, що не знизив він її прапора, але твердою рукою зсадив у певний ґрунт, який обробляти цильніше довелося вже Кулішевим наступникам.

Ліра П. Куліша.

Стаття Ан. Ніковського.

Воно власне і єсть ліра, кобза чи бандура—струмент немудрої гри, а не ліра грецька, символ чистого, щирого поетичного натхнення. Дуже конкретний і близький, частина домашньої обстанови, був цей струмент Панька Куліша. Розривка в роботі, хвилинка втіха, одпочивок розбурханим нервам, а не органічна постійна потреба, що кладе знак на всі навіть звичайні вчинки буденного життя.

Моя ти втіхо, кобзо тихострунна!
...Озвись, голубко, за буркукай з-тиха,
Ачей козак, нетяга прямодушний
Позбудеться хоч на часину лиха.

І Муза була в уяві Куліша звичайною простою дівчиною, набувала реальних прикмет живої людини, скромної, сумирної дівчини, як велів того міщанський побут, а не вагої, бурної, неясної сили, що знає тільки поривати людину на високости натхнення, даючи їй загальні емоції й роздуваючи парус мрії та буйного ритму:

Музо безхитросна, проста, дівчино
стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом
щаслива...

Хуторний, полупанський побут не дозволив би мати в себе на стінах оригіналів за браком грошей, але власне й коші з солодкого тіла Тиціана чи смашного м'яса Рубенса,—тут панував міщанський *modus in rebus*, і муза Куліша ніколи не сміла розхристатись і мріяти про п'яні, яскраві, соняшні фарби мужика і художника Шевченка: античний і класичний і загально-люсьбий ідеал краси мусів тут прибрать в пристойну плахту і керсетку, надіти наївний і милий віночок, бути сумирно-величним і солодко-приємним. Плакати сльозами (дрібними), а не ридати, нести вираз смутку в одвертих очах, а не трагичний вилам брів, робити стримані рухи, а не буйно розмахнутись, блиснути красою тіла що-найбільше при світлі лампадки, а

не в гарячій промінні сонця було дозволено цій хуторній богині. Хуторна муза любить елегантну одноманітність настрою, кохається в спогадах і рада на ролю сестри-жалібниці:

Так муза хуторна...
Обходить пам'яттю ряди забутих
струн...

І доторкається злегесенька до струн,
Щоб сльози не лились, щоб серце не
боліло.

Зробивши чи уявляючи собі ту химерну прикмету душі людської, той образний спосіб думання, що його називають музою, лірою, натхненням, не більше, ніж частиною свого хуторянського побуту, Куліш почав користуватись і в справах чисто особистих тими небагатими запасами ліризму, що живуть в душі мало не кожної людини, і вбогу селяночку, співачку й сміхотунку—свою музу, покликав на службу своїй амбіції, ображеному почуттю, особистій помсті та рахункам. І тут не мав ушину: він волік ту дівчину стидливу до всіх своїх тимчасових захоплень і силував її милуватись на діла Панька Куліша; він садовив її при собі на довгі вечори роботи над перекладами св. Письма, Шекспіра і Шалера і велів погрожувати пальчиком нерозумним землякам, що вони не тямлять біблейського і шекспіровського аполітизму, ніяк не збагнуть, що й святе Письмо і Шилер авторитетно підтримують чисте культурництво Кулішеве.

В одному з віршів він признався:

Я не поет і не історик—ні!
Я піонер з соширою важкою...

І не тільки муза, але й кобза, та „непорочна утіха“, мусіли піти на службу мозолистим і грубим у поезії рукам Панька Куліша. Та ліра чи кобза, будучи частиною стану меблів у робочій світлиці Куліша, лежавши все „під рукою“ господаря, в хвилини полемічного азарту служила тільки

першим - ліпшим важким предметом для удару в супротивника, важила в знарядді Куліша не більше і не дорожче, ніж рикаль історика чи спис публіциста. Звідси всі оті численні Кулішеві полемичні вірші, сатири, оди, напади на суперників і супротивників, вся та марудна віршована публіцистика, що до-решти розладнала гармонію, нехай і хуторної, кобзи, але все ж здатної до чистого ліризму. Черговий напад жовчу або не досить ясно добута з історії потрібна Кулішеві істина, кидала його до цієї замученої ліри, і неясне й невразне в науковій теорії добувало викінченості в ритмічних рядках... Кобза одкладалася знов на бік, а засліплений візіонер од прози римованої й ритмованої удавався до штучних і тенденційних своїх теорій наукових. Не можна сказати, щоб він не думав над тим, що робить помилку: сумніви находили на душу, але захоплений піонер запевняв себе, що все йдеться гаразд. Ну, нехай, єсть і інші поети, котрі зовсім инакше творять, ніж я, але те значить, що ми собі різних напрямків поети, але поети — всі, в тім числі і я:

Один поет в саду, проміж квіток ро-
систих,

Співає, як восток горить у водах
чистих,

Як вітерки туман у кучері звивають,
І медом під селом гречки благоуха-
ють.

Другий поет іде в долину до криниці,
Відерцем зачерпнуть погожої водиці,
І про віночок свій, про любові спі-
ває.—

Мов з раю спів його до серця до-
літає.

А третій думами сягає аж за море,
Співає про войну, про всьогосвітне
горе...

Душа його кицять, рекочуть грізно
струни

І сиплють на земних богів свої пе-
руви.

Куліш не зрозумів лиш того, що оце ж він не про трьох поетів говорить, писавши себе третім із них, а про одного, єдиного, чистого і справжнього, яким він сам ніколи не був.

Збавило Кулішеві ліру також і те його „будівництво“: складалися обставини так, що Шевченко добре займав поетичну постать на свіжій українській ниві, і піонер-Куліш свідомо кидав кобзу, а рушав на лани етнографії чи там критики чи якої організаційної роботи. А що був найбільше

освіченим по-між земляками, що був найбільше свідомий, як українець, може найкраще вмів скласти перспективу на значіння роботи плеяди українських шостидесятників, то мусів забрати собі в голову, ніби знаючи стежки нашого відродження, потрапить на кожній упоратись незгірше од кожного иншого щасливого свого суперника-співробітника. Мусів ходити на кожну стежку національної роботи та прогортати перспективи свідомості перед тими, хто тримає свою постать не стільки з свідомості значіння моменту, скільки слухаючись свого особистого внутрішнього голосу, який кликав однаково і до слави, і до отчизни. Як громадянин, Куліш найкраще складав синтез національної творчості свого часу, але силою таланту його випередили інші, менш свідомі, а більше щасливі, яким пізніше Куліш просто таки тяжко заздри. Отже вийшло так, що першу постать в поезії зайняв Шевченко, а в історії—Костомаров, а в етнографії—Максимович, а він, їм порадник і мало не вчитель, був усе другим, і другим, і другим. В цьому почасти слід бачити основу тої злоби, що нею потім дихав Куліш на своїх друзів і товаришів, а значить і на їхні ідеї й ідеали.

Здавалося б, річ проста—бути поетом народнім. Адже Куліш народню поезію знав куди краще за Шевченка, бо як учений етнограф знав окрім суми переказів свого села ще й цілу силу систематизованих записів з усеї України. Як критик він оцінив силу генія Шевченка, а як лірик, поет, не збагнув секрета тої Шевченкової простоти і мав наївну думку, що недо-співану Шевченкову пісню судилося й по праву належало йому, Кулішеві, доспівати:

Недоспів твій доспівую, мій брате...

Насліддя дороге, клейнотами багате,
Лишив еси мені в твоїй тридцятो-
струнній,

В твоїй поезії високій, многодумній,
Дуброві запашній, широкошумній.

І тут бідного Куліша одурило вже проста річ, а власне зовнішня, ілюзорна простота музи й поетичного вислову Шевченка, а в народній поезії Куліш помітив не так химерність, витворність і граціозність поетичного образу, як елементарну повторність, звичайність вислову. Тому його ліричні поезії такі бідні розмірами, скупі на оригінальні вислови, одноманітні елементарною стилізацією народньої пісні і, звичайно, Шевченкового вірша. Ось зразки того доспіву та спроби стилізації народньої поезії.

Нема в мене роду,
Немає дружини,
Ані брата-товариша
На всій Україні.

(Досвітки—„Народня слава“).

Тихо Дунай, тихо
Несе чисту воду;
Задивилися дуброви
На свою уроду.

(Ibid.—„Дунайська Дума“).

Покину, покину
Чужую чужину
Та на Україну
Соколом подину.

(Ib.—„З-за Дунаю“).

Заспіваю, спогадаю
Літа молодії,
А в тих літах, Божім раю,
Надії святії.

(Ib.—„Сам собі“).

Мовчки струни на бандурі
Я перебираю;
Заспівав би я до тебе—
Голос замирає.

(Ib.—„Святиня“).

Ой нема на рідний беріг
Броду-переходу;
Не знайти до роду броду
Через бистру воду.

(Ib.—„Родина єдина“).

Од Лимау до Есмані,
Од Волги до Висли,
Над народом безталанним
Вороги нависли.

(Хуторна поезія—„Ключ розуміння“).

Куди ні спогляну,
Серденько зав'яне;
Де ні обернуся,
Гіркими залюся.

(Досв.—„Початок нової поеми“).

Не можна сказати, щоб це була вже така нещаслива стилізація народньої пісні, в цих виписаних уривках, і наприклад і особливо в „Родині єдиній“:... броду-переходу; не знайти до роду броду...—це добре і влучно, і так саме робив і Шевченко. Напр.—„На в-городі коло броду, Барвінок не сходить, Чомусь дівчина до броду, По воду не ходить“. Одначе в Шевченка кожна така строфа—це символ; три, одна за одною, строфи дають градацію особистого несчастья, а останні строфи—вибух горя і рознач сорому, а в Куліша—просто й сухе оповідання, ритм, бандурна алітерація.

Зразки лірики Куліша та всі її окрушини по його творах дають надзвичайно кволий ефект для підрахунку поетичної

спадщини його, але очевидно ми допустились би помилки, як би тепер, в якусь ювілейну дату, та не вжили би того чи іншого історичного методу для оцінки Куліша, як поета. Правда, що підходячи до Куліша з нашими теперішніми мірками й поглядами на поезію, більше правдивими й перевіреними, ніж колишні, ми не бачимо в його поета і лірика (nota bene—наперед ізгожуюсь, що мій загальний висновок треба приймати з поправками, але я як раз їх кладу на звичайну собі в кожній людській міру поетичного чуття і ліризму), але чи дає це право казати, що його поезія не була ніколи поезією і ніколи не діяла на уяву і почуття кулішевих читачів. Адже кожний поет, письменник, творець заслуговує уваги й вивчення не тільки в основах творчості, в провідних ідеях, в мотивах оригінальних і позичених і в абсолютних поетичних цінностях. Це все вивчає історія літератури і кладе в підрахунок життя й праці даного автора. Але не тільки це. Щоб оцінити письменника в історично-літературній перспективі, цеб-то, щоб виважити його культурне значіння, отже цим самим дати матеріал для науки історії взагалі, треба простежити й вивчити ще вплив і вражіння кожного творчого, як тепер говорить, індивідуума серед його покоління,—сучасників і тих потомних кругів, котрі до цієї музи прислухалися і з неї добували собі настрої, ідеї, переживання, образи,—літературний і культурний матеріал. З цього погляду аналізуючи творчість Куліша, не можна її збути кількома негативними афоризмами, як це я був зробив попередю. Але для такого підрахунку я як раз і не готовий, і тому вкажу загально на скільки зовсім відомих фактів, котрі все-таки свідчать про те, що лірика Куліша була і стала елементом літературної школи.

Так, Куліша заїла і зїла, як поета, лірична ремінісценція: він не міг розвернутись в поета, оригінального творця через те, що йому в мову встрявали впливи всіх, кого він коли небудь хоч трохи на своєму віку знав і любив. Отже не тільки Шевченко і народня пісня, але й Пушкин, Шилер, Гете, Шекспір, Біблія підкидали в ритм його кобзи свої слова, вирази, стиль, думки, тон. Одначе тут була й своя велика позитивна сторона: адже небагато було в нас поетів, котрі стільки знали би, скільки Куліш. Франко і Леся Українка стоять поруч з ним в літературній освіті та в спроможности стати просто до якогось багатого чужоземного джерела, а теперіш-

вій всякий наш талант, за малим виключенням, напр., типу М. Вороного, не відає й не знає й десятої частини того, що знав і пізнав Куліш. Адже перший літший сучасний поет старший од П. Куліша на яких п'ятьдесят років і весь досвід Кулішів повинен би вже в себе прийняти, але він і досі порівнявши до свого блідого попередника просто таки феноменальний невіглас. Разом з тим, стилізація народньої пісні та Шевченка робить уже непотрібною цю форму в нашій поезії, а дає імпульс до нових і вищих і більш глибоких чи власне синтезуючих спроб такої літературної творчості. Вищий ступінь народньої творчості в Шевченка і другий у Куліша, більш простого, елементарного характеру, вже зроблено,—отже в цім маємо культурний набуток. Для кого?—А для тих, хто сам хотів-би піти цими стежками, якими сувора доля судила піти Кулішеві, а друге—для всіх тих, хто просто читає українське письменство, бо його еволюція єсть приблизно і еволюція інтелігентної свідомої людини.

З того, що в поезії Куліш був полуцапок, а не цан, як Гулак-Артемівський, і не мужик, як Шевченко, ще ніяк не виходить, що він стоїть самотньо і без впливу в нашій культурній мнущині. Досить сказати, що вибір його тем завжди походив од живих і часом гострих переживань українського суспільства, а вплив його поезії часто й глибоко позначався на наших літературних течіях. Адже ходили до його могили на прощу, як до пусьменника, поета, ті наші літературні круги, котрі чистоту поетичного натхнення і вузькі літературні інтереси досить голосно прокламували. А ще більше відгомону здобувала

кобза Кулішева серед нашого громадянства,—в одній частині саме як наслідниця поетичної місії Шевченка, в другій, як джерело ширших, європейських літературних зразків, в третій, як поправка до мужицької, різкої, нестерпно радикальної в сфері релігії, моралі й політики, музи Шевченка,—тут Куліш мав своїх прихильників, свій культ, що оточував його вінцем апології та приклонникам його все ж таки давав, хоч і невисокого поетичного напруження, але у всякім разі культурний матеріал. В цих межах і в такій формульці уже можна говорити й про школу Куліша в українській поезії, розуміючи під школою, як групи творців, що були під цілим або частковим впливом Куліша, так і відповідні круги читачів і прихильників, оту отару пасому.

Тепер, здається, можна сказати, що для творців, Куліш як поет, уже весь в історії, але для читачів він все ще єсть джерело культурного переживання, коли на людину і українця дивитись з погляду еволюційного. Адже він був поетом для когось і в якісь часи,—цього досить, щоб невисоко оцінену його поетичну творчість все-таки розглядати як фактор культурний. Не зміню цього погляду, коли б несподівано був одкритий якийсь великий ліричний талант, сучасник Куліша: коли б ми тако-го знайшли і визнали його високу поетичну абсолютну цінність—це там, в нашому минулому не змінило б нічого: відроджений чи новознайдений поет не стільки характеризує ту епоху, коли жив, скільки ту, що його звайшла і оцінила. А Куліш, як поет, як лірик, ніколи не був непомітним для своїх сучасників і навіть після смерті інерцію його впливу знати досить виразно.

Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма.

Стаття проф. Н. Сагарди.

Року 1868-го, у Львові, в „Правді“ (число 42-е) напечатано було перекладені П. О. Кулішем „стихотворним складом“ „Мусієві пісні“: 1. „Над Червоним морем“. 2. „Передсмертня пісня“, а на самім початку в примітці було додано: „Подаємо дві пісні з перекладу Біблії, зробленого на Україні, щоб прислухатись, що казатимуть наші пан-отці священники: чи так, як отсе печатаємо, стихотворним складом, появили

сі високі пісні в Біблії, печатавши її вповні, чи переложити їх тогді прозою“.

П. О. Куліш, як відомо, надзвичайно багато часу, енергії й праці оддав перекладам Св. Письма на українську мову: він ніби то завданням свого життя ставив—усе Св. Письмо од книги Битія й до Апокаліпсиса подати на своїй рідній мові,—навіть після страшного нещастя—пожежі, що знищила його перший переклад, він не

впав в одчай і знову взявся за ту ж величезну справу спочатку і працював над нею до самої смерті. Визначена примітка, яку подав П. О. Куліш, коли тільки почав перекладати Св. Письмо, вказує на те, що вже тоді він серйозно обмірковував, як найкраще здійснити свій замір. І от він висловлює дуже цікаву думку, чи не повинно всі ті частини Біблії, що в оригіналі мають поетичну форму, перекладати теж „стихотворним складом“. Думка була занадто приваблива, щоб П. О. Куліш не спробував її здійснити. Тільки він добре розумів і те, що в справі великого релігійного значіння треба бути обережним, щоб з самого початку не пошкодити всій праці,—повинно було звертати увагу і на відомі офіційні й неофіційні відносини до перекладів Св. Письма на українську мову. Через те П. О. Куліш поперед печатає зразки своїх поетичних перекладів, які й подає на загальний розгляд громадянства, особливо пан-отців священників. Зразки обібрано було дуже вдатно: це — можна сказати — найбільш величні частини з П'ятикнєжжя. Перша—пісня Мойсея і синів Ізраїлевих, як вони перейшли через Червоне море, де згинуло військо фараонове, й заспівали:

Заспіваю Господеві,
Славно бо прославивсь:
Кові всі із іздецями
Поввергав у море.

Друга—це відома пісня Мойсея перед смертю, його останній заповіт до свого народу, що він вивів його з Єгипта, водив сорок років у пустині й довів до землі обітваної, в яку йому самому заборонено було увійти. Вона починається величними словами:

Приникни, небо,
До мого слова;
Ой слухай, земле,
Я возглаголю.

Можна гадати, що до цих зразків П. О. Куліш приклав багато праці: це найпоетичніші з його перекладів Св. Письма. І дійсно тут є дуже гарні епіграфи. У першій, наприклад:

9. Рече ворог: „Уженуся,
Наздожену в полі,
Понаюю собі здобич,
Удовольню душу;
Вихоплю меча із піхви,
До ноги всіх витну“.

10. Ти повіяв буйним вітром—
Окрило їх море;
Мов те оливо втонули
У глибоких водах...

1545

17. І зведеш народ свій, Боже,
На ті гори любі,
Де зайняв ти займанщину
Під свою святиню.
І оселиш народ вірний
Навкруги святині,
Що поставив між горами
Своїми руками.

І в „Передсмертній пісні“:

2. Дощем поллеться
Моя наука,
Падуть роскою
Мої глаголи.
Покропить дощик
Ранню травцю,
Ізросять роси
Зелó і древо...

6. Чи того ж хоче
Господь від тебе,
Люде безумний,
Народе темний?
Він же твій батько,
Рідний отець твій;
Він тебе з-малку
Собі зголубив.

7. Споглянь очима
У давні давна,
Послухай слухом
З роду до роду.
Поспитай батька—
Він тобі скаже,
В старого діда—
Ясно з'ясує.....

10. Знайшов його Бог
В дикому полі,
У широкому степу-пустині;
Водив він його,
Навчав він його,
Беріг він його,
Мов ока свого ...

36. Господь буде судом правим
Свій народ судити,
Жалкуватиме, згадавши,
Що се його діти.
Іх оружя сила зникла,
Згинула потуга.
А від споминок про славу
На серденьку туга.

37. І промовить: „Де ж ті скелі,
Ті боги дівались,
Що від них ви собі долі,
Щастя сподівались?“

38. Що їдали з ваших жертв
„Посвятне“ м'ясиво,
Що пивали у „приносі“
Виноградне „пиво“?
Нехай встануть із руїни
Вам на запомогу,

1546

Нехай здійнуть з серця тугу,
Із душі тривогу!

39. Ото-ж знайте й розумійте:
Я в світі єдиний;
Нема Бога опріч Мене,
Ні святої сили.
Я вбиваю й оживляю,
Раню і спіляю;
Мойму гніву нема впину,
Милосердю—краю...

Ми навмисне навели стільки зразків першого поетичного перекладу П. О. Куліша, щоб видно було, як старанно він обробив його. Переклад поділено на „стихи“ згідно з оригіналом, і в кожному стиху перекладач поривається висловити кожную мисль св. текста,—з цього погляду переклад Мусієвих пісень дійсно відповідає тому завданню, для якого його було призначено: на підставі цього перекладу можна було ґрунтовно обміркувати, чи годиться „стихотворний склад“ для того, щоб його ввести в Біблію для поетичних частин, коли видавати її вповні.

Отже ж в 1869 року в „Правді“ почали печатати П'ятикнижжя, як додаток, в звичайній формі. Ми так і не знаємо, через що П. О. Куліш кинув думку перекладати всі поетичні частини книг Біблії „стихотворним складом“: може він одержав од кого-небудь негативні критичні замітки, яких не було напечатано, а може й сам досвідчився, що ця форма занадто багато потребує од перекладача, коли поетичну форму доведеться вживати не випадково, відповідно настрою і вподобі поета, а обов'язково для всіх тих частин, що в оригіналі мають поетичну форму. Тоді перекладач-поет повинен задовольняти разом такі вимоги, які часом тяжко з'єднати: як що завести переклади стихотворним складом в повне видання Біблії, то перекладач повинен додержувати текст оригіналу і ні в чому не відступати од його змісту,—інакше то вже буде не переклад; з другого боку перекладач-поет не може обмежитись тільки тим, щоб прибирати одні рифми й писати тим чи иншим розміром, бо це ж не буде поезія. Таким чином текст оригіналу буде зв'язувати льот поетичної думки і поетичного настрою, а останній буде намагатись, щоб вийти на обшир своєї власної дороги й власних поетичних образів. Через те, щоб зберігти і дійсне значіння й поетичний колорит оригіналу перекладач-поет повинен увійти в душу первісного поета й заговорити його мовою, його образами; подати його почування, щоб не було вже

навіть і різниці між стародавнім поетом і його новішим перекладачем. Цього мало хто досягає; тим то більш вживаються „переспіви“ („подражанія“), бо вони дають поетові волю використати зміст оригіналу відповідно своєму настрою й характерним особливостям власної творчості.

Можна гадати, що такі думки приципили дальші спроби П. О. Куліша заводити поетичні переклади в повне видання Біблії. Отже ж він не зрікся хоч окремо перекласти стихотворною формою цілі поетичні книги Ветхого Завіту, що приваблювали його до себе своїм змістом. Між ними перше місце займає перл ветхозавітної поезії—Псалтир, в якому вже багато поетів знаходили теми для переспівів, бо тут подано надзвичайно чудові вирази за-для всякого майже почування людського серця. Чула душа П. О. Куліша мала в Псалтирі широке поле для вияву поетично-ліричного настрою, і він узявся перекласти в поетичній формі весь Псалтир. Отже ж це не був дійсний переклад, зразки якого він подав в Мусієвих піснях: з зовнішнього боку в Псалтирю вже нема поділу на „стихи“,—це визначало, що П. О. Куліш зрікся достотно передавати текст оригіналу і хотів мати більш волі для поетичної творчості. З другого боку—це й не переспіви, бо П. О. Куліш все-ж таки почував себе дуже зв'язаним текстом оригіналу. Нам здається, що через це й вийшло, що поетичний переклад Псалтиря взагалі не задовольняє й непередлявих вимог. Крім зазначених хиб в перекладі поетичних частин Біблії взагалі, в Псалтирі є ще й свої власні особливості, що шкодять поетові-перекладачеві: це—надзвичайна рухливість тонкого й глибокого поетичного почування на підставі найінтимніших релігійних відносин,—встежити несподівані зміни такого складного почування—річ дуже тяжка, і П. О. Куліш не скрізь встигає схопити його як слід. Крім цього треба звернути увагу й на те, що ми звикли слухати Псалтир в перекладі слов'янською мовою. Поетичні образи цієї мови у нас нерозлучно з'єднались з релігійними переживаннями, які викликає в нас Псалтир. Через те перекладачеві надзвичайно тяжко знайти такі образи, прибрати такі вирази, щоб хоч порівнялись з відомими нам слов'янськими.

На підставі сказаного ми вважаємо можливим зробити такі висновки про Кулішів переклад Псалтиря.

Де П. О. Куліш почував себе не зв'язаним з оригіналом, там його переклад

набуває більшої поетичної краси. Наприкл. псалма 13 (в слов'янськ. Біблії 12):

Доколі (!), Господи, забудеш мене в напасті до кінця, і одвертатимеш од мене святу красу Твого лица? Доколі вбогою душею і серцем хирявим моїм, на радість ворогу, я буду молитися стінам німим? Почуй мій голос, глянь на мене, незрячі очі просвіти, не дай мені в гріхах сконати, на вік заснути в темноті...

Отже ж іноді, одступивши од оригінала, він змінює саму думку, ослаблює силу первісного виразу й навіть його красу. Наприкл., псалма 6 починається так:

Не лякай мене, мій Боже, яростю твоєю, не карай гнівом страшеним немочі моєї.

Це переклад відомих слів: „Господи, да не яростю твоєю обличши мене, няже гнівомъ Твоимъ накажеш мене“. Або в псалмі 137 (слов. 136).

Не забудь Єдомцям, Боже, того дня страшного, як ревли в Єрусалимі: „Ріжте до одного“!

де „Ріжте до одного“ відповідає словам оригінала: „Истощайте, истощайте до основаній его“.

Більша частина псалм перекладена без поетичного настрою: П. О. Куліш ніби перекладав їх тільки через те, що хотів подати весь Псалтир; в тих псалмах нема ні щирого почування, ні поетичних картин.

В де-яких псалмах є згучність, що відповідає змістові й особливостям єврейської релігійно-поетичної творчості. Напр., псалма 33 (сл. 32).

Радуйтеся, праведні, радости вам личать; в голосній гуслі грайте, Господа хваліте, у псалтир десятострунний весело дзвоніте. Заспівайте Господеві пісню-псалму нову, гарно, любо з погуками співайте здорові.

Або псалма 81 (слов. 80):

Радуйтеся Богу, щб нам помагає, воскликніте Богу Якова святого.

Заспівайте псалму, ударте в тимпани, у гуслі дзвоніте, в псалтир вигравайте. Вітайте трубою молодика в небі, сурміте в суремки, славте його повню.

Отже ж для нас в тоні цього перекладу чувається більш весільного, ніж релігійного. Неприємно читати й такі вирази, як (псалма 70, слов. 69):

Не загайся, милий Боже, поспіши мені на поміч...

це-б то: „Боже, в помість мою вонми,—Господі, помози ми потщися“...

Не красять перекладу й слов'янізми: „стужають“ (пс. 3), „в возкликновенії“ (47, слов. 46), „глаголе“ (50, слов. 49), „возглаголють“ (47, слов. 46), „воньми нам“ (80, слов. 79) і багато інших.

Особливо не задовольняють нас переклади тих псалм, що ми звикли постійно чути їх в церкві, як псалма 50 (у Куліша 51):

Помилуй, Боже, мою душу по милості твоїй великій.

Псалма 22 (у Кул. 23):

Господь мене пасе, я нужди не дізнаю...

Псалма 23 (у Кул. 24):

Господня вся земля і все, що є на світі...

Псалма 26 (у Кул. 27):

Господь мій світ, мое спасення,—кого мені боятись?

Псалма 90 (у Кул. 91):

Хто надіється на Бога, в холодку спочине в його...

(Живий въ помози Вышняго въ кровѣ Бога небеснаго водворится).

Величчя псалма 103 (у Кул. 104): Благослови душе моя Господа,—Господи Боже мой, возвеличился еси зъло („Предначинательный псаломъ“), що в чудових картинах малює миротворення, у Куліша починається якомсь невиразно:

Хвали, душе моя, величче Боже. О Боже! дввно ти велик і красен. Ти світом, наче ризою, одігся, а небо розпростер ясним наметом.

Отже ж, треба сказати, що є чимало й таких псалм, котрі можна читати з захопленням. Наприкл., псалма 3:

Господи, як тих багато, що мене стужають!

Скільки ворогів запеклих
мені досаждають!

Псалма 34 (слов. 33):

Славитиму Бога
на всяк час годину;
хвала його чиста
в устах моїх вину.

Псалма 67 (слов. 66):

Боже, змилуйся над нами,
дай нам щасну долю,
освіти своїм обличчям
нашу тьму-неволю.

Псалма 145 (слов. 144):

Вознесу тебе, мій Боже,
царю мій великий,
і прославлю твою правду
во віки і віки.

В таких псалмах помічається і глибина лірично-поетичного почування і висота широкого релігійного настрою в тісному зв'язку з ясним розумінням свящ. текста.

П. О. Куліш переклав ще стихотворною формою книгу Іова й „Товитові словеса“. В передмові до „Товитових словес“ він з'ясовує, через що він звернув увагу на ці книги; він пише:

Много мудрих книг у книгу Библию
святую

Чесні руки вписували про користь
людську, —

Про користь ума та серця, що мир
збагачає

І над перла, над клейноти в Господа
сияє.

Книги ж Іова й Товита в ветхому
завіті

Найлюбіше проявили новий світ у світі.
Сі дві книги я щоденно розумом
гортаю,

І сниться мої й унуки ними просвіщаю.
Правду бо вони вливають в серце
чоловіку,

В старощах — прихильність вірну мо-
лодого віку;

Учать руку землякові в нужді про-
стягати,

Рівну землю, яко сем'ю предківську,
кохати;

Серцем чистим, духом правим до всіх
обертатись,

Скривдити людину ділом і словом
боятись;

Друзів щирих вибирати між людьми
обачно

І не всюди гостювати, де годують
смачно;

У роботі ж лад-порядок по всяк час
держати,

Сем'ю не словами тільки, прикладом
навчати.

Як можна вбачати, ця передмова більш з'ясовує, через що П. О. Куліш взявся за переклад „Товитових словес“. Що ж до книги Іова, то тут дано занадто мало, і, нам здається, П. О. Куліш чогось не доказав.

Книга Іова—це ветхозавітня теодицея, — вона вирішає віковичне питання: чому на землі праведник страждає, а злий панує. В перекладі П. О. Куліша Іов так висловлює свої думки про це:

Подумаю—і ввесь похолодію,
Затруситься від страху мове тіло.

Чого воно, що злим на світі добре,
живуть, пвітуть вбиваються у силу?

Кругом ляхих їх сем'ї процвітають,
їх памолодь розмножується любо.

Господа їх не дізнає турботи,
і Божий жезл минає окаєнних.

Корови їх приплодом звеселяють,
і яловниць нема між їх стадами.

Сем'я у них росте мов та отара,
дітвору їх танцює кругом старших,

З бандурами, з цимбалами, з піснями
серед гостей веселих веселяться.

У розгоші кінчають вік щасливий,
вмираючи не мучаться, не стогнуть.

А люде сі від Бога одвернулись:

„Вайдуже нам про твій закон спасенний!

Яка користь Всевишньому служити?

Яке добро з молитви чоловіку?“

Уже це болюче питання повинно було дуже зацікавити П. О. Куліша. Отже ж ще більше вражіння на нього справляли відношення до Іова друзів його, що замість втіхи й поради прийшли до мученика з докором. Вони мабуть нагадували Кулішеві його друзів, яких він, на його думку, вибирав між людьми необачно, як це виявилось для нього в часи страшної кризи в поглядах на минуле України, коли його картали з усіх боків. Через те переклад цієї книжки (як і де-яких вдатно зложених псалм) мабуть має зв'язок з особистими почуваннями П. О. Куліша. Не даремно він так виразно пише в зазначеній передмові до „Товитових словес“: „Друзів щирих вибирати між людьми обачно“.

І треба зазначити, що ті слова Іова, в яких він докором відповідає своїм приятелям, перекладено П. О. Кулішем надзвичайно виразно, з де-якими змінами супроти оригінала:

Нещасному—підмога його друзі,
 хоч би з біди забув і страх Господень.
 Брати мої невірні, як той бистрень,
 що дзюркотить на провесні в долині.
 Біжить-шумить, зламавши зимні кригу,
 надувшись водою сніговою.
 А в засуху нема його і сліду;
 прийшли жары—шкода його шукати!
 За-для його звертають каравани,
 ідуть степом і марно погибають.
 Теманські і Савські подорожні
 надіялись на любе водойло.
 Шкода була вповати на прояву:
 прийшла—нема! страшенная омана!
 Так ви мене звели в моїй надії:
 злякала вас тяжка моя пригола.
 Хиба я вас прошу, щоб наділили
 мене яким достатком або грішми?
 Хиба мене з неволі визволяти,
 чи в розбишак вам треба одбивати?
 Навчіть мене—мовчатиму я мовчки;
 скажіть мені, в чому мій гріх великий?
 Солодкі слова святої правди;
 яка-ж користь із вашого докору?
 Ви судите мої гіркі речі;
 в кого болить, той стогне хоч на вітер.
 Напали ви гуртом на сиротину,
 копаєте приятелеві яму.
 Погляньте лиш мені у вічі просто,—
 побачите, которе з нас лукавить.
 Верніться—нехай не буде кривди;
 верніться, я правду возглаголю.
 В моїх словах не знайдете лукавства,
 я знаю й сам, що просте, що криве.
 (гл. 6).

Книгу Іова П. О. Куліш не перекладав тільки, а й досліджував, як це видно з передмови до перекладу, де він подає „вибірку з останнього працювання науки коло цієї речі“. Цю вибірку зроблено досить однобічно; а все ж таки вона свідчить про те, що П. О. Куліш дуже зацікавився книгою Іова. Що до перекладу або „переспіву“, як зве його сам П. О. Куліш, то дві перші глави перекладено прозою,—стихотворний склад починається з третьої глави. В переспіві поетичного мало; можна сказати, що вся справа обмежується стихотворною формою. П. О. Куліш мов би звертав більш уваги на зрозумілість перекладу, на приступність читачеві змісту книги. Як що так, то він досягнув поставленої мети, бо в його переспіві промови Іова й його друзів з'являються досить ясними і зрозумілими. Можна сперечатись про ті чи інші подробиці, або й про те, який текст повинно було

брати за основу, чи єврейський, як він це зробив, чи грецький переклад LXX-ти толковників; отже ж це не має вже відношення до цінування поетичних перекладів Куліша. Досить і того, що він дав переклад, який може буде добрим підручником для того, хто захотів би познайомитись з цією ветхозавітною книгою, і дав в такій формі, яка більш-менш відповідає поетичній красі й величності оригінала.

Книга Товита і по змісту і по складу далеко легше книги Іова: через те і вірш в перекладі її краще. П. О. Куліш перекладає майже скрізь згідно з оригіналом,—тільки де-не-де одступає од нього, або скорочує. Видно, що образ і події Товита захоплюють самого перекладача, як він і висловив це в передмові до перекладу „Товитових слів“. В перекладі в дуже гарні рядки. Наприклад:

Малолітком я від батька в матери
 зостався,
 І від неї правди й віри Божої нав-
 чався.
 Як же літ дойшов статечних, узяв
 жінку Ганву,
 Нашого ж такі коліна, панночку над
 панну,—
 Панночку не по одежі, по серцю благому
 І прихильності спасенній до Божого
 дому.
 (1-а гл.),

Коли розглянути всі поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма, то нам здається, що навіть і найкращі між ними мало додадуть квіток для вінка йому як поетові. Отже-ж було б помилкою казати, що вони не мають великого значіння; тільки це значіння не в наслідках його поетичних пориваннів в цьому напрямку, а в тих саме пориваннях, в тому духовному настрою, що приводили П. О. Куліша до перекладів тих або інших частин Св. Письма. Поетичні переклади Св. Письма мають більш біографічну цінність, бо вони дають змогу дійти до самого серця перекладача-поета, зрозуміти новий круг інтересів, якими він жив і таким чином додати нові риси до того образу, в якому з'являється П. О. Куліш перед нашими очима, коли його можна вже розглядати в історичній перспективі. З цього погляду, скільки нам відомо, Кулішевих перекладів Св. Письма ще не скористовано.

П. О. Куліш — етнограф.

Стаття проф. А. Лободи.

Вже перші, дитячі літа П. О. Куліша проходили під чарами народної поезії. Батьки його жили серед селянства просто, не цураючись ні селянської праці, а ні селянських звичаїв. Мати його була „людина неписьменна... уміла розмовляти тільки українською мовою і що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної річи... Не було (з поміж сусідів) кращого голосу, як у неї; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона... Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала, тільки було зітхне, задумається і знов співає. А серед беседи в неї бувало що слово, то й приказка; проміж двома чи трома періодами річи вона було вставляє співний поетичний дрібязок з народної антології“¹⁾.

Навчання і зв'язане з ним пробудження інтересу до письменства не тільки не знищили цих вражень з літ дитинства, але, навпаки, поширили їх і поглибили.

Річ в тому, що 20-ті й 30-ті рр. XIX ст., під впливом котрих склалися певні літературні інтереси П. Куліша, позначені були палким романтичним захопленням народною творчістю, в Росії взагалі і в українських колах з'окрема. Один з перших видавців творів народної поезії кн. Цертелев, що дуже ще несміливо ставився до неї 1819 р., коли випускав свій „Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, писав у „Вѣстникѣ Европы“ 1827 р. (листом до Максимовича): „Знаете ли, что сію безыскусственную поэзію предпочитаютъ я большей части нашихъ романовъ, балладъ и (слушайте, слушайте!) даже многимъ романтическимъ нашимъ поемамъ... Скажу лично, что тотъ, кто хочетъ быть хорошимъ отечественнымъ писателемъ и въ особенности отечественнымъ поэтомъ; кто хочетъ дать, такъ выразиться, народный колоритъ своимъ произведениямъ, тотъ не долженъ считать бездѣлкою отечественныхъ преданія и пѣсни, но обязанъ вслушиваться въ нихъ сколько можно болѣе, ибо сія бѣдные памятники...

¹⁾ Д. Дорошенко. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Київ. 1918 р. 5 ст. Вказівку взято з „Жизни Куліша“ („Правда“ 1868 р.), про котру Д. Дорошенко каже: „Як що не сам Куліш писав її, то хтось близький до його (найпевніше Василь Білозерський), що писав під його власним доглядом або при його участі“.

сохраняють еще многія черты той оригинальности, которая отличаетъ поэзію одного народа отъ другого“. З свого боку, Максимович у вступі до збірника своїх народних пісень 1827 р. зазначав: „Наступило, кажеться, то время, когда познають истинную цѣну народности. Лучшие наши поэты уже не въ основу и образецъ своихъ твореній поставляють произведенія иноплеменные, но только средствомъ къ полнѣйшему развитію самобытной поэзіи, которая зачалась на родимой почвѣ, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изрѣдка сквозь нихъ пробивалась. Въ семъ отношеніи большое вниманіе заслуживають памятники, въ коихъ полнѣе выражалась бы народность; это суть пѣсни, гдѣ звучить душа, движимаая чувствомъ, и сказки, гдѣ отсвѣчивается фантазія народная“.²⁾

Під впливом такого настрою ширяться збирання різних етнографічних матеріалів, друкуються збірники їх, і в значній мірі література засвоює дух, зміст і форми народної творчості.

Усе це тим сильніше відбилося на молодому вразливому Кулішеві, що вже за часи гімназійного навчання йому трапилось купити книжку історичних пісень Максимовича 1834 р., яка цілком його захопила. „Він носився з нею скрізь, деклямував з неї думи народні і нарешті вивчив її всю на пам'ять, щоби ніколи з нею не розлучатися“ (Дорошенко, 9 ст.). Трохи згодом, подавшись до Київського університету, познайомився він і з самим Максимовичем, котрий, крім лекцій, „вгонобляв молодий розум“ його ще й приватними розмовами (*ibid.*, 11).

Поволі у Куліша набирається значний пісенний матеріал, який він і передає Максимовичу. В тій збірці Кулішеві знайшли собі місце і пам'ятні йому з дитячих літ пісні, що йому співала його мати; потім, через того ж Максимовича, Куліш набув змогу зробити в 1844—5 рр. етнографічні розвідки в правобережній Україні, з яких повстали його славетні „Записки о южной Руси“, 1856—7 рр.,—поряд з цим розпочинається й художня його творчість. Одна з найраньших спроб її, „Циган“ (надр. в

²⁾ Ці слова увійшли і в передмову до збірника 1834 р., що, як побачимо далі, справив велике вражіння на Куліша.

„Ластівці“ Гребінки, 1841 р.), навіть носить назву в підзаголовку: „урибок з казки“, і, дійсно, це — просто переказ популярного мандрівного мотиву, добре знаного і старим збірникам т. зв. „сміхотворних“ анекдотичних оповідань. Також в народньо-поетичному напрямі, слідом за Гоголем та Квіткою, розроблені „малоросійськіє разказы“, що їх було надруковано в „Кієвлянинѣ“ Максимовича 1840 і 41 рр.³⁾ Як і в історичному романі „Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ“, 1843 р., історію перепущено через криштал народньо-поетичного, зокрема пісенного, уявлення старовини. Навіть загальний огляд української історії „од початку Вкраїни до батька Хмельницького“ („Україна“, 1843 р.) Куліш подає в низці „дум“, написаних на зразок одноіменних творів української усної словесности і в значнішій мірі—на їх підставі⁴⁾.

На етнографічній же підставі виростили і суспільно-політичні ідеали Куліша. „Козака-кармазинника“, як потім казав про себе Куліш, вона еднала з простою народньою масою, розкривала багатства краси і сили там, де інші бачили тільки бидло, і за допомогою поетичної ідеалізації минулого мимоволі нагадувала думки про те, що було колись і що сталося. „Сотникъ Чарнышъ не безъ особенныхъ намѣреній старался наполнить голову (сына) разказами и пѣснями о прежнихъ цвѣтущихъ временахъ Украины, о кровавыхъ войнахъ, происходившихъ на поляхъ ея, о славныхъ витязяхъ козацкаго войска, потрясавшихъ

³⁾ „О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшецовъ ставъ“, „О томъ, что случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣлѣ“, і „Огненный змѣй, Повѣсть изъ народныхъ преданій“.

⁴⁾ Як писав пізніше сам Куліш, „Україну“ составлено „изъ кобзарскихъ автентичныхъ и апокрифическихъ думъ, соединенныхъ между собою стихами собственнаго издѣлія“. Вживання „апокрифическихъ“ дум теж характерна риса раннього романтичного періоду української етнографії.—Що до будування історії на думках, то і тут Куліш виходив з висловленого Максимовичем погляду („Думы украинск. бандуристовъ и пѣсни козацкія—это надгробные памятники и вмѣстѣ живые свидѣтели отжитой старины. Другіе народы въ память важныхъ происшествій своихъ чеканятъ медали, по которымъ исторія часто разгадываетъ минувшее; событія козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную лѣтопись для новаго бытописателя Малороссіи“. Вступ до збірника 1834 р.) пор. і других романтиків-етнографів, як видавець „Запорожской Старини“ 1833—38 рр. Срезневський, або Гоголь в статті „О малоросійскихъ пѣсняхъ“.

своимъ оружіемъ цѣлыя націи: этимъ средствомъ онъ хотѣлъ поселить въ немъ пламенную любовь къ родинѣ“... І коли молодий Чарнышенко „вступилъ въ свѣтлицу, гдѣ каждый предметъ былъ для него живымъ воспоминаніемъ давно испытанныхъ впечатлѣній; когда оглянулся вокругъ себя и обвелъ взглядомъ эти священныя надписи (напоминавшія о славныхъ событіяхъ далекаго прошлаго), эти портреты славныхъ гетмановъ и полковниковъ, это оружіе, не разъ обрызганное кровью; когда припомнилъ вдругъ восторженныя рѣчи своего отца въ виду этого міра старины—онъ ожилъ, его душа какъ будто разомъ выросла и возмужала“⁵⁾. Так пише Куліш в своєму романі „Михайло Чарнышенко“, і, безумовно, тут є відгуки того, що самому авторові давала старовина та спів і розмови про неї. Кирило-Методіївське братство, куди вступив Куліш, було тільки дальшим кроком по шляху, вже прокладеному етнографічними студіями. Таким чином, останні зробилися для Куліша тим осередком, де сходилося все—наука і поезія, розум і почуття, незабутні спомини дитинства і думи людини, перед якою вже повстали проблеми особистого і національного самоозначення. З цього у Куліша-етнографа і хиби, і великі заслуги.

Він не завжди холодним розумом перевіряв свої матеріали і тому, наприклад, вніс в „Записки о южной Руси“ сфальшовану „Думку-сказаніе о морскомъ походѣ старшаго князя-язычника въ христіанскую землю“ (I, 171—9) і деякі інші непевні матеріали⁶⁾; не завжди додержувався він

⁵⁾ Сочиненія и письма П. А. Кулиша, под редакціей И. Каманина, V, 129, 130.

⁶⁾ Потім од них Куліш сам одмовлявся; пор., що було раніш зазначено з приводу „України“. Доламо, що, дякуючи І. М. Каманину, у нас під руками був примірник „Записок“ з посвятою автора його дружині. Тут до вказівок на думи-пісні про Наливайка, Сомка-Мушкета і Острияницю (стор. 94) власною рукою автора олівцем зроблено примітку: „Такъ мало умѣли мы тогда открывать апокрифы“. На ст. 293, II т., до універсалу гетьмана Острияниці додано також: „Этотъ универсалъ оказался поддѣльнымъ, какъ и знаменитая бѣлоцерковская прокламація Хмельницкаго. Я самъ и доказалъ ихъ апокрифичность. Малорусская исторія и литература основаны на выдуманныхъ лѣтописныхъ сказаніяхъ, документахъ и даже поддѣльныхъ кобзарскихъ думахъ. Последнее слово нелицеприятной правды сказано мною въ книгѣ „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“, напечатанной въ „Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“, а также и въ отдѣльныхъ оттискахъ (три тома)“.

В інших випадках, може, були зміни і з огляду на цензуру. Наприклад, в зазначеному

точного передавання записаних текстів⁷⁾; далі, не розглядаючи, наскільки типові і росповсюджені ті факти, що були у нього, Куліш з поодиноких випадків робив загальні висновки і більш покладался на вражіння, натхнення, ніж на сталі наукові методи. До етнографії він ставився не стільки, як учений, представник науки, скільки, як поет. „Надобно сознаться откровенно“, читаємо в „Записках“ (I, 234), „что странствуя изъ села въ село по малороссійскимъ губерніямъ въ періодъ моеї юности, я рѣдко имѣлъ въ виду собственно науку. Меня увлекла поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрываетъ мелкими отрывками цѣлое малороссійское племя“. Цієї драми він розшукував вже з готовою, підвищеною „любовью къ человеку въ его простой, сельской жизни“ (ibid.) і вірою в виключні багатства українського народнього духу й поезії. В таких умовах навіть мимоволі можна іноді ману прийняти за дійсність, що у романтиків—попередників Куліша траплялося ще частіше як у нього; нагадаємо хоч би сфальшовані пісні в збірках Максимовича, Срезневського („Запорожская Старина“) та ин.

Проте, з другого боку, в зазначених умовах була й велика добра сила, яку також почували попередники Куліша, але використувати до кінця не вміли. Звертаючись до народу і народньої творчості, як до чогось святого, вони, однак, потім видавали наслідки своїх розвідок так, що ніби то розривали на частини живий, цілий організм: видавали окремо різні пісні,

примірнику на 83—95 ст. II-го тому надруковано „балладу изъ временъ уніи“ про бідного Кирика та пожадливого попа. „Ета баллада“, додає Куліш олівцем, „отнесена ко временамъ уніи—страха ради цензурна“. Крім того, тут же дописано: „Эту легенду я исключилъ изъ прочихъ экземпляровъ, по разнымъ соображеніямъ“ (ст. 83).

За одне додамо, що на XIII ст. тогож тому з приводу цієї баллади ще знаходимо: „Балладу, о которой я говорилъ, см. на стр. 83. Эта баллада—болѣе нежели что либо изъ устной словесности народной—объясняетъ, что только у насъ могъ явиться такой поэтъ, какъ Шевченко, въ неграмотной или полуграмотной простонародной средѣ“.

За дозвіл користуватися зазначеним примірником приносимо щирю подяку І. М. Каманину.

⁷⁾ Це побачимо, коли порівняємо „Записки“ і „Українскія народныя преданія“, його ж, які було надруковано в 1847 р. для „Чтеній въ И. М. О. исторіи и древностей“ (по „незалежним обставинам“ „Укр. нар. преданія“ тоді не вийшли, їх вміщено в I кн. „Чтеній“ 1893 р.). Тут є ті ж самі тексти, але не без огмін, які безумовно свідчать про власну праю Куліша над ними.

казки, історичні перекази і т. п., а все те народне середовище, де ці матеріали живуть, ті люди, що їх бережуть та переказують, усе те залишалось якось на боці. Куліш в своїх „Запискахъ о южной Руси“ навпаки вводить читача в саме життя народньо-поетичне, розкриває його так, як сам його спостерігав; разом з творами народньої поезії, він подає живі нариси тих обставин, серед яких здобував ці твори, характеризує людей, що співали або переказували їх, накреслює цілі побутові образки; дрібно, випадкове й велике, загальне, сучасне і давне тут сточувалось в один широкий, суцільний малюнок, котрий захоплював не тільки фаховця, але й усяку чутливу людину.

„Це була щаслива думка“, як зазначив Пипин (Исторія етнографіи, III, 194); і, додамо, за де-якими частковими змінами, вона зробилася провідною для дальшої етнографії, так що видатні представники останньої з неї саме починають виходити, слідом за Кулішем, хоч і вживають її тільки в більш частковій прикладанні, що ми бачимо, наприклад, в „Чумацкихъ народныхъ пѣсняхъ“ Рудченка, 1874 р., або в російськiм письменстві у збірача „Онежскихъ былинъ“, Гильфердинга, та новіших російських збірачів билін і казок.

Поміж матеріалами, що їх зібрано та видано Кулішем⁸⁾, були, як ми казали вище, і непевні матеріали; але їх не так уже багато, і поряд з ними Кулішеві пощастило знайти і зберегти такі останки народньо-поетичної старовини, котрі назавше залишаться перлинами її, особливо в обсягу дум.

Крім творів народньо-поетичних наводив він і матеріали історичні, які торкалися того ж, про що переказували ці твори, а також подав Шевченкову „Наймичку“ (II, 149—68) і свою „Орису“ (II, 199—208).

Творів Шевченка тоді ще не можна було видавати і через те Куліш не тільки не зазначив автора, але й взагалі „позамітав сліди“. „Наймичку“ він немов би знайшов „въ тетради разныхъ пѣсень и стиховъ, писанной женскимъ почеркомъ, и все на малороссійскомъ языкѣ. Это былъ одинъ изъ альбомовъ, которыхъ множество ходитъ по рукамъ между нашими малороссійскими барышнями, и въ особенности между тѣми изъ нихъ, которыя не были въ пансіонахъ и не учились по-французски.“

⁸⁾ Більшість ввійшла в „Записки о южной Руси“; цікаву частину передав Куліш до збірки А. Л. Метлинського: „Народныя южно-рускія пѣсни“, 1854 р.

Я люблю эти альбомы и не пропускаю ни одного изъ нихъ, не перелиставши. В нихъ обыкновенно бываютъ набраны стихи безъ особенной разборчивости, но всегда по внушенію сильнаго чувства, просвічуе закохання в рідних піснях і рідній словесности. Автора „Наймички“ в цьому альбомі не зазначено „и я даже не знаю, кто бы могъ быть ея авторомъ. Содержание ея очень просто и не похоже на вымыселъ; но изящество формы обнаруживаетъ въ ней творчество высшаго разряда. Живопись природы и нравовъ малороссійскихъ возведена здѣсь до изумительной точности и вмѣстѣ съ тѣмъ свободы, въ которой искусство замѣтно только для опытнаго глаза. Наивное и трогательное положено авторомъ въ основу поэмы... Что касается до языка, то призываю въ свидѣтели людей, изучавшихъ народныя украинскія пѣсни: здѣсь онъ блещетъ всею свѣжестью и горитъ всѣми красками, какія только мы встрѣчали въ нашихъ лучшихъ пѣсняхъ, изображающихъ семейный бытъ, материнскія чувства и умиленное благочестіе народа“ (147—8). При такихъ своїхъ рисахъ „Наймичка“, як і власна Кулішева „Орися“ ніби то доповнювали, продовжували народню творчість, через що впорядчав „Записок“ і вніс їх у своє видання. Що ж до слів про альбомы, то це теж була „щаслива думка“, бо вона зацікавлювала матеріалом, про значіння якого тепер нема чого й казати.

З приводу поданих матеріалів Куліш в „Записках“ висловив і багато цікавих думок що до долі народньої творчости взагалі і української з'окрема, її відношення до літератури і цивілізації, взаємовідношення української та великороссійської народньої поезії, складу першої з них і т. д. Де-що з цього може було зазначено й без твердої підстави; та проте воно збуджувало думки інших дослідників і таким чином мало своє значіння.

Характерно, що романтик по школі, з котрої він вийшов, Куліш не бачить такої протилежності між народністю і цивілізацією, народньою творчістю та літературою, про яку казали романтики; це для нього тільки послідовні моменти необхідної еволюції. „Мы и народъ—одно и тоже,... но только онъ, съ его изустною поэзіей, представляетъ въ духовной жизни первый періодъ образования, а мы—начало новаго, высшаго періода. Въ его пѣсняхъ не было и не могло быть отличающихъ насъ отъ него элементовъ, тогда какъ наша построена прямо на началахъ его изустной словес-

ности... и, идя къ развитію по законамъ общечеловѣческаго развитія, приняла въ себя новыя начала жизни. Мы, слѣдовательно, только многостороннѣ своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи“ (I, 182).

Мы повинні берегти цю спадщину, виходити з неї, але й додавати до неї нові підстави життя, инакше останне піде по-за нами і зготує нам долю співців дум. Колись складалита співали думи представники широких кол громадянства, зайорозько-козацького (V, 185—193), а навіть ще й найстарішого (I, 193—197); потім не було кому співати... Людям освіченим були потрібні „поэты, въ новомъ значеніи слова“ (184); „поколѣніе простолюдиновъ... отвыкло питаться поэтическою пищею воспоминаній, потому что новая обстановка жизни мало по-малу подавила въ немъ симпатію къ тому, что не напоминаетъ ему его положенія, поэтому дума бандуриста, сложенная въ эпоху Хмельницкаго, производитъ слабое впечатлѣніе на народъ; а какъ поэтъ есть только собиратель въ одинъ фокусъ народныхъ чувствъ и мыслей, то и нѣтъ для бандуриста-простолюдина достаточнаго возбужденія на творчество, мало того, онъ даже забываетъ заученныя отъ другихъ думы“ (I, 184). Розвій дум припинився, і від „развивающейся, преимущественно перед прочими, части малороссійскаго населенія“ вони спустилися до сліпців, старців, що уявляють з себе тільки його „отребіе“⁹⁾ (sic! I, 182; пор. також ст. 2—3).

Як так, то додержуватись по старим пісням ідеології минулого—значить припиняти розвій життя, йти проти його. І от автор, з одного боку, збирає і містить переказані „старим складом пісень“ (I, 94) спомини про події „нових героїв козаччини, се-б то гайдамаччини, а, з другого боку, не забуває підкреслити, що ці події були в значнішій мірі простим розбишацтвом, яке тільки прикривалося обороною віри та народности“ (I, 82—94, 245—6 та інші). Отже і Хмельницький тільки тим одріжнюється од ватажків гайдамаччини, що мав більше успіху в своєму підприємстві (I, 259, 94).

⁹⁾ Цьому однак не відповідає подана у самого ж Куліша характеристика поодиноких старців, де, наприклад, зазначається: „Нищая братія въ Малороссіи заслуживаетъ особеннаго вниманія. Будучи послѣдними по своему убожеству и неспособности къ земледѣльческимъ и другимъ работамъ, малороссійскіе нищие занимаютъ первое мѣсто по развитію поэтическихъ и философскихъ способностей“ (I, 43; пор. *ibid.* 45 ст.)

Трохи поширимо цю думку—і перед нами буде т. зв. „другий“ Куліш, що висловлювався проти „козакоманства“, „хлопоманства“ і, наприклад, писав:

Пустине дика, краю ти мій рідний!
Покинь співати про своє козацтво,
Безчесне славить дух його ехидний,
Вим'я прогресу вихвалять хижацтво...
Посіймо ж правду в нас на перелозі
Замість ножів кривавих обоюдних,
І покладаймо всю надію в Бозі,
Що вже не вернемось до справ безумних. (На перелозі, III, 16—17).

Але по-за ідеалізуванням „справ безумних“ і „другий“ Куліш визнавав народність з її поезією, музу свою уявляв в рисах „безхитросної простої дівчини стидливої, вбогої селяночки, співом та сміхом

щасливої („Муза“, III, 131), і Гоголеві дорікав цілком з боку етнографічного, навіть не завважаючи, що поетичний твір не єсть етнографічний опис.

Таким чином, етнографічні праці Куліша—не тільки цінні наукові матеріали, але й джерела до його психології¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Вище зазначений примірник „Записокъ о южной Руси“ з власними примітками автора—цікавий, зокрема, для взаємовідносин Куліша і його дружини; ми бачимо тут таку посвяту примірника (чорнилами, рукою Куліша):

Милому моему другу Сашѣ.

Перечитывая эту книгу, помни, что на каждую букву мои глаза смотрѣли, каждую букву моя рука писала. Во сколько разъ они были бы счастливейше, читая въ твоихъ глазахъ тихое счастье! какъ бы счастлива была рука моя, служа тебѣ несомнѣнною опорою на пути жизни!

П. Куліш.

П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя.

Стаття П. Рудіна.

В широкій та різноманітній діяльності Куліша почесне місце належить його пильній і довгій, мало не десятилітній, праці над Гоголем.

Ще за дитячих літ Гоголь справив на Куліша сильне і непереможне вражіння. „Будучи дѣтьми — згадував він пізніше — въ эпоху появленія въ свѣтъ повѣстей пачичника Рудого Панька, (мы) бросили для нихъ всѣ свои книги... Мы выучили ихъ наизусть и потѣшались Голопушенками и Перерепенками отъ всей души, а отъ фантастическихъ и печальныхъ сценъ приходили въ восторгъ и умиленіе“¹⁾. Потім інші впливи, як літературні, так і громадські, заступили і на другий план відсунули Гоголя, але інтереса до нього не знищили.²⁾ Не-

забаром після його смерті Куліш надрукував невеличку статтю „Нѣсколько чертъ для біографіи Гоголя“, в котрій, як сам потім признавався „сильно пересвѣтлилъ“ образ письменника³⁾, і стаття ця викликала цілу низку заміток про життя небіжчика. Скоро після того заходився Куліш коло збирання матеріалів для докладнішого життєпису Гоголя, і вже р. 1854 випустив свій „Опытъ біографіи Гоголя со включеніемъ до 40 его писемъ“⁴⁾. Ця праця, що була першим поважним життєписом Гоголя, звернула на себе загальну увагу, і та увага примусила Куліша далі провадити свою біографічну роботу. З особливим захопленням збирає він листи і спогади про Гоголя⁵⁾ і вже р. 1856-го друкує „Записки о жизни Гоголя“, в основу яких покладає матеріал „Опыта“, але принаймні втрое поширений і тому цілком справедливо оцінений їм, як нова, присвячена Гоголю, праця. Гаряче від-

¹⁾ Основа 1861, V, стор. 29. Своє захоплення Гоголем Куліш поділяє разом з усіма українцями, як тогочасними, так і тими, що належать до пізніших поколінь. Див. О. Марковъ. Н. В. Гоголь в галицко-рус. літерат. Изв. отд. рус. яз. и слов. Ак. Наукъ 1913, № 2, стор. 50; С. Шелухинъ. Гоголь и малорусское общество (изъ сборн. „Памяти Гоголя“ Одес. универс. 1909) ст. 33. Роль Гоголя в пробудженні української національної свідомости вказана між иншим в юбилейній адресі Наук. Тов. ім. Шевченка („Гоголевскіе дни“, изд. Общ. Люб. Рус. Слов. М. 1910, ст. 262).

²⁾ Плетньов зробив для Куліша виїмок, „як для людини, гаряче зацікавленої всім, що торкається Гоголя“ і надіслав йому „Вибр. мѣста изъ переписки съ друзьями“, хоча друкування цієї книжки було під секретом. В. И. Шенрокъ. П. О.

Кулишъ. Києв. Стар. 1901. IV, 126. Пізніше, повідомляючи Н. Д. Вілозерського про різні чутки з приводу вступу на царство Олександра II, Куліш між иншим зазначає: „Говорятъ, позволяютъ печатать „Мертвыя Души““. Ibid. VI, ст. 345.

³⁾ Отеч. Записки 1852, № 4, т. LXXXI, ст. 189—201; перепр. в низці „Губернскихъ Вѣдомостей“.

⁴⁾ Спб. 1854; спочатку видруковано в „Современникѣ“ т. т. XLIII та XLIV.

⁵⁾ В. И. Шенрокъ. Ibid. V, ст. 198—200, 202—206.

давшись своїй роботі, Куліш зібрав таку велику кількість листів та спогадів, що й сам мусів відчутти неможливість зробити якісь біографічні висновки; а тому й надав своїй праці характер „збірника изв'єстій о Гоголѣ“, де цілі розділи складаються з листів письменника до окремих осіб, листів, пов'язаних між собою лише незначними по обсягу увагами складача. Значіння цієї книги Кулішевої в справі вивчення Гоголя величезне. Не один з російських письменників ні в той час, ні навіть пізніше, не мав в такий короткий речинець після своєї смерті такого широкого, на кілька сот № №, збірника своїх листів. Завдяки Кулішеві зберіглися також і дійшли до нас по свіжому сліду записані ним спогади про Гоголя. Тепер, коли біографічна література про Гоголя розрослась надзвичайно, коли вона репрезентована фундаментальними працями М. С. Тихонравова, В. Ів. Шенрока та О. Ів. Кирпичникова, не можна звичайно погодитись з словами Д. І. Дорошенка, ніби-то ця праця Куліша „і досі служить головною основою для біографії Гоголя“⁶⁾, але все таки не одна сторінка „Записок“ (особливо в 1-му томі) уявляє ще й нині великий інтерес і то не тільки тому, що її висновки лягли в основу дальших праць про великого письменника.

Незабаром по виході в світ „Записок“ довелося Кулішеві взятися за видання творів Гоголя. Ще в 1852 році, коли він тільки вперше побував у матері Гоголя, почались його дружні зв'язки з усією родиною письменника; ці зв'язки ще зміцніли підчас збирання біографічних матеріалів, і тому не дивно, що коли видалось необхідним видрукувати нове зібрання творів, то редакторську працю доручено було Кулішеві.⁷⁾ Захоплений на той час іншою роботою, Куліш спробував передати редагування Бодянському, але кінець-кінцем змушений був взяти його на себе. Маючи намір поповнити листування, що було в його розпорядженні, новими листами, Куліш заходився пильно їх збирати, але хутко був завалений такою силою матеріалу, що мусів полишити всяку думку про повноту видання⁸⁾. Але й помимо цього, в самому процесі роботи йому довелося зу-

стрітись з цілою низкою труднощів⁹⁾, яких він не передбачав і які примусили його нарікати на себе, що він на таку велику роботу погодився. Повний нових творчих задумів, лишаючи некінченими розпочаті праці, Куліш надто поспішав з виданням, і сліди тієї похапливості виразно можна на виданні побачити.¹⁰⁾ Але як би то не було, а за чотири місяці¹¹⁾ Куліш зробив величезну редакторську роботу. Правда, він не ставив перед собою завдання перевірити тексти Гоголя, але зате запровадив до свого видання новий матеріал—першу редакцію „Тараса Бульби“ і нові уривки з „Мертвих Душ“. Далекі більше проте мають значіння введені до цього видання листи. Порівнюючи з „Записками“ число їх було значно побільшене.¹²⁾ Тільки з огляду на умови того часу, коли дописувачі Гоголя були ще здебільшого живі, в тому листуванні багато де-чого було скорочено; велика кількість імен зазначено лише ініціалами; багато де-чого було викинуто з огляду на цензуру, до якої Куліш був навіть як на ті часи надто запобігливий та уважний, і нарешті багато листів було датовано Кулішем невірно. Ці дефекти невеликі проте зменшують високі прикмети Кулішевого видання: в літературний оборот було пущено ним велику кількість матеріалу, відхилено завісу над душею і погарттю письменника, і дослідники Гоголя уже в 1857 році могли користатись його листами,—в той час, як листи Пушкіна ще не було зібрано і видано друком.

Але не самими лише друкованими працями виявився тогочасний інтерес Куліша до Гоголя. Листування його показує, що друкований матеріал не вичерпує всіх його думок. Листи до В. В. Тарновського та Г. П. Галагана виявляють цілу низку інтересних його міркувань про Гоголя.¹³⁾ Другі листи

⁹⁾ Так напр. пропали рукописи Гоголя, які зберігалися в його родичів. Див. листи Куліша до М. В. Шаховського (Рус. Обзорініє 1897, III, стор. 201) і А. В. Гоголь до Куліша („Наше Минуте“ 1918, III, стор. 116).

¹⁰⁾ Див. *Н. Шаховской*. Памяти Куліша. Русс. Обзор. 1897, III, 197—199, та *В. Шенрокъ*, *ibid*, VI, 362—364.

¹¹⁾ Рус. Обзор. 1897, III, 194—195.

¹²⁾ В „Сочин. и письм.“ їх 800; у шенроковському виданню листів 1902 р. їх всього 1073.

¹³⁾ В листі до В. В. Тарновського з дня 25 квітня 1856 р. Куліш цілком вірно підходить до великої драми письменника. „Не говоріте мені цього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збився. Воно правда, да не зовсім. Збився він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його великих помилках треба чтити по-

⁶⁾ *Д. Дорошенко*. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918, стор. 21.

⁷⁾ Про обставини цієї роботи див. *Шенрокъ*, *ibid*, VI, 343—357.

⁸⁾ *ibid*, 361.

свідчать, що Куліш мав намір і далі працювати над Гоголем. Прочитавши біографію Байрона, він надумався скласти біографію Гоголя¹⁴⁾, але оскільки здійснення цього плану можна бачити в коротенькій біографії Гоголя, надрукованій в книзі Гербея „Лицей князя Безбородко“ (1859)—це річ неясна. В 1858 р. Куліш видрукував листування Гоголя з художником Івановим¹⁵⁾ і в своїх коментаріях гаряче обороняє пам'ять великого письменника і його друга О. А. Іванова од тих обвинувачень, які підносилися проти Гоголя в ворожій йому частині преси¹⁶⁾.

Була також думка новим накладом подати випущене в світ р. 1857 видання „Сочиненій и писемъ“.¹⁷⁾ Але Куліш показав себе невдатним комерсантом, і видання розходилося не так добре, як він того сподівався.¹⁸⁾ Але цим останнім планам не довелося здійснитися. Замість того заінтересовання Куліша Гоголем знайшло собі инше виявлення. Ще раніше підчас своєї праці над виданням творів Гоголя видрукував він свій історичний роман „Чорна Рада“ і в епілозі до нього докинув цілу низку думок, де віддав належне Гоголеві за те, що він „съ одной стороны показалъ своему родному племени, что у него есть и было прекраснаго и съ другой стороны—открылъ для великороссіянъ своеобразный и поэтический народъ, извѣстный имъ доселѣ въ литературѣ только по карриатурамъ“ („Рус. Вѣсѣда“, 1857, III, стр. 236).

милки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумній речі і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як виясниться все життя його і не зостанеться над чим ламати голову...“ (Кієв. Стар. 1898, XII, ст. 354). Маючи на увазі неоголошені матеріали, Куліш справедливо їх значіння оцінював: тільки оголошення всіх, які зберіглися, листів Гоголя, дало змогу уложити схему переживаннів та встановити єдність його настроїв на протязі всього життя.

Рік пізніше (9 лютого 1857 р.), в листі до Г. П. Галагана Куліш спиняється на питанні про взаємні відносини між національністю героїв Гоголя та їх моральною вартістю: „Що більш Гоголь уходив у Московську жизнь, то труднійше йому було создати великі доблестями характері“...—думка, яку нещодавно докладніше розвинула О. Я. Єфименкова в ювілейній статті: „Українській элементъ въ творчествѣ Гоголя“, Вѣстн. Европы 1909, VII і збірник „Южная Русь“, Спб. 1905, т. II, 343—359.

¹⁴⁾ Лист з дня 2 березня 1858 р. до Д. Каменецького. К. Стар. 1898, ст. 226.

¹⁵⁾ Современникъ 1858, кн. XI, 123—174.

¹⁶⁾ Див. особливо стор. 124.

¹⁷⁾ Лист до Д. Каменецького, 7 липня, 1858, К. Стар. 1898, V, 232.

¹⁸⁾ Див. листи до М. І. Гоголь та В. І. Бикова—„Пам'ять Гоголя“, Сборникъ О-ва Нестора Лѣтописца. К. 1902, отд. III, 66—69.

І однак Куліш взяв під сумнів знання Гоголем історії України і її народу в тогочасному його побуті. Пізніше в „Основі“ він оголосив статті, присвячені освітленню селянського побуту в „Вечерахъ на хуторѣ близь Диканьки“. Статті ці викликали довгу полеміку з Максимовичем.¹⁹⁾

Погляд Куліша власне не був новий. Ще року 1831 в рецензії на I-шу частину „Вечеровъ“ М. Полевой, іронізуючи над романтичним ландшафтом Гоголя, висловлює сумнів в тому, щоби оповідання ці писані були українцем: „...мы видимъ, что вы самозванецъ - пасичникъ; вы, сударь, Москаль да еще и горожанинъ“.²⁰⁾ Рік пізніше Андрій Царинний знайшов у „Вечерахъ“ силу помилок проти українського фольклору, силу всякого прибільшення та афектації.²¹⁾

В своїх статтях, що містилися в „Основі“, Куліш докладніше обґрунтував і розвинув тези, висловлені в вищезгаданому епілозі. Статті Куліша написані дуже нерівно; іноді його прееуди про Гоголя звучать порівнюючи м'якко, іноді ж бувають надзвичай-

¹⁹⁾ Її історія виглядає так. В „Русск. Вѣсѣдѣ“ за р. 1857 було видруковано роман з епілогом (№ 3); в тім же місці з'явилася і критика Максимовича (Русск. В. 1858, № 1 і Собр. сочиненій, К. 1876, т. I, стр. 515—531). Полеміка виникла наново, коли Куліш умістив в „Основі“ свої статті — „Гоголь какъ авторъ повѣстей изъ малорусской жизни“ (1861, IV, V, IX, XI—XII. Виїмки з цих статей передруковано потім Н. Коробкой: Кулішъ о малорусскихъ повѣстяхъ Гоголя. Литерат. Вѣст. 1902, I, ст. 73—85.) Максимович олюдовив у Аксаковському „Днѣ“ „Оборона украинскихъ повѣстей Гоголя“ № № 3, 5, 7, 9 за 1861 і № 13 за 1862 р. В Собрание соч. ці статті не увійшли, але їх передруковано в Литерат. Вѣстн. 1902 р. I, 104—126 цілком, але з переміщенням абзаців. Питання про історичну правдивість Тараса Бульби Максимович торкається побіжно і в других статтях (Соч. I, 301—302 і III, 265. К. 1890). Критика Максимовича не лишилась без відповіді, і в „Днѣ“ (1861, № 7) з'явилось невелике спростовання Кулішеве — „Нѣсколько словъ объ оборонѣ Гоголя и нападении его земляковъ“ (передруковано в Литер. Вѣстн. 1902, I, 124—126). Пізніш в „Основі“ за 1862 р. Куліш відрукував байку, з прозорими натяками на Максимовича: „Гоголь і Ворона“ (про неї див. замітку Максимовича—„Кієвлянинъ“ 1881, № 272). Вкажу ще на листа до М. І. Гоголь (з дня 24. VII. 1861), в якому Куліш з'ясовує, що його статті ні в якому разі не можна уважати „худою“ на Гоголя (Лит. Вѣстн. 1902, I 69—72). По суті розглянуто цю полеміку в Історіі русской етнографіі А. Н. Пылина, Спб. 1891, т. III, 204—210.

²⁰⁾ „Москов. Телеграфъ“ 1831, № 17, сентябрь і Зелинскій—Русск.-критич. литература о произведеніяхъ Гоголя. Ч. I, изд. 4, М. 1910, ст. 27.

²¹⁾ „Мысли малороссіянина по прочтении повѣстей пасичника Рудого Палька...“ Сынъ Отечества и Сѣверный Архивъ 1832, т. XXV, ст. 43, 104—106, 241—242.

но різкими. „Судя строго, українскія повісти Гоголя мало заключають въ себѣ исторической и этнографической истины, но въ нихъ чувствуется общій поэтичскій тонъ Украины. Онѣ подходятъ ближе къ нашимъ народнымъ пѣснямъ, нежели къ самой натурѣ, которую отражають въ себѣ эти пѣсни“ (Эпилогъ и Основа 1861, IV, ст. 71). „Это не болѣе, какъ радужныя грезы поэта о родинѣ“ (ibid. V, 25). Гоголь „не зналъ простонародной Украины и изображалъ ее, какъ баринъ, видящій въ мужикѣ одно смѣшиное“... Він бачив селянина „только съ помѣщичьяго крыльца, или изъ коляски“ (IV, 79). Цим і з'ясовується та сила помилки, якої Гоголь допустився в своїх повістях.²²⁾ Куліш аналізує „Сорочинскую ярмарку“, „Майскую ночь“, „Вечеръ наканунѣ Ивана Купала“ і в кінці приходить до висновку, що утворено ці оповідання з елементів неправдоподібних. Урочистим тоном, з якого так іронизував потім Максимович, Куліш оповідає всіх, „кому о томъ вѣдать надлежитъ“, що типи повістей Гоголя „не наши народные типы, что хотя въ нихъ кое-что взято съ природы или угадано великимъ талантомъ, но въ главнѣйшихъ своихъ чертахъ они чувствуютъ, сидятъ и дѣйствуютъ не по украински“ (IV, 19—20). Захоплюючись новою думкою, Куліш іноді забував, що сам раніше сказав про пісні, як про основу оповідань Гоголя. Він писав: „если бы Гоголь при своемъ истинно творческомъ дарѣ читалъ народные пѣсни... онѣ одиѣ навели бы его на совсѣмъ другую сторону“ (V, 10). А трохи нижче він доходить до твердження, буцім то Гоголь „только съ наружи видѣлъ хаты украинскихъ поселянъ“.

Але ставлячи перед Гоголем такі тяжкі обвинувачення, Куліш разом з тим давав можливість виправдати письменника: з одного боку не можна було за часів Гоголя знати Україну краще (IV, 72, 84); з другого треба зважати і на різницю в вимогах, які ставилися перед зображенням дійсності тоді і тепер. „Въ эпоху появления „Вечеровъ на хуторѣ“ отъ писателя требовалось только приятно и, если можно, изящно занять, увлечь общество“ (IX, 63). „Комическое поясничанье теперь уже ничего не значитъ въ нашей литературѣ. Теперь отъ писателя требуется такой внутренней связи автора съ народомъ, которая на каждомъ шагу видна въ произведенияхъ Квитки и Шевченка“ (IV, 87). Таким чином Куліш з погляду

²²⁾ Цікаво, що Куліш завважає іноді ті самі помилки Гоголя проти українського фольклору, на які задовго ще перед ним вказував А. Царинний.

„тепер“ засуджував „тоді“. Він свідомо не додержував історичної перспективи.

Статті Куліша велике вражіння справили на тодішнього читача, при чому не тільки різкий критичний тон кидався в вічі, звертала увагу і непослідовність автора, що так багато потратив часу на студіювання Гоголя і ще так недавно писав про нього в піднесеному тоні.²³⁾ Відгук такого вражіння і чувається в статтях давнього приятеля Гоголя—М. О. Максимовича. Максимович докладно аналізував статті Куліша і поставився до них цілком негативно. Всім своїм авторитетом ручився він, що Гоголь добре знав український побут і українські пісні (Соч. I, 516—517 і Лит. Вѣстн. 1902, I, 105). Детально розглянувши вказані Кулішем помилки, Максимович рішуче з ним розійшовся в оцінці цих помилок (Лит. Вѣстн. 1902, I, 108—124). На його думку, Куліш бачив тільки світлі сторони українського життя і старанно ухилявся від усього темного (ibid., 111); своїми увагами про непристойне поводження Гоголівських героїв він давав „ложный толкъ о стыдливости народной“ (ib., 116). Коли Гоголь і одходив од дійсного життя, то це пояснювалось умовами, в яких склалися його літературні твори: він вводив казковий елемент в свої українські повісті. Гоголь не мав наміру подати „етнографію въ лицахъ“; він писав не для дослідників побуту народнього. „Онъ никогда не писалъ портрета въ смыслѣ строгой копіи, онъ создавалъ его“ (ibid., 122). „Несмотря на своевольное обращение съ дѣйствительностью въ украинскихъ повѣстяхъ Гоголя,—резюмує Максимович,—вездѣ въ нихъ является живое и полное уразумѣніе украинскаго челоуѣка съ его нравами и обычаями, съ его чувствами и фантазіями“ (ibid., 121).

Кулішеві багацько й часто дорікали за його непослідовність; багацько говорилося і про те, що він буцім безпідставно огудив Гоголя. Але при уважному разгляді його статтів, Гоголю присвячених, в них нічого не можна добачити, крім тієї звичайної незрівноважености й надмірности, які завше властиві були „палкому“ Кулішеві. Не вважаючи на все, що досі було про нього написано, духовна еволюція Куліша чи може краще—його ріжноманітні хитання та шукання ще не уложені в якусь певну схему. Для них ще не знайдено вичерпуючого пояснення, яке було б результатом пильного студіювання всіх обставин духовного життя люди-

²³⁾ Приклади, навед. Максимовичем, див. Литер. Вѣстн. 1902, I, 108, 114.

ни. Зміна в поглядах Куліша на Гоголя — тільки епізод в загальній еволюції його поглядів і тому тільки тоді, коли докладніше цю еволюцію буде вяснено, коли певну буде знайдено в ній закономірність, тільки тоді повне й докладне обґрунтування матиме і еволюція Кулішевих поглядів на Гоголя.

Нема сумніву, що свій погляд на Гоголя Куліш одмінив, що в 1861 році він дивився на його повісті іншими очима, уже не зачитувався ними, як колись замолоду. Не був в 1861 р. він уже і під безпосереднім вражінням смерті великого письменника, яке позначилося на його перших біографічних працях. До 1856 року, коли з'явилися „Записки“, це перше вражіння могло до певної міри ослабнути²⁴⁾, але похапливість роботи не дала Кулішеві змоги передивитися питання наново, і його первісна думка про правдоподібність „Вечерів на хуторі“ могла увійти механічно і в „Записки“ 1856 року, і в коротку біографію 1859 року. З другого боку в епілозі до „Чорної Ради“ (1857) його погляд на Гоголя ще не висловлений в такій різкій і радикальній формі, як в пізніших статтях. До того ж і погляди такої жвавої і палкої натури, як Куліш, повинні були розвиватись надзвичайно швидко, особливо в другій половині 50-х років, коли все громадянство жило інтенсивним духовним життям. Ці роки багато принесли і для літератури, і Куліш, що докладніше зазнайомився з Тургенєвим, пізнав Марка Вовчка, повинен був іншими очима поглянути на овіяні романтизмом 30-х років картини селянського життя України. В той час (а це було незабаром по виході його „Записок о Южной Руси“) український народ видавався йому зразком моральної гідності, і Куліш жадної плями не хотів на ньому бачити. А тому і Гоголь його не задовольняв.

Різко сформуловані, — думки Куліша не увійшли одразу в науковий оборот. Але вони поклали початки більш критичного відношення до питання про реалізм творчості Гоголя і позначилися на пізніших працях.

Ні один поважний дослідник не буде

²⁴⁾ Це й чувається при порівнюванні „Опыта“ з „Записками“. В „Записках“ відсутні місця, де Куліш з захопленням говорить про правдивість побутових картин у Гоголя. Пор. стор. 46 „Опыта“ з 91 та 95 „Записок“, стор. 9 з першими сторінками „Записок“. На ці місця як раз і вказував Максимович (111, 114). Взагалі в „Записках“ Куліш пропускає іноді ті місця, де він „пересвітлював“ образ Гоголя (пор. стор. 35 „Опыта“ і 59 „Записок“). Взагалі, порівнюючи три біографічні праці 1852, 1854 та 1856 рр., завважаємо нахил до об'єктивності та стремління заступити висновки матеріялами.

тепер говорити про „Вечера“ як про оповідання побутові. І проте Гоголь безперечно обсервував українське життя, знав його повірря й звичаї²⁵⁾. Тільки складаючи молодечі свої оповідання, брав він з запасу своїх спостережень той матеріял, що в певній гармонії був з романтично-сентиментальною літературною традицією. Численні дослідди і особливо праці М. І. Петрова і В. В. Данилова²⁶⁾ установили тепер, що в цих оповіданнях Гоголь захоплений був літературною течією, яка й привела його до малюнків з українського народнього життя. Гоголь попав під вплив двох паралельних течій: з одного боку на ньому одбилась українська літературна традиція²⁷⁾, що в особі Котляревського та його школи малювала, хоча й з певного погляду український побут; з другого боку позначилося на Гоголеві і те зацікавлення українським сюжетом, яке намітилося ще в російській літературі XVIII в...

Та проте не самою лише полемикою з Максимовичем проложив Куліш стежку для дальшого студіювання Гоголя. Його праці над життям і творчістю великого письменника цінні не тільки самі собою, — вони зв'язані з найвидатнішими досліддами, що розпочалися були пізніше. Уже перша стаття Куліша викликала невелику замітку (Отеч.

²⁵⁾ Українські пісні, позаписувані Гоголем, складають цілий том: „Памяти Жуковскаго и Гоголя“. Изд. Академіи Наукъ, вип. 2, Спб. 1908. Про відгук українських повіррив див. *Н. Петровъ*, „Южнорусск. народн. элементы въ раннихъ прижизненіяхъ Гоголя“. Сборн. „Памяти Гоголя“ Общ. Нестора Литописца. К. 1902; *Г. Чудаковъ*, „Отраженіе мотивовъ народной словесности въ произв. Гоголя“. Киев. Унив. Изв. 1906, XII, 1—37 і особливо *К. Невірова*, „Мотиви укр. демонології в Вечерах“ та „Миргороді Гоголя“—Записки Украин. Наук. Товариства в Києві, т. V, К. 1909 і окрема відбитка, стор. 5.

²⁶⁾ *Н. И. Петровъ*. Цітована праця, стор. 57.—*В. Даниловъ* довів, що зворот Гоголя до укр. сюжетів стався наслідком зв'язків його з гуртом Ор. Сомова, що писав повісти з укр. життя під псевдонимом Порфірія Байскаго.—Див. його праці: „Вліяніз бытовой и литературной среды на „Вечера““. Сборникъ „Памяти Гоголя“, изд. Новоросс. Университет. Одесса, 1909. Стр. 109—114. *Його-ж*, Ор. Сомовъ. Русск. Филолог. Вѣстн. 1908, т. LX, 192—194, 317—320.

²⁷⁾ *Н. И. Петровъ*. Цит. праця, 53. *Його-ж*. Очерки изъ исторіи укр. литературы XIX стол. К. 1884. Стр. 199—200. *В. Н. Перетцъ*. Гоголь и малорусская традиція. Рѣчь произнесенная на за-сѣд. Акад. Наукъ. Спб. 1902, 49. Пор. *С. Ефремов*. Історія українського письменства, вид. 3-те. К. 1917, ст. 202. Спеціально питання про залежність Гоголя од типів вертепної драми торкається *В. Розовъ*. Традиціон. типи малор. театра XVII—XVIII в.в и юношескія повѣсти Гоголя. Сборн. „Памяти Гоголя“ Киев. Унив. К. 1911.

Зеп. 1853, № 2) М. С. Тихонравова, котрий поклав потім основу наукову студіюванню Гоголівського тексту. Пізніш, 1886 році, В. И. Шенрок, приступаючи до студій над Гоголем, звернувся до Куліша за порадою, і між ними розпочалось дружнє листування²⁸⁾. І, двадцять п'ять років не працюючи уже над Гоголем, Куліш з жвавим інтересом ставився до всякої нової роботи над творчістю великого письменника і охоче ділився своїми знаннями і досвідом з дослідником, що тільки приступав тоді до цієї складної і великої роботи²⁹⁾.

Багацько імен нараховує історія вив-

чення Гоголя. Але одно з перших місць в ній належить поруч Тихонравова і Шенрока—П. О. Кулішеві.

А як що і допустив Куліш в своїй праці багато помилок та недоглядів, коли деякі питання, ним зачеплені, і розв'язуються тепер инакше, то тут винен не тільки він, але і той час, коли йому довелось працювати.

²⁸⁾ Київ. Стар. 1901. IX, 320—321.

²⁹⁾ Див. В. Шенрокъ. Матер. для біогр. Г. Спб. 97 IV, 115. А також листи до Н. Білозерської. „Наше Минуте“ 1918, III, 115.

Видання творів П. Куліша.

Стаття Павла Зайцева.

Тільки чужинців, мало ознайомих з історією нашого культурно-національного життя, може дивувати те, що й досі Україна Наддніпрянська не має видання творів Куліша—не кажемо вже повного, ба навіть такого закінченого видання вибраних його творів, яке-б дійсно дало змогу українському інтелігентові ознайомитися з творчістю цього невтомного працівника на ниві рідної культури. Немає нічого дивного в тому. До року 1905-го українське слово було за сім'ю печатями. Міжреволюційна доба—роки 1906-1916-й—всі сили української інтелігенції відтягла на політичну й культурну боротьбу, серед якої не було відповідних умов для великих видавничих підприємств та й коштів на них не стало-б. До того-ж і право розпорядження літературною спадщиною Куліша належало людині, яка негаразд орієнтувалася в обставинах тогочасного життя українського. Ганні Барвінок ще на початку 900-х рр., скоро після смерті її чоловіка, запропоновано було Науковим Товариством ім. Шевченка розпочати справу видання творів П. Куліша; одначе, до згоди між ними не дійшло не через вину Товариства.

Але постановивши „метою свого вдовеного віку“—„справдити заповітне бажання“ Кулішеве, покійна письменниця розпочала таки справу видавання його творів, запросивши до їх редагування історика Ів. Мих. Каманина. Вона розібрала архив небіжчика й попередавала редакторові силу матеріалів—автографи друкованих і недрукованих його творів, раритети-примірники закордонних та

російських видань їх, листи різних осіб до його, його записні книжечки і т. инш.

Багато треба було вивчити нового літературного матеріалу, багато літературних фактів встановити перше, ніж приступити до такої складної справи. Нелегке було діло—систематизувати складну літературну спадщину Куліша, який був не тільки художником слова, а, як влучно висловився один з наших письменників, „був у свій час українським університетом“, бо „не було тієї галузі українознавства на протязі трохи не півстоліття, де-б не доложив своєї праці Куліш“. Другим завданням редактора було—дати все читачеві з таким об'єктивно критичним апаратом, який-би дав йому змогу не запоморочитися в масі суперечностей, серед яких заблудився в процесі своєї духовної еволюції сам Куліш.

Видання це, перший том якого вийшов в р. 1908 му, мало титул: „Сочиненія и Письма П. А. Кулиша“. Розраховано його було на 20 томів, в яких мали вміститися його поезії, поетичні переклади з російських та європейських письменників та з Біблії, драми, романи, оповідання, студії історичні, історико-літературні, педагогічні, статті полемичні й публіцистичні, нарешті його листи й біографія, обіцяна в кінці видання*). Вже I-ий том видання не витримав критики з погляду вищезазначених апріорних вимог. Суворо зустріла українська критика це видання. В I-й том попали поезії, які не належали Ку-

*) Переклади Шекспірових драм в план видання не увійшли.

лішеві: „Три сльози дівочі“ Олександри Псьолівни й „Могильні сходи“ Цисса; переклад книги Іова подавий був, як оригінальний твір Куліша; опущено було цікаву „післямову“ до „України“, а всякі дріб'язкові й малозначні примітки до інших поезій подано; тексти різних творів видруковано ріжним правописом—то ярижкою, то етимологією, то кулішівкою, тоді як досить було дати замітку про різні системи правопису, яких тримався Куліш, а друкувати треба було сучасним українським правописом. Критика зазначила всі ці хиби й звернула увагу на відсутність точного плану видання: дрібні поезії помішано було з більшими, не видержано точно ні хронологичного, ні по матеріях принципів класифікації. Найбільше докоряла критика редакторові й власниці за те, що видання вийшло в російській одежі—з російськими увагами, передмовами, примітками й навіть заголовком. Побачило світ тільки п'ять томів (I-ий та II-ий—1908 р.; III-ий—1909 р.; IV-ий та V-ий—1910 р.; шостий том не вийшов з друкарні, але більшу частину аркушів видруковано). Смерть Ганни Барвінок (р. 1911) припинила видання. Між спадкоємцями Кулішів почалися суперечки за права на літературну власність, і з того часу видання це не продається.

В п'яти томах умістилися поезії Куліша, драматичні його твори, частина драматичних перекладів і тільки де-що з художньої прози української та російської. До наукових, критичних та інших творів не дійшло.

А проте видання, редаговане д. Каманиним, принесло українському громадянству багато цікавих новин з творчости Кулішевої („Слава“, „Козацька і панська розмова“, поема „Грицько Сковорода“, доповнення до „Позиченої кобзи“, „Любов за гробом“, „Хмель Хмельницький“ і т. и.), і об'єктивність оцінки вимагає поправок до суворой критики на це видання: хиби його в значній мірі залежали від втручання в справу небіжки Ол. Мих. Куліш, яка ставила редакторові всякі вимоги й умови, іноді зовсім недоречні.

В Галичині, у Львові, д. Ю. Романчук, теж в році 1908 му розпочав видання вибраних творів Куліша, як „шосту книжку“ бібліотеки „Руська письменність“ (т. т. I, II—1908 р.; т. т. III, IV—1909; т. т. V, VI—1910). Видання це закінчене. Ю. Романчук досить добре справився з систематизацією й вибором матеріалу: він дав найцінніше з творів Куліша. Але через неповноту матеріалів, які він мав під руками, з ним тра-

пилось те, що до перших томів, по мірі виходу в світ томів київського видання, він примушений був подавати додатки в пізніших томах. На жаль, д. Романчук не зумів як слід коментувати творів і теж не уберігся від де-яких помилок. Тексти творів повидав він, зробивши мішанину з кількох редакцій. Проте видання його, як закінчене, що до наміченого плану,—повніше: тут є й такі поетичні переклади Куліша з Святого Письма, яких нема з виданні Каманина, досить повно представлено й художню прозу (власне українські оповідання, „Чорна Рада“), а цілий том (VI-ий) присвячено „Гісторії, літературі й иншій прозі“ (не художній переважно). Використав д. Романчук де-які автографи, що переховувалися в Галичині: їх не мав під руками д. Каманин, виданням якого д. Романчук багато в чому покориствувався. Додав він і де-які твори, належність яких Кулішеві вперше установив.

На жаль, це видання в великому числі не попало на Україну і дісталось тільки до де-яких приватних та громадських бібліотек. Тільки в р. 1918-му привезено до нас кілька сот комплектів цього видання.

Що ж до розповсюдження видання, редагованого І. М. Каманиним, то його треба було передплачувати, — вроздріб продавалось воно по дорогій ціні, а починаючи з тому IV-го й передплату було припинено, а після смерті Ганни Барвінок і ті п'ять томів, що вийшли, не продаються.

Отже можна сміло сказати, що 90% українських читачів, що прагнуть заглибити свою національну освіту, позбавлені фактичної змоги ознайомитися з літературною спадщиною Куліша через відсутність потрібного числа добре зорганізованих бібліотек та через те, що в продажу творів його немає.

Як же уявляється тепер нам справа видання творів Куліша?

Як що усунути моментне з'ясованости літературної власности на його твори, то на чергу перш за все виступає питання, — яке видання матиметься на увазі: популярне чи наукове? Повне чи збірка - вибір всього найважливішого й найцікавішого для школи, сім'ї, громади?

Що до наукового видання, то для здійснення його треба принаймні десяток літ, і спромогтися на нього та й виконати його може тільки така авторитетна інституція, як Українська Академія Наук. Як що видати все, що написав Куліш, не виключаючи й його листів, та ще з науково-критичним апаратом і всіма варіантами, то треба буде випустити томів 45—50 звичайної вісімки, сторінок по 500 кожний, пересічно.

Що ж до популярного видання творів Куліша, то здійснення цієї справи ускладнюється теж багатьма моментами. Поперше фінансовою й технічною стороною справи: як що розпочинати це великої культурної ваги діло, то треба здійснити його в строк по змозі найкоротший, а для цього треба мати великі грошові засоби. Коли внести в це видання, крім оригінальних та дрібніших перекладних поезій та прози художньої, й пореклади з Шекспіра, Байрона, Шиллера, зібрати найцікавіше з творів наукових, з критики, публіцистики та по змозі все, що можна, з листування Кулішевого, то навряд чи стане на це й 20-ти томів, як це задумано було д. Каманиним. Але й 20-ть томів, рахуючи по 500—600 сторінок кожний, забрали б 625—750 друкованих аркушів. Як що видавати його в 10.000 примірниках—а про меншу кількість нема чого й говорити,—то треба буде від 12^{1/2} до 15 тисяч стій паперу (40 фунтового — 15 тис. пудів!), цеб-то на один дуже не високої якості папір піде більше, як 2^{1/2} мільйони карбованців, та й то як брати ціну 160 карб. за пуд., за яку його може вже й не здобудеш. Редакторський гонорар при найнижчій розцінці забере тисяч триста (не лічучи оригінальних вступних статей, біографії і т. под.). Друк такого числа примірників обійшовся б не дешевше 2^{1/2} мільйонів карб. Отже при сучасних умовах це діло потребувало б до 6-ти мільйон. карб. Приступити до нього, навіть рахуючи на те, що через продаж перших томів, повертатиметься частина видатків, не можна без мільйонного, принаймні, капіталу. Навіть коли б економічні й фінансові умови змінилися в ближчому часі на краще, то й тоді б великого подешевіння не було: оплата праці й тепер, порівнюючи,—невисока, а папір пораховано по цінах доріздяних. Коли б же зменшати розмір видання вдвое, зробивши його трохи більшим за Романчукове (томів у 10), то й воно б обійшлося мільйонів з три карбованців.

Редагування творів Куліша треба поділити принаймні між двома головними редакторами: істориком письменства, не чужим і для фольклорних студій, а також ознайомленим добре з історією української громадської думки, та істориком України, який би добре зредагував історичні праці Куліша. „Редакторів творів Куліша—писав С. Ол. Єфремов—треба бути особливо добре ознайомленим з усім українським рухом на протязі цілих десятиліттів, та й сама особа цього письменника вельми утрудняє справу“: „фігура Куліша найскладніша й найважча

на зрозуміння по-між усіма українськими діячами останніх часів“; „щоб зрозуміти цю складну натуру, треба гострої критичної проникливості, а до неї—дуже багатого запасу фактичних відомостей як про самого письменника та його погляди, так про ті обставини, серед яких він жив і розвивався, про тих людей, з якими він стрівався на своїм віку, про ті впливи, яким він підлягав, про напрями, що так або інакше підходили до його діяльності“. Другими словами кажучи, для того, щоб розпочати видання творів Куліша, треба мати велику критичну біографію його, або інакше—до її написання й зібрання всіх можливих матеріалів, їх перевірки та критики треба приступити самим редакторам видання, як що такої біографії до того часу видано не буде.

Три біографії Куліша, написані Грінченком, Шенроком та Маковеем, занадто по свіжому писалися (всі невдовзі після смерті Куліша), а до того ще за таких цензурних умов, що не можна було й вимагати від них ні повноти, ні потрібної критичності, ні повної об'єктивності (останню вимогу вже й через те не можна було здійснити, що під час їх написання живою була дружина Куліша).

Тільки після можливого детального вивчення біографії Куліша редактори можуть приступити до встановлення більш-менш точної хронології його творів і до написання вступних статей та різних пояснень-приміток до них. Багато тем прийшлося би неодмінно поділити між багатьма авторами спеціалістами: Куліш-художник слова, Куліш-етнограф, Куліш-перекладчик Святого Письма, Куліш-перекладчик європейських поетів, Куліш-критик, Куліш-публіцист, Куліш-політик, Куліш-історик, Куліш-історичний белетрист і т. д.—всі ці теми потребують розроблення й освітлення з різних поглядів і що до різних їх моментів. Ніхто, може, з письменників наших не потребує такого всебічного освітлення критичного, яке б, через вступні статті, орієнтувало би читача серед маси його творів: інакше вони будуть, як справедливо колись сказано—„механично наверханою купою суперечностей“. Систематизувати його твори можна тільки після глибоко продуманого плану. Хронологичний принцип, як основний, треба одкинути. Але для розуміння творчої й духовної еволюції Куліша треба до всіх творів його скласти вичерпуючий і критично, фактичними посилками, обґрунтований хронологичний покажчик. Це теж—праця, яка мусить попередити початок видання, бо в межах планово наміченої систе-

матизації треба буде по змозі триматися хронологічного розподілу його творів.

В загальних рисах план збірки його творів намічається такий:

Поезія.

I. Поезії дрібніші: (лірика чиста й політично-громадська) а) оригінальні українські, б) перекладні—з російських, європейських та біблійських поетів.

II. Поезії більші: (по тій же схемі) а) ліричні, б) епічні, в) драматичні.

Проза.

I. Проза художня: а) дрібні оповідання, повісти, романи, б) різні спомини, автобіогр. матеріали (щоденник, автобіографія).

II. Проза наукова (історія, історія письменства, фольклор, педагогіка і т. д.).

III. Критика і публіцистика.

IV. Листи.

Що до впорядкування дрібних оригінальних поезій, то тут перед редакторами повстане питання, чи додержуватися при їх друкуванні об'єднання їх під спільними назвами, як це робив Куліш, випускаючи їх окремими збірниками („Дзін“, „Хуторна поезія“ і т. д.), бо за життя він в рукописних зшитках доповнював їх та переносив часто деякі поезії з одного збірника до другого і т. д. Вирішити це питання можна по різному—це вже редакторське право, але треба таке рішення добре обґрунтувати, а як додаток—подати докладну історію видань і роботи Куліша над текстом цих творів.

З більшими поезіями справа стоїть простіше, як і з художньою прозою.

Видання ж наукових студій—зовсім проста річ, що до розподілення, але потрібуть вони, головним чином—історичні, великого критичного апарату, бо без нього в більшості можуть бути тільки шкодливими. Це не тенденція патріотична, а цілком об'єктивна вимога: навіть такі історики, як Владимирський-Буданов та Бестужев-Рюмін визнавали це—перший цілком негативно ставлячись до „історіософії“ Куліша, а другий, перестерігаючи його що до зайвого полемичного „задору“.

Робота над текстом буде колосальною, бо питання тексту тільки поставлені попередніми спробами видати твори Куліша.

Щоб легше було здійснити вибір з творів Куліша, треба виділити з них 1) все найцінніше, написане по українськи, 2) все те, що хоча-б написано було й по російськи, але або змістом своїм взято з україн-

ського життя (як перші його оповідання легенди, напр. „Огненный змій“, як роман Михайло Чарнишенко і т. под.), або мало автобіографічний характер („Воспоминанія дѣтства“: „Яковъ Яковлевичъ“, „Ульяна Терентьевна“ і т. д.), або впливало позитивно на розвиток української національної думки (історичні праці його з раннього періоду). Твори художні, писані по російському, безумовно, треба виділяти й або подати в окремих томах, або, в усякому разі, не мішаючи їх з українськими.

Інакше кажучи—для нас цікавий національний Куліш.

З цього погляду варто навіть в скороченому виданні вмістити й переклади з Шекспіра, бо може немає другої більшої заслуги за Кулішем як та, що він збагатив нашу літературну мову так, як ніхто може вийшовши з письменників XIX-го в.—вложивши, як він сам казав, „в літературу оборотний капітал живого народнього слова“. За кращих умов треба було б вмістити в такому виданні й переклад Біблії й Нового Завіту, зроблений Кулішем. З російських творів можна було б опустити: з художньої прози—такі речі, як роман „Взаимныя ошибки“ („Омут“; друк. в Русск. Обозрѣніи за р. 1897-й) і подібні до його; при паперовій та грошовій скруті можна було-б не друкувати й помянутих вище російських автобіогр. повістей, як що їх добре використати в біографії, прикладеній до видання; з прози наукової можна не подавати таких величезних що до розміру, але нікчемних для науки, бо тенденційних писань, як „Исторія отпаденія Малороссіи отъ Польши“, „Исторія возсоединенія Руси“ і т. под. (Названі дві праці склали б 5–6 великих томів). Так само можна в популярне видання не вносити компілятивних праць та фольклорних матеріалів, виданих Кулішем, бо місце їм—лише в повнім, науковім виданні, хоча останні й дуже цікаві з українського погляду. З історії письменства, критики й публіцистики треба по змозі все вмістити.

Але розібравши й просіявши величезну Кулішеву спадщину, треба до відомого вже де-що й додати: недруковану „Владимирію“, недрукований переклад Вільгельма Теляля, недруковані переклади Шекспіра¹⁾, все найцікавіше й непередруковане досі з збірки „Хуторская філософія“, спаленої цензурою і т. д. Найважливіше ж тут—це листи Куліша.

Коли ми складемо за бібліографічними

¹⁾ Див д-ра Пулюя „Нові і перемінні зьвізди“, Вілень, 1905 3-е вид. 77 стор. Тут є вказівки ще на два запропачені переклади з Шекспіра: „Цімбелін“ і „Венеціанський купець“.

вказівками список осіб, з якими листувався Куліш і згадаємо майстерність та оригінальність його епістолярного стилю, то вже з того побачимо, яку тут ми маємо колосальну цінність: листи його—це живий літопис нашого гіркого життя національного на протязі більше як півстоліття—від 40-х до кінця 90-х років. Мало з тих листів оголошено, а й того на добрих три томи стане: листи до Галагана, Тарновських—батька й сина, до Шевченка, до Білозерських, Костомарова, Мордовцева, М. Грабовського, Хильчевського, Каменецького, С. Д. Носа, Н. В. Стороженка, В. Барвинського й багатьох галичан, М. Лободовського, Юзефовича, Максимовича, Бодянського, Чуйкевича, Рамбо і інших—оголошені де-які—не всі, де-які—тільки в уривках, за рідкими виключеннями. Лежать по бібліотеках та приватних збірках листи до Аксакових, Говорського, Драгоманова, Павлика, Марка-Вовчка (особливо цікаві!), до Номиса (Симонова), до дружини,

до Плетньова (Пушк. Дом в Петербурзі), до Кониського, Милорадовичів, Зуйченка, Мізка, Сердюка, Пулюя, Крашевського і т. д. і т. д. Можна назвати до сотні прізвищ людей, на листування з якими знаходимо вказівки,—і то все які цікаві й ріжноманітні постаті, або які близькі до Куліша люди!

Всього з цього листування не ви ати, бо не все приступне, не все під руками, але більшість матеріялу чекає тільки перевірки, передруку, доповнення, або опублікування.

Такі широкі завдання стоять перед тими, хто взяв би на себе нелегку справу видання творів Куліша, але колективна праця—найлегший спосіб її розязання. Ніщо так не прискорить вивчення літературної творчости Куліша, як колективна праця над упорядкуванням видання його творів. Треба тільки відповідних умов, щоб її розпочати, цеб то треба поновити ті культурні умови життя, які повернули-б нам знов право людське і людське обличчя.

Огляди преси.

„Наше Минуле“.

Журнал історії, літератури і культури *).

1918, ч. 1, 2, 3.

Третьою книжкою, що з де-яким запізненням появилася на світ в квітні ц. р., „Наше Минуле“ закінчило перший рік свого існування. Час невеликий, недовгий, але внутрішня фізіономія журналу на протязі цих кількох місяців позначилася виразно й яскраво.

Поперед усього це є орган „популярно-науковий“—так принаймні з'ясовує його завдання редакційна передмова до першої книжки; по друге—орган, присвячений освітленню „невпинної боротьби українського народу за свої політичні права та одвічні—демократичні ідеали“, призначений показувати „своєрідність народніх традицій в письменстві, культурі й мистецтві“. Отже три галузі національного життя, в їх історичному розвитку, притягають до себе увагу журналу: громадський та політичний рух, українська література та українське мистецтво. Це й єсть тітри широкі розділи, по яких редакція розміщає свій історичний та історично-літературний матеріял. Але в інтересах детальнішого групування статей та

заміток, до цих трьох загальних і великих одділів додано ще кілька менших і спеціальних: IV. Матеріяли біографічні—некрологи, біографії, спомини (в трьох ч. ч. 27 заміток); V. Хроніка (70 заміток) і VI. Детально і уважно розроблена бібліографія.

Так виглядає схема журналу. Теми, котрих торкаються автори статей, численні й ріжноманітні. Але головніші з них можна зібрати коло трьох-чотирьох фокусів, на яких скупчується увага провідників журналу. Перший з них лежить в області нашої літератури й громадського життя і 40 рр.,—це Кирило-Методіївське братство; другий—в обсягу недавньої нашої літописі—український рух в часі війни і Галицька руїна; третій—в царині старого нашого мистецтва XVII і XVIII в.

Кирило-Методіївському братству присвячено багато статей і заміток в I і II книзі. На першому місці стоїть стаття П. І. Зайцева „Книга битія українського народу, як документ і твір“, що становить собою коментарій до опублікованої автором Костомарівської „Книги битія“, того таємничого рукопису „Законь Божій“, що таку ролю відігравав в допиті методіївців. Ця „Книга“ з її ідеалізованими поняттями про нашу минувшину, її ідеалізацією простого народу, з тим українським месіанізмом, що від „камня небрегомаго“—недержавної нації

*) №№ зреценз. кн. 962, 963.

української—сподівався відродження Слов'янщини та повернення первісно-християнського братства й волі, була опублікована в свій час В. І. Семевським (Русское Бог. 1911, V-VI), але до читача не дійшла, з огляду на небезпечність крамольної її ідеї. Друкуючи її тепер, на перших сторінках „Минулого“, П. І. Зайцев, вводить нас своїм коментарієм в те духовне оточення, в якому утворювалась книга. А оточення те надзвичайно яскраве: тут і впливи польської революційної літератури, закрашеної месіянською ідеєю, і відгуки місцевого українського автономізму, і своєрідний євангельський демократизм, і високе ідеалістичне піднесення. Може трохи зайвим являється в статті, присвяченій минулому, останній абзац, але і він звучить живо й інтересно, в'яжучи ту давнину з нашою сучасністю.

До тієї ж теми, але з іншого боку підходить проф. Д. І. Багалій, друкуючи в II кн. журналу невелику замітку з двома першорядної ваги документами—всепідданішим докладом міністра освіти графа Уварова в справі Кирило-Методіївських братчиків та „мнѣнієм“ про тих же братчиків шефа жандармів гр. Орлова. Гр. Уваров, відомий творець формули: „православіє, самодержавіє, народність“—слав'янофил офіційальної марки, обороняє як слав'янофільську ідею, так і „общее спокойствіє отечества“ „отъ посягательства нѣсколькихъ людей разнаго званія и происхожденія“, як називає він братчиків. Він розуміє слав'янофільство Західніх Слов'ян, як природний потяг їх до Росії,—до „центра, гдѣ живеть и бодрствуетъ начало, давно умершее между прочими славянскими народами“,—але разом з тим він перестерігає всіх тих, на кого може „по долгу званія“ мати прямий вплив, від тісніших зносин з слов'янами, „подвластными Австрійской імперіи“. Бо „присовокупленіє политическихъ видовъ“ може пошкодити „общему дѣлу славянства“ і в Росії (розуміється, офіційальній) не може знайти ні відгону, ні співчуття. Гр. Уваров переконаний, що тільки східне слов'янство, вірне самодержавію і православної церкві, слов'янство справжнє; все ж інше, „что выходитъ изъ этой черты“, те є або „примѣсь чуждыхъ понятій“, або „игра фантазіи“, або нарешті „личина, подъ кою злоумышленники стараются уловить незрѣлыхъ ювошей и увлечь мечтателей неопытныхъ“. Нічим іншим, як „злоумышленною личиною“, являється на думку Уварова і слов'янство братчиків, таке без краю далеке „отъ восторженнаго и добродушнаго славянства восточнаго“, повне „слѣпыхъ стремленій провин-

ціального духа къ разъединенію“... і закінчуючи свій доклад, граф не без ефекту протиставляє „мелкимъ провинціальнымъ мечтамъ и украинскимъ предразсудкамъ“ методіївців—справжню „вѣрность Малоросійскую“ престолу, яка дозволяє малоросам платонічно зітхати „о минувшей самобытности, о собственномъ гетманѣ... можетъ быть, о свободной продажѣ горѣлки“, але не більше. Шеф жандармів, гр. Орлов не має красномовности гр. Уварова, але по суті з ним не розходиться. Він боїться, що „мысли украинофиловъ“ можуть надати Малоросії „желаніє существовать самобытно“, і тоді „любовь къ родинѣ“ переважить „любовь къ отечеству“. І він дає пораду „вытравить предположеніє о самостоятельности и прежней вольности народовъ, подвластныхъ Россіи“ і на порожньому місці збудувати загальноімперський патріотизм, „любовь къ отечеству и народную гордость“,—стара рецитура, що давно уже показала свою повну непридатність.

До статті П. І. Зайцева і документів Д. І. Багалія треба приточити ще статті проф. Егіазарова („Пам'яті моїх учителів“ I, 44-53) і С. О. Єфремова („Масонство на Україні“ III, 1-16). Перша з них, наскрізь суб'єктивна, дає живий портрет одного з найдіяльніших Кирило-Методіївських братчиків-Гулака,—портрет, змальований вдячним і спостережливим учнем. Друга—строго об'єктивна, наукова—пробує встановити генезу ідей, що виразно потім виявилися в програмі Кирило-Методіївського братства. Зерно тих ідей С. О. Єфремов знаходить в масонстві, котре хоча і не досягло на Україні великого розвитку, як таке, за те, попавши в сферу місцевого життя, стало важним етапом в історії громадського руху. Зложилось на це три чинники: 1) той факт, що російське масонство дійшло на Україну вже втративши свою первісну аполітичність, 2) впливи масонства польського, навпаки, позначеного певними національно-політичними настроями і нарешті 3) засвоєні місцевими масонами українські традиції. І далі автор ілюструє свою думку, спираючись на характерних постатях Переяславського маршалка В. Д. Лукашевича, декабриста Горбачевського, фундатора товариства „Соединенныхъ Славянъ“—Борисова і інших „добрыхъ малороссіянъ“, у яких порив „до містичнаго і таємнаго“ не вигасив в серці любови до „любезнаго отечества“, не зменшив „прежней силы чувствъ и преданности къ Отчизнѣ“.

Друга група заміток і статтів торкається наших, порівнююче, недавніх вражів і подій, адміністративної практики російського

уряду що до українства (стаття П. Я. Стебницького „До історії укр. руху“ III, 89-93 і поданий редакцією „Доклад Київського цензора про українські й чеські видання з року 1899, III, 125 і 127) та російської окупації в Галичині (Меморіял К. Паньківського. I, 57-65; розпочатий Д. Дорошенком великий мемуар „Галицька руїна 1914-1917 рр.“ III, 17-36 і два подані С. Єфремовим документи, що характеризують позиції укр. партій в часі війни—III, 127 і 133). З них записка Київського цензора, знайдена в Архиві Петербурського Головного Управління в справах друку, сама по собі дрібна та блазенська, набуває де-який інтерес при сопоставленні її з увагами гр. Уварова та Орлова. Подібно до тих стовпів Миколаєвської Росії, маленький київський цензор кінця минулого століття похваляє чеську літературу за те, що в ній все частіше „начинають раздаватися голоса о необходимости сближения всех отраслей славянства подъ покровительством великаго русскаго варода“ і гудить українських сепаратистів за те, що вони „мечтають о разъединеніи отраслей того же самаго народа“. Одначе не все подобається строгому цензору і в чехів. Він завважає в їх побуті *horribile dictum!*—„разлагающее влияние западной культуры.“ Трудно вдержати усмішку, читаючи цей, як справедливо говорить редакція „Минулого“ „архитвір політичного дикунства російської влади кінця минулого століття.“

Другий, не менш виразний та промовистий доказ того ж така дикунства тільки вже не з кінця минулого, а з другого десятиліття внішнього віку подає нам стаття Д. І. Дорошенка. Строго фактична, спокійна спокоем Літопису, вона яскраво показує дзубобразного Януса російської державности—смиреномудрої ідеології та суворой поліцейської практики. Відноситься вона до історії Галицької кампанії, що препишно по мавіфестах та офіціальних виданнях звалась визволенням „Подъяремной Руси“. Як відомо, визволення те викликало справжній ентузіазм в російській пресі. І дуже шляхетно писало про нього „Новое Время“: „Чистая сердцемъ, простая обычаемъ, небогатая, подчасъ голодная... строилась Святая Русь, какъ могла. То не ладно, это не хорошо, а въ общемъ—слава Богу—живы! Христось терпѣль и намъ велѣль. Но если многое свое она упустила и если робко порой сторонилась передъ самовольнымъ хозяйничаніемъ западныхъ господъ, одного она никогда не могла вынести—плача и жалобъ меньшихъ братьевъ, слабыхъ и подавленныхъ стонувъ, долетавшихъ до нея

изъ далекой чужбины... Вся русская літопись отъ древнѣйшихъ временъ до послѣднихъ дней не является ли сплошнымъ и кровавымъ усиліемъ освобожденія?... Послѣднихъ своихъ дѣтей, въ конецъ замученныхъ и обезсилѣвшихъ, Святая Русь освобождаетъ теперь!“ У Дорошенка картина славетного „визволення“ виглядає инакше і ніби-то трохи вірніше. Напівграмотна адміністрація, більшість представників якої „и по нравственному уровню не стояла на должной высотѣ“ (Отчетъ Галицк. Генер. Губер.), Євлогівська пропаганда православія, труси і арешти, і безконечно довга низка „закладників“, невідомо за що засиланих на Сибір—от головніші її деталі...

Третій ряд статей стосується історії українського мистецтва. Сюди належать: Ф. Ернст. Київські архітекти XVIII в. (I. 98-118); В. Прокопович. Христос отроча з Київської псалтирі р. 1697 (II, 107-119); В. Модзалевський. Будування церков у Лубенському Мгарському монастирі (III, 49-80). Переважно інтересує авторів мистецтво XVII-XVIII в. До давнішої доби відноситься лише стаття К. В. Шероцького „Українська штука велико-князівських часів“ (I. 85 сл.)

Статті історично-літературні групувалися поки що коло постаті Квітки (чотири статті—М. Плевака, Вол. Міяковського, С. Єфремова та І. Айзенштока в ч. 2-му) та М. Вовчка (стаття В. Войка, що трактує питання про вплив на М. Вовчка Тургенева). З другого і третього числа журнал починає переходити до багатой на літературні факти доби 60 років, до видавничих її планів (В. Міяковський. До історії укр. журналістики, III, 81-88) та до найпомітнішого її літературного та культурного ініціатора—Куліша (В. Міяковський. Куліш і цензура, II, 99-106, П. Зайцев. Листи Куліша до Н. О. Білозерської.*)

Оддїл історії соціальної та економічної представлений слабо (замітки Є. Онацького та А. Каманіної). Видко, що не в цій галузі головний інтерес редакції й співробітників. Широко уложений зате оддїл біографічний. Найґрунтовнішою його статтею являється стаття О. Соловія—Нові матеріали до біографії С. Д. Носа,—спроба освітлити інтересну, хоч, на жаль, мало відому постать одного з менших письменників 60 рр.. В числі II-ому серед біографічних заміток

*) Інтерес до новішого письменства виявився поки що в уміщені листів Коцюбинського до Могилянського,—про них „Книгарь“ ч. 22, стор 1441—1448.

знаходимо і спеціальний „Драгоманівський куток“—статтю Д. М. Овсянко-Куліковського про Драгоманова (I, 50) і низку некрологів людей, що близько до нього стояли: дружини його Л. М. Драгоманової, проф. Ф. К. Вовка і А. М. Ляхоцького.

Сказаного здається досить, щоб уявити всю різноманітність і цікавість уміщеного в журналі матеріалу. Але до цього слід ще додати, що статті і замітки не лежать в журналі мертвим баластом, не складаються на велику та невпорядковану купу,—редакція вміє дати їм життя. Вона дотепно групує їх в оділи: „Архів історичний“, „Архів літературний“, „Полічка бібліофила“, вміє виділити ту чи іншу замітку то коротеньким коментарієм, то просто заголовком, і в результаті ні одна деталь не минає уваги читача, складаючись в його уяві на суцільний і живий образ нашої—давньої і недавньої—минушини. В цьому розумінні „Наше Минуле“ серед української преси—приємний виїмок; активний журнал, що походом іде на читача, забірає його увагу, виховує його—це ж справді: гага avis, рідкий птах на нашій землі. Неподібно до інших журналів „Минуле“ і своєю увагою до бібліографічного одділу. Воно не держить бібліографічного одділу „в черномъ тѣлѣ“, навпаки систематично занотовує все інтересне, що стосується українських дисциплін, містить докладні бібліографічні огляди та покажчики (Ustajnica Gučala з доповненнями І. Айзенштока),—і тим ще сильніше зміцнює свою хорошу культурну позицію.

Мик. Зеров.

„Музагет“*)

Місячник літератури і мистецтва. Січень—Лютий—Березень. 1919.**)

Мав би краще зватися „Музагет“,—було би ближче до грецької вимови, бо „муза“ прийшла до нас із латини, а „Му-

*) Містачи цей огляд „Музагету“, редакція „Книгаря“ вважає за обов'язок оговоритись, що пристаючи на всі основні оцінки автора (альманашист журналу, російський вплив), з деякими деталями вона погодитись не може. З осіб, щоб вказати головніше, так стоїть справа з статтею Ів. Майдана, котрому д. Ан. Ніковський закидає вплив російської поезики, і уступом, де він торкається портретів Тичини, Загула та Іванова-Меженка. Редакція не вбачає ні впливів російської поезики в статті Майдана, ні бажання здобути славу „способами оперного тенора“ в уміщенні названих портретів. *Ред.*

***) № зреч. кн. 964.

сагет“ із руцини, де скілька років тому з цим словом носилися, щоб непосвячені невігласи не вгадували в „Музагеті“ одразу протісенського бога Аполлона, відомого і набридлого широкій публіці ще з підручників.

Бог Аполон широко запанував був колись в уяві людини старого світу, переміг Зевса й інших богів, дістав незлічену силу атрибутів... був він і богом сонця, й поезії, й губителем пацюків і пошестної хвороби, і проводирем муз. Так от, останній його атрибут, водителя муз, проводника й корифея тих скромних дівчат, і вибрали собі наші молоді письменники, і в тяжкім занепаді нашого громадського життя, в нечуванім зубожінню культури й деморалізації всяких суспільних творчих сил, добувають голосу істиною поезії во ім'я і для цього могутнього бога, для чистого служення найвищій гармонії всесвіту, прозорим просторищем соняшного царства, музиці космічної єдності. Вони йдуть у ті недосяжні простори, вгопивши очі по-над головами сучасників в гаряче і далеке джерело світла, від грішної й суєтної землі, дослухаючись тільки своїх тонких і ніжних акордів, що добувають з немудрого екзотичного струменту.

Так і він, Ватиканський Apollo Musagetes, простує весь задрапований тогою, високо підперезаний, з простою лірою в руках; широко і швидко ступаючи, певний свого вірного почету за спиною, він іде, гордий і строгий, майже суворий,—руки по лікті закриті, мантия жерця вкрила прекрасну і могутню статуру від слабосердої жіноти... він тепер чистий творець, він прямує на верхи натхнення, натхнений, талановитий брат Атени-Палади, він по дорозі зневажливо огляне висічену свою ж таки постать, бога тендитного, з формами більше жіноцькими, ніж у Венери Милоської, того розмаїженого жіночого коханчика Аполлона Бельведерського. Так, він прекрасний цей бог, Аполон Музагет, водитель муз, натхнений працівник, заглиблений в поезію й радіщі споглядання світа надземного, музика, артист і декламатор. В таких настроях я собі уявляю появу українського „Музагета“.

Боюся тільки робити глибші аналогії: бо був він колись в старих культах тільки простим богом палкого сонця; могучим поривом перемахував він небесну блакить, був єдиний і суцільний, далекий од усякої витонченості, од техніки, од артистичної амбіції. Не цурався він і громадської роботи, винищуючи силою світла й ясної години пошестних пацюків. А пізніше, в часи усадки Елади, він став і досконалий в ар-

тизмі і тяжкій і жорсткій до людей,—не думаю, щоб це говорило на честь бога, що він, поклавшись на присуд своїх прибічників муз, з втонченою злістю оббілував живого свого суперника Марсія. У всякім разі такий Аполон виступив пізніше, в часи розпадання античного світогляду, в часи упадку державного і культурного. Боюся ширше про це говорити,—бо чи не рано ще ховати культурну Європу на основі тільки тої прикмети, що література стала екзотичною, химерною, кульгом посвячених, справою рафінованої і втомленої душі людської?

Не можу також і робити певних висновків про сугубу аполоничність групи наших письменників, бо й тут як би брати їхню появу й організований виступ за свідомство нових психичних нахилів освіченого суспільства в південній частині Сходу Європи, на Україні, тут витикається каверзна деталь, на яку не можна закривати очей. Це добре коли ведеться так: у людей лінія культури виписала криву, і в нас виписала (принаймні, в претенсіях); у людей—важкі гармати, і в нас гармати (принаймні, бахають важко); у людей чорні брови, і в нас—чорні (принаймні, в сажу змазані). Чужі впливи свідчать про культурний обмін, і горе тому народові, що ставить себе за китайський мур, відгороджується від культурних позичок і обмінів, творить життя на свій власний кустарний копіл, як це робив і мав не раз охоту і претенсію робити народ московський. Значить, слава Богу, що і в нас є футуризм, і центральна течія правих „есерів“, і меліорація, кооперація, і кубизм, і аполонична течія в поезії. Але от де клопіт і конфуз,—що чим більше химерна квітка вродить на нашій культурній ниві, чим дужче вона ханав амбіції, то тим ясніше дасться знати на швидку зроблена пересадка з поля московського, з цього найдалшого й найглухішого шматка Європи, чи як його влучно називають в підручниках географії—Євразії. Коли вже мусатісати, то чом би не наставити вуха до Греції, до Парижу, до Німеччини, Італії, але чом же ті екзотичні квіти аполоніанства й вакхизму перепачковуються у Київ via Петербург і Москва... та ще за такої лихої комунікації?

Але мало того, що на цім нашім аполоніанстві стоїть старанно причищена марка „Made in Russia“,—цей крам прибув ще й з великим припізненням. Коли ще воно поведлося в Росії—і аполоніанство, і посередництво в мусичних справах, як давно виходив той журнал „Аполлонь“, а тепер, коли та течія і мода одцвіли, коли теоретично

школа виговорила все, що мала і могла сказати, аж тепер тільки прибуває Аполон до нас. Чи не тому пак, що де-хто з музагетців, здається, недавно навернувся до православія „черкаського обряду“, раніше мирно проживаючи під крилом вищої культури, і тепер неофіти, вдячні звайдений отчизні, „дари приносять“ і промовляють „по письменськи, з-висока“. Полишаючи п. Д. Донцову шулікою впасти на це „модерне москвофільство“, я з свого боку подам тільки благочестиве побажання, щоб усяка наша оригінальність походила з більш багатого і чистого джерела. Не трапилося—так щож, вітаймо Аполона... тільки дозвольте вже пам'ятати, що поки що він у кумачевій косоворотці,—дасть Біг перерядиться помалу хоч в одягу богів, хоч в європейську одягу.

Єдність фронту (в поезії—річ зовсім не обов'язкова) тяжко позначилася на першому виступі музагетців. Павло Тичина вперше в життю своїм вивернув ерудіцію на стіл і до тих може чотирьох власних імен, що їх на своєму поетичному віку вживав (напр., Київ, Україна, Христос, Месія...) додав чотирі хороших руських імени:

І Бєлий і Блок і Єсенін і Ключев:
Росіє, Росіє, Росіє моя!

Слава Богові!—читає наш поет, російську нову поезію знає...

Зірвім брудний брезент з неба
Оціпнім небесну блакить...
О, сонце високе! наші треби,
Блідокучерні треби блакить!

(В. Ярошенко).

Горять небес багрянні далі.—
Ярили очі закликають
Спалить в серцях мінорні жалі.

(Клим Поліщук).

О ніжність панни—яка подібність:
Моя задума й журлива діва;
В душі поета яка подібність—
Печаль і ніжність, печаль і ніжність...

(Микола Терещенко).

Осінь тиха та самотня
Обійшла вже всі поля.

(Павло Филицович).

Без угаву лопочуть галки—
Пішла б послухала їх веселий рій,
Та небезпечно самотньо рвати фіялки
У гаю Христовій молодій!

(Олекса Слісаренко).

До життя утома, нехіт.—
Плаче лебідь, білий лебідь...

Смерть так близько, вже ось-ось...

Плаче хтось...

(Володимир Кобилянський).

Більше-менше подібне до виписаного можна було у свій час читати в російських поетів... все це ми вже читали й бачили років п'ять, десять тому, і шкода, що наші поети так піддаються ремінісценції. Хиба що один Загуд не носить в собі чарів російських поетів (хоч треба одзначити, що другий його вірш весь складений на ремінісценціях з П. Тичини:

Вороногривий кінь...
На землю впала чорна тінь...
Лежить земля хрестом...
Зареготався день...)

Так само відгонить російською повітною теорією поезії од статті Івана Майдана—„Поезія, як мистецтво“. Нависана в афоризматичній формі, фразами, котрі одна одну не покривають і не виключають, стаття перегружена теоретичною лірикою, безсуперечними твердженнями, пливучим мудруванням про поезію взагалі. Нудна алгебра мистецтва, писана без огню й полеміки, загально й схематично,—могла би ця стаття скласти окрему книжку—і то, досить велику,—в журналі ж і для журналу вона не дає нічого. Писав би автор краще „еретичні“ думки, становив би основи музагетської групи, було би краще, гостріше й виразніше. Висновки Івана Майдана широкі й толерантні; по суті нічого (на жаль!) проти них зауважити не можу, але мимоволі кривлюся на той блідий ефект, що його добуває в кінці автор: „...поезія, як мистецтво, являється для нас доповненням і збагаченням нашого звичайного існування. Словом, абсолютно нічого не трапилось в поглядах на поезію з виходом І-ої книжки „Музагета“,—все обстоїть вельми благополучно... навіть поезія, цей органічний процес нашого життя, думання і пізнання світа, показалася якимось, дуже симпатичним і приємним, додатком до нашого звичайного існування... А я думав, що вони гори вергати будуть!...

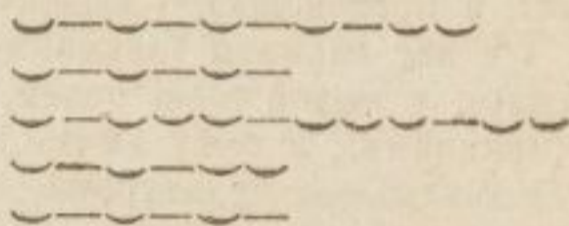
Більше стислий і зібраний до-купи Ю. Іванів-Меженко в статті „Творчість індивідуума і колектив“. Автор з приводу спроб запровадити в оборот декретовану колективну творчість через особливі органи, „пролеткульта“, обороняє так формулювану ним істину: „Творчий індивідуум тільки тоді може творити, коли визнає себе істотою вищою над колективом, і коли, не підлягаючи колективові, все-таки почуває свою національну з ним спорідненість“. Близько до цього висловив свою думку Павло Тичина в цій самій кн. „Музагета“:

Чернозем підвівся і дивиться в-вічі,
1591

І кривить обличча в кривавий свій
сміх...

Поете, любити свій край не є злочин,
Коли це для всіх!

Але загалом ця стаття Ів. Меженка, як і Майдана, суха, теоретична, холодна. Того самого Іванова-Меженка стаття про „Соняшні кларнети“ П. Тичини читається уже, як нове слово в українській критиці, з свіжим тоном, з високим подекуди піднесенням критика-читача, що власне й потрібне для підходу до творів нової події. Однак математика Іванова-Меженка, коли він пробує зробити хімічний аналіз одної поезійки на образи рухові, взорові, нюхові і т. п. поки що не промовляє до серця. А ще менше (у Меженка я можу собі те проминути) в статті Ульріха Штутнера я вірю з зреволюціонізовані рисунки метра Дмитра Загула. Ну, добре—рисунки, а що вони означають і що говорять? По правді сказати, не розумію. Щоб бути чесним, скопіюю цю мудрість і для своїх читачів. Намальовано:

Додано:

„Перший рядок починається ямбами, заховуючи римуючий дактиль. Другий рядок тотожний другому рядкові першої строфи. Зате третій рядок має зовсім новий рисунок. З ямба він переходить“....

І т. д. Ніякого тексту. Про що йде мова? А коли це все писалось не для таких невігласів, як напр. я грішний, то для чого було галантному Ульріху Штутнеру кінчати свою статтю трафаретною заявою, що Д. Загулові „безперечно належить почесне місце серед наших поетів останньої доби“. Почесне. Не треба би вже почесних місць... Це старий тесть любить честь, а молодий зять любить взятъ. От нехай і бере.

В книжці „Музагета“ єсть і портрет Загула роботи М. Жука. Як роботи Жука, я дуже привітав би ці портрети, але будемо говорити по щирости: невже наші молоді поети такий значний слід поклали в життя і мистецтві, щоб уже пропонувати влячним сучасникам і потомству свої портрети. Невже поважній творчості і скромній особі П. Тичини не робиться ніяково, що вони набувають популярности способами оперного тенора? Адже портрет Д. Загула, де змальовано тицевого „Джека-потрошителя“ з

голою жертвою його ножа коло голови, їй-Богу, абсолютно нічого не дає для розуміння творчості, а може навіть шкодить, так шкодить. Списаний на весь виріст Ю. Іванів-Меженко не має під своїм портретом докладного підпису. Ось мій проект: „Відомий критик Іванів-Меженко“. А далі, курсивом: „З приводу написання першої критичної статті“. Рисунок поета М. Жука.

І взагалі хотілося-б поменше земного чути від наших апологістів. Ідіть, як молоді боги, на вершини творчості, поменше оглядайтесь на прозу й суєту земну, тримайтеся дружнього гурта, будьте строгі й поважні во ім'я патрона вашого Аполона Музагета! Але на жаль перша книжка показує, що наші молоді не тільки на постоллах несуть необтрущений прах земний, але і в головах. Перше всього,—як вони фіцаються в молодім запалі. Рецензія на „Л.-Н. Вістник“ доводить, що він не Літературний, не Науковий, і не Вістник (Гарні вірші тільки П. Тичини, Д. Загула, Я. Савченка, В. Кобилянського і К. Поліщука,—словом усім музагетцям по писаночці!). Рецензія на „Шлях“, надзвичайно груба по формі (по суті—подекуди справедлива), але препоганою мовою журнал за погану мову. Ю. Іванів-Меженко в кінці хорошої статті про Тичину взяв і цвиркнув крізь зуби в бік „Книгаря“ (і не вийшов цвирк—досвід малий): „критикують з точки погляду двох крапок (мова!!), як то роблять де-які знавці літературних справ з „Книгаря“...“

Потім, наші апологісти зовсім між собою не друзі. Іван Майдан гладить проти шерсти Якова Савченка. П. Филипович старанно здирає кастальську кирею з О. Слісаренка, Михайло Жук чепурить Володимира Ярошенка, аж вуха червоні, а П(авло) Т(ичина) трьома ударами препарує Кліма Поліщука. І все один одному закидають безсовісне пробування під російським впливом. Нарешті, В. Бульварів знайшов собі в Автономі Худобі, безпретенсійному авторі віршів, того Марсія, з якого з апетитом можна здерти шкуру, що й робить без особливої чести для себе.

Звичайно, не те біда, що вони один до одного критично ставляться, а що роблять це старими способами й штуками, на яві самі ж таки нарівають.

До речі сказати, прескверна замітка в хроніці про М. Вороного змушує, в результаті од усях цих вражіннь, прохати музагетців, щоб вони таки покинули мити як своєю брудну, так і чисту білизну на очах публічності.

Скажете, це старомодний тон. Поки що можна і ним говорити. Бо подивіться на декларацію в першій книзі „Музагету“: „...звертаємось до українського суспільства... з глибоким переконанням, що в ньому і тільки в ньому ми можемо знайти головні моральні підпори для нашого духовного існування“.

Добрий тобі гімн Аполону, коли це простісенський плагіат з передовиці „Нової Ради“. Погляди на літературу в цій передмові до серйозного літературного (підкреслюю) журналу настільки застарілі, що про них і говорити не варто... Остання фраза не моя, а цитата з рецензії І. Майдана на „Літературно-Науковий Вістник“.

Прошу ще трохи послухати музагетців:

... „чергова руйнація збила нас з наших позицій і розбила наші плани“...

А я, наївний чоловік, думав собі, що вас ніщо з ваших позицій не може збити,—хоч би світ став догори ногами, а ви будете високо тримати прапор мистецтва.

І нарешті убогий неврастенічний зойк скигління:

„На жаль як найвища творчість є щитно звязана з буденщиною (така є жорстока дійсність), котра хоч і обурювала нас, але гальмувала“...

І т. д. Хто вас обурював,—творчість, буденщина чи дійсність?

Яке це все нудне, скупе на розум і убоге на сміливість.

Отже нема в першій книжці „Музагета“ ні Аполона, ні сили творчості, ні ясності своїх завдань, а розкуйовдане волосся щось нагадує не поетичний екстаз, а заспаного в соломі обивателя.

Печать глибоких лінощів лежить на белетристиці „Музагета“. І навіть найкраща річ в збірнику (в збірнику, а не журналі, бо ніяких прикмет періодичності, відгомону руху часу і життя в „Музагеті“ нема),—найкраща річ „Казка про змарagd“ Галини Журби примушує забувати про різець і пензель, а нагадує повільне розмотування хитрого клубка кольорової нитки. І взагалі,—даруйте мені вихватку,—Галина Журба стала, здається, більше ледача, ніж химерна. Інші белетристи—Павло Вірян, Ігнатій Михайлич, Михайло Жук—надзвичайно старомодні в своїм новаторстві: все у них в рівень колишнього збірника „З-над хмар і з долин“.

Чого-б, отже, зажадати від музагетців? Небагато. Адже вони все-таки талановитий народ, вибрали собі прекрасну і ясну мету, вони можуть де чого здобути.

Треба тільки виразніше піти за Миколою Бурачком. От, простеньку тему взяв собі автор—„Мистецтво у Києві“, а подивіться, як він знає свою справу, як вільно і спокійно похоче в київських садках мистецтва, який у нього прекрасно витриманий стиль і як він глибоко шукає правди мистецтва. А Микола Бурачок, здається, вже і не молодий і юнацьких високотонних декларацій не вигукував. Читаючи його статтю, чуєш справді подих нового мистецтва, любов до артизму, задуму майстра і, головне, певне знання в тій своїй коханій справі.

Натурально вчення, а не малпування російських поетів, праця, навіть труд, студія і пильність можуть зробити творців з цього молодого гурта. Треба багато робити і знати,—цього вимагає Аполон, бог естетичного натхнення, праці і подвигу.

Між иншим, не слід би так засушувати нашу прехорошу мову: покиньте мову канцелярій, а прийте з того живого, цілющого, гоного джерела народнього. Ну, що це за суконний язик у Іванова-Меженка з тими „з точки погляду“ (сз точки зрѣнія), „вартісні з його кута зору“ (уголь зрѣнія), „визнав себе коштовністю“ (цѣнностью), „поодиноким можливий засіб“ (единственно возможное средство)... Або такий Іван Майдан сміє закидати Тичині москалізми: печаль, стерявся, пожар, коли це зовсім не москалізми, а сам пише: охарактеризувати, сюжети сяк-так зносні, розграничити, в перемішву, плаксивий, погрішність, не даром, серйозно відноситься; а Остап Сумрак, вичитуючи язикові дефекти „Шляхові“, пише: Ємеця, закиди Вл. Самійленко і терпить розкидані по „Музагеті“ справді не нависні причасні форми.

І все-таки не марна справа цих молодих письменників. До Аполона Музагета треба йти, але слід омитися банею водною пакибиття. Треба дати свою динаміку, а не статистику альманахового характеру, треба на чоло покласти той вінок, що він є на Аполоні Музагеті і пам'ятати, що то не вінець слави, а вічне зелене листя лаврове, і то вінок не так на вінчання заслуг, як саме, щоб чоло стояло рівно і очі не пасли по землі. Будьте-ж справді молоді, і горді та енергійні!

Тоді прийдете на Парнас.

Ан. Ніковський.

„Громада“.

*Громадсько-кооперативний і літературний журнал. Ч. ч. 1—9. 1919 р. *)*

Українське громадянство якось уже одвикло від народніх часописів. Велика війна в 1914 р. тяжкою рукою сплила весь український літературний рух і в тім числі популярну пресу. Після „Засіву“, здається, не було вже спеціальних селянських журналів, як не лічити випадкових чисел „Рідного Краю“. А по революції, хоч і відновилась періодична література для селянства, але сама потреба в ній якось затуманилась. Селянство раз показувало себе на такій висоті політичного розвитку, що, здавалось, уже могло обійтись без спеціально препарованої для нього писанини; то знов, навпаки, воно безпомічно борікалось у вирі соціальної боротьби, і тоді йому в кожному разі було не до літератури... Отже ні один з періодичних органів для селянства не дожив до біжучого року, і тільки тепер аце, заходами кооперативного товариства „Дніпросоюз“, ми знов бачимо народній часопис.

Ті дев'ять чисел „Громади“, що вийшли до цього часу, — в п'яти скремних зшитках великого формату, — справляють дуже добре вражіння. Це ніби й професійний, кооперативний орган, з цілою низкою статей та інформаційного матеріалу по справам кооперативного руху, — власне головним чином споживчої кооперації. Разом з тим, це і загальний журнал з літературним і науковим матеріалом, з серйозними передовицями на біжучі теми громадського життя, з ріжними статтями економічного й політичного змісту. Взагалі часопис ведеться солідно. Прекрасні ілюстрації, — портрети, знімки то-що, — та гарний папір — роблять „Громаду“ по зверхности, як на теперішні часи, прямо ваїмковим з'явищем.

Розглядаючи зміст „Громади“ в головніших деталях, завначимо в белетристичнім відділі такі ймення як Олесь, Васильченко, О. Кобець. Поезія „Громади“, правда, середньої якості, — навіть Олесь в своїх войовничих віршах впадає в реторичність і шаблонність. Але нариси Васильченка („Басурмен“ і „Мужицький ангел“) прегарні, а оповідання з інтелігентської практики на селі та в німецькій полоні (Микша — „Наша перша вистава“, Петрович — „Кооперація за дротом“) інтересні, особливо останнє.

*) №№ зреценз. кн. 965—969.

В передовицях редакція, міркуючи над сумними подіями сучасности, закликає своїх читачів до культурно-економічної роботи серед народних мас і до охорони та розвитку економічних організацій (№ 2—3 „В часи небезпеки“); підкреслює основні причини нашого розбрату, як народню темноту та брак національної свідомости (№ 4—5—„Брат на брата“); найкращий рятунок від сучасного лихоліття „Громада“ бачить в кооперації (№ 6—7 „Сумні роковини“). Пропаганді кооперативної ідеї присвячує свої статті і переважна більшість співробітників „Громади“. До цієї категорії належать статті д.д. Андрієнка („Громада великий чоловік“—в № 1), Мироновича („Не робімо старих помилок“—там само), Сербиненка („Про організацію“—теж). Особливе місце займають статті д. Фабриціуса—„Боротьба між собою народів та держав і кооперативна самооборона“, де автор в стислій, схематичній формі характеризує старий політичний і економічний лад, показуючи, яку велику силу може мати добре направлена кооперативна політика в боротьбі проти державного та капіталістичного імперіялізму, організуючи незалежне народне трудове господарство без участі торгового капіталу; цим способом інтереси трудових мас в кооперативній самообороні звизуються з загальним культурно-економічним розвитком країни, це-б то стають на ґрунт територіяльно економічної політики.

З інших статей кооперативного змісту варті уваги статті д. І. С. „Кооперація і радянська влада“ (№ 4—5) і д. Карпенка „Кооперація і комуна“ (№ 8—9). В першій докладно критикується проект Радянської влади в справі постачання фабрично-заводських виробів; реформа ця, на думку автора статті, дуже смілива, але задумана без належної уваги що до наслідків, котрі можуть повстати при переведенні її в життя; особливо підкреслює автор зазначене в проекті право органів влади втручатись в операції кооперативів і їх торговельну організацію, яке може привести як раз до руйни єдиного налагодженого апарату, що обслуговує українську людність споживчим матеріалом. В тому-ж напрямі д. Карпенко висловлюється проти декрету про перетворення споживчих товариств і їх союзів у споживчі комуни. Зазначимо ще статтю д. Ол. П.—ова „Про кооперативно-промислове будівництво“ (№ 8—9), де автор, сходячись в думках з д. Фабриціусом, ставить споживчій кооперації велике чергове завдання—взяти в свої руки, з рук фабрикантів і кра-

марів приватну торгівлю і приватне виробництво.

Поминаючи статті фельетонного типу, дрібніші замітки та дописи на кооперативні теми, біжучу інформацію з кооперативного життя на Україні й за-кордоном, хроніку, бібліографію то що, спинимось на літературнім матеріалі загального інтересу. Тут маємо дві статті М. Грушевського на теми політичного моменту: „Відродження Української Республіки“ (№ 1) і „Об'єднання України наддніпрянської і надністрянської“ (№ 2—3). В статті д. К. Грушевської популяризується ідея державности, як союзу людности, об'єднаної спільністю завдань, певною територією і всенародною владою; на цім ґрунті пояснюється, чому Україна змогла стати державою тільки по революції, коли влада перейшла до народного представництва. Д. Андрієнко в статті „Про освіту“ (№ 1) кличе до організованої просвітньої роботи на селі. Інформаційний характер мають статті д. Ігнатієнка „Про Київський український народній університет“ (№ 4—5) і д. Кубанського „Люде і природа“ про „міста-сади“ (№№ 2—3 і 4—5). Так само переважно інформаційна стаття д. Терниченка „Земельна реформа на Україні“ (№№ 2—3 і 8—9), але в ній знаходимо в коротких увагах і критичне освітлення аргарної законодавчої роботи всіх політичних режимів, які пережила Україна за два роки.

З особливим інтересом читаються талановиті статті невідомого автора—„Як повстала Скоропадщина на Україні“ (№№ 4—5 і 6—7) та д. Ан. Н. „Придушене слово“. Обидва автори подають свої спомиви з недавнього минулого, характеризуючи громадсько-політичну атмосферу Києва в перший рік війни з німцями і підчас гостювання німцям на Україні уже як друзів.... Так само цікаво й талановито написана стаття д. Л. Старицької-Черняхівської „На роковини Шевченкові“ (№ 6—7); це, власне, частина її промови в Державн. драм. театрі на святі Шевченкових роковин. Аналізом думок, розсичаних в „Кобзарі“, автор характеризує Шевченка, прихильника ідеї української самостійности і кличе українське громадянство до віри в світлу будуччину рідного краю. В числі 6—7 „Громади“ взагалі віддано чимало місця шевченковому матеріалу; окрім статті д. Черняхівської і згаданої вже вище передовиці, знаходимо тут статтю д. Харченка „Рукотворені й нерукотворені пам'ятники Шевченкові“, в якій автор подає думку, окрім достойного монумента,

вшанувати пам'ять Шевченка ще двома способами: організацією громадського виховання талановитих дітей народу та конкурсами на твори з усіх галузів мистецтва. Далі подано нариси д. Маркобруна „Навколо Тарасової гори“ і д. Х.-тось „Катерина Т. Шевченка на вечерницях“. Нумер цей добре ілюстрований портретами Шевченка та відповідними віньєтками.

Коли згадати ще про біографічні замітки з портретами діячів українського письменства та кооперації — всесвітньої і української, то цього буде досить для характеристики найбільш цікавого матеріалу, який уміщено в дев'яти числах „Громади“. Як видно з анонсу про видання „Громади“, видавництво поставило собі широке, — навіть, може, занадто широке завдання: „освітлювати з усіх боків життя нашого народу та життя народів усього світу“. Судячи по видавних за чотирі місяці числах, можна сказати, що коли видавництво й не досягне поставленої собі мети, а тільки буде продовжувати справу так, як почало, то й тоді широкі селянські й робітничі маси, для вжитку яких призначено „Громаду“, матимуть в ній добрий орган для оборони інтересів трудової людности та інтересну й корисну лектуру.

П. Смуток.

„Книжний Вістник“.

Видання Всенародної (Національної) Бібліотеки в м. Києві. Січень-Березень 1919 р. № 1. *)

Першу книжку „К. В.“ треба визнати конче невдалою. І тут вся вага вини падає на редакцію, а не на будь-які зовнішні умови.

Українська книжка за останні 2¹/₂ роки свого існування вийшла на широкий культурний шлях.

Розмах продукції української книжки досяг розмірів, до яких навіть революційна Московщина ледве доходить. Тисячі нових книжок в мільйонах томів, сотні нових авторів і сотні нових видавництв, тисячі просвітянських бібліотек.

Велетенський тираж української книжки—це повинно стати матеріалом для обговорення на сторінках „К. В.“, як що він хоче бути „Книжним“ і „Вістником“.

Але цього в першому числі нема.

Відчит праці Тимчасового Комітету по улаштуванню Національної бібліотеки, який

займає 26 сторінок, занадто прив'язує „К. В.“ до Національної бібліотеки, надаючи йому в цілому вигляд „Справоздань Комітету по улашт. Нац. бібл.“ Далі 10 сторінок занято під офіційні накази і розпорядження, які торкаються бібліотек.

Лише 22 сторінки залишаються під живий матеріал. Проте і ці 22 сторінки почасти заповнені статтею М. Ішуніної про бібліотеку Київської „Просвіти“, власне не стільки про саму бібліотеку скільки про її історію; почасти статтею Колубовського про бібліотеку конгресу в Вашингтоні, статтею, якій зовсім не місце в „Книжному Вістнику“, а в якій небудь енциклопедичній словниці, як що не брати на увагу, що вона уявляє з себе переказ своїми словами книги Герберта Смолла „Ілюстрованное описаніе новой бібліотеки конгреса в Вашингтоні“, яка видана Юдиним в 1910 році в Москві. Нового ця стаття не дає нічого і власне не може дати, бо всі данні з неї вже відомі.

Стаття В. П. Науменка „Старогромадська бібліотека в м. Києві“, як і стаття Ішуніної, занадто історична і значно краще визиратиме на сторінках „Нашого Минувшого“ в відділі мемуарів.

Життя в першому числі немає. Історія займає перше місце і треба сказати, що навіть історія викладена занадто сухо для „Вістника“. Надавати академічності такій живій справі, як українська книга—це в великій мірі нічим не виправдана вузькість розуміння завдань, що стоять перед „Книжним Вістником“,—як що він таким хоче бути.

Треба сподіватись, що друге число буде більш вдалим, позбавиться історії та мемуарів, і відкриє свої сторінки для обговорення справді неучих питань, які стоять зараз на черзі в книжній і бібліотечній справі.

Національна бібліотека зараз закладається, перед Комітетом і бібліотекарями стоїть чимало питань чисто бібліографічного характеру; громадянству цікаво зазнатись з планами на майбутнє, інтересно знати про хід живої праці в комітеті і в самій бібліотеці, а цього всього в „Книжному Вістнику“ як раз і нема.

Я не кажу вже про необхідну частину: огляд біжучої книжкової продукції. Не додавши таких оглядів, не поповнивши себе життєвим матеріалом „Книжний Вістник“ залишиться „Історичним Вістником“, ролю якого вже виконує (і дуже добре виконує) „Наше Минуде“.

Ю. О. Меженко (Іванов).
1600

*) № зреп. кн. 970.
1599

„Вільна Українська Школа“.

Орган Всеукраїнської Учительської Спілки. Перший (1917—18) і другий (1918—19) шкільний рік. *)

„О школа, школа! Як би тебе швидче перешколити!“

Т. Шевченко.

Чужа школа на Україні, безсистемна, з її безліччю наук, відірвана від народу, непотрібна народові і навіть шкодлива, в цілому своєму складі була до останнього часу великим лихом на нашій не своїй землі, якого спекатися було неможливо. Аж ось, перед українськими педагогами, справді як несподіване щастя, відкрилися широкі простори для творчості: там, де панувало помосковлення, казенщина та рутинна, відкрилася можливість ідейної праці, ініціативи, вияву вільної думки українського педагога. В пориві бажання жити й робити для рідного народу, спільно, об'єднаними силами, що досі на панщині марнувалися, утворило наше учительство Всеукраїнську Учительську Спілку та її орган „Вільну Українську Школу“. Перед нами один з наслідків цієї гуртової двоєрічної роботи — 18 номерів педагогічного часопису—справжній цінний культурний доробок.

Хто, прочитавши на 7-й книзі часопису за рік 1918 епіграф з Т. Шевченка: „в школі усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї милої, рідної мови“, думатиме, що „В. У. Ш.“ дбає лише про те, щоб по школах на Україні навчали рідної мови та щоб наука по них провадилася українською мовою, той прикрої помилки допустить. Не про український переклад російської школи, не про перелицьовану по українському стару казенну школу дбає наш часопис. Його завдання ширші і глибші. Перегортаймо книжку за книжкою всю „Вільну Українську Школу“ і побачимо, як ґрунтовно, як науково і практично ставить Всеукраїнська Учительська Спілка питання про нову школу на Україні. Шкільний досвід Європи й Америки, останнє слово педагогічної науки, уважливі спостереження над шкільними потребами України, любов до рідного народу, віра в його майбутність, прекрасну, світлу, збудовану на здобутках освіти й знання, — ось що лежить в основі тої гуртової праці, яка на наших очах робилася більш двох років, але яка, по суті не двоєлітня тільки праця, хоча орган Всеукраїнської Учительської Спілки почав виходити в світ два роки перед цим. Думки і домагання інтеліген-

ції української передніших поколінь знайшли відгук в „В. У. Школі“. На сторінках її чувається також подих нашого дореволюційного педагогічного часопису „Світло“, наймення співробітників якого раз-у-раз здібуємо під цікавими статтями в „В. У. Школі“, як от—С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка, К. Широцького, Дурдуковського, Сірополка і інших.

Часопис згуртував біля себе поважне коло співробітників. З нових авторів, які не працювали в „Світлі“, звертають на себе увагу своїми докладними розвідками та замітками Г. Александровський, О. Астряб, Л. Білецький, Б. Дорошкевич, О. Дорошкевич, І. Добровольський, П. Зайцев, В. Зіньківський, Гр. Іваниця, М. Котляренко, П. Клепатський, П. Клименко, М. Крупський, О. Левицький, Мирза-Авек'янц, Ол. Музиченко, О. Приходько, В. Родников, Ф. Сушицький, В. Щепот'єв, П. Тушман, І. Юцишин та інші.

Уважливо стежучи в хроніці за подіями з учительського життя на Україні, освілюючи його професіональні потреби, даючи критичні поради що до новин на книжному педагогічному ринкові та огляди окремих відділів педагогічної літератури, „В. У. Школа“ статтями принципіального значіння займає поважне місце на ниві будування нової школи на Україні. Питання шкільної реформи, націоналізація школи, її соціалізація, трудова вільна школа, єдина школа, питання педагогічної психології, національне виховання в школі, виховання громадських діячів, шкільна гігієна, шкільні колонії, виклади з історії, природознавства й математика, навчання рідної мови в школі, сільське господарство і початкова школа, ручна праця в школі, організація шкільного оточення, організація вчителства, позашкільна освіта, школа і учителі за кордоном і т. д. і т. д. Яке багатство і різноманітність тем! Бо безмежна справа утворення нової школи, як широке і глибоке саме життя...

От же хоча де-які питання педагогічного характеру і не знайшли ще собі відгомону, або докладної розробки в органі „В. Ук. Шк.“, як, наприклад, шкільна статистика, естетика в школі і де-які інші, також мало обговорена справа середньої і вищої школи, однак ясно, що, ставши на рівні ноги, молодий педагогічний часопис бачить поперед себе простору майбутність, все недокінчене доведе до доброго кінця, з'орану вже ниву засіє добірним зерном і певно, що діждеться згодом з того зерна багатого стиглого колосу.

Часопис, сам здобуток революції, передбачає, що коли, в часі революційного вибу-

*) №№ зреценз. кн. 971—984.

ху по всій царині народного організму, школа, в період загального перебудовання, залишиться рутинною й консервативною і учительство не збагне потреби в радикальній зміні своїх методів, не збудує системи освіти на нових засадах, школа й учительство будуть знищені так само, як кожна інша стара і непотрібна форма. Щоб того не допустити, „В. У. Школа“ стає на сторожі коло справи шкільної реформи, не боїчись навіть цілої шкільної реформації, бо при сучасній організації, сучасних шкільних планах та методах навчання, можливо, для утворення нової школи треба буде „захитати шкільні основи, визнати нові догмати виховання та навчання“ (Ол. Музиченко, „Реформа чи шкільна реформація“).

В цілому ряді докладних статтів, за два роки, досить ясно уже позначились ґрунтовні провідні думки часопису, накреслена схема бажаної постановки освіти на Україні.

Через те, що освіта, од нижчого до вищого ступення, є культурним добром, кожен член громади повинен мати нічим необмежене право на частину цього добра і тому громада повинна подбати, щоб освітні інституції були приступні всім її членам. Повинно прийняти такі принципи народної освіти на ґрунті соціалістичного світогляду:

1) Рівне для всіх громадян право на освіту і безплатне навчання по школах всіх ступенів.

2) Безплатні підручки школярам і матеріяли, потрібні при навчанні, а також з'одяг і їжа дітям незаможних громадян.

3) Освіта обов'язкова для всіх громадян.

4) Держава і громади приймають на себе всі видатки на утримання шкіл.

5) Вік навчання в загальній освіті — од 8 літ до 16 років.

6) Школа повинна бути національною.

7) Школа повинна бути світською, вільною од всяких зсторонніх ідей, од релігійних переконань батьків (Я. Чепіга, „Соціалізація народної освіти“).

Школа повинна бути єдиною, то-б то організація трьох ступенів школи повинна дати учням вільний і безпосередній перехід з нижчої до середньої і потім до вищої школи. Вільний шлях до освіти усім талановитим та працюючим! (П. Х. „Єдина школа“ і Ол. Музиченко, „Питання про єдину школу на Україні“).

Стара школа приголомшувала волю дитини, вона примушувала дітей цілими годинами сидіти нерухомо, слухати і дивитись, замість того, щоб самим творити, рухатись,

діяти, і виховувались такою школою нудні, порожні люде без змісту, волі, творчости, життєвої самодіяльности, здатні хиба на те, щоб стогнати та скаржитись на других. Витворить активність нова школа, збудована на трудовому принципі, постійній праці тіла і духа, — трудова вільна школа, школа радості, свободи і творчости. Трудова школа це не то, що запровадження особливих ремісничих чи сільсько господарських дисциплін, це школа, де праця учнів проходить не по принципу пам'яті, вивчання, а по принципу самостійної переробки матеріялу учнями, по трудовому принципу, який повинно покласти в основу всіх шкільних дисциплін. для розвитку творчости, самостійної думки учня, який здобуває знання. Тут не навчання, тут більш виховання розуму і волі дитини, яка, працюючи, вчиться і, навчаючись, працює (Ол. Музиченко, „Школа в Західній Європі й Америці“, Вільгельм Ратен, „Трудова школа“).

В основу нових форм освіти треба класти принципи соціального життя і соціально-етичної справедливости, розвиваючи нахил до громадської роботи (Г. Александровський, „До питання про організацію шкільного оточіння“ і І. Добровольський, „Виховання громадських діячів в школі“).

Найперша психологічна вимога, без додержання якої годі сподіватися активности в праці дитини, — приймання знаннів мовою рідною учневі, на якій він має вже цілу низку уявлень. Навчання дитини мовою хоча б і схожою до рідної, але чужою, дуже шкодить роботі. Особливо перешкоджають схожі слова (напр., луна, шар, баня і т. под.), що вносять плутанину в знання дітей; а плутанина з початку науки пригнічує цікавість дитини, викликає зневірря до своєї власної думки. В чужомовній школі марніє жвавість дитини, вона почуває себе ніяково, залякана, мовчить її думка і завмірає творчість. На Україні повинна бути національна українська школа, як справедливе задоволення психологічних вимог нації, так улаштована, щоб діти добре почували себе там, як вдома. Національна школа обов'язково вимагає викладу науки рідною дітям мовою, найближчих до їх життя дисциплін, користується народною словесною, мистецькою і музичною творчістю. В такій школі лунає пісня народня, красуються усякі вироби народні, весь уклад життя дає психичне задоволення учням, сприяє вільному розвитку їх духових сил. Національна школа не стоїть самотно серед села, мов острів чи фортеця помосковлення, — вона єднається з народом (С. Русова, „Націоналізація школи“).

Декларована українським вчительством нова школа має ґрунтуватися на принципах раціональної педагогіки, що спірається на психологію взагалі, дитячу з'окрема, в ній шукає вродливих вказівок. В книжці 6-7 за 1918/19 шкільн. рік знаходимо дуже цікаву статтю проф. Зінковського: „З лекцій по педагогічній психології“.

Математика й природознавство в новій школі займатимуть осередкове місце (М.Крупський). Особлива увага мусить бути звернута на ручну працю в школі, з якою повинно звязувати інші шкільні предмети навчання (географію, історію, природознавство і т. п.), бо як казав А. Коменський людина стане справді освіченою тоді, коли „не з книг, але ж з неба і землі, з дубів і буків буде вичерпувати знання“. Стара дореволюційна школа хибила тим, що людей тут „навантажували чужими думками, чужими знаннями, мало того, навіть чужими почуттями“. Ця школа не йшла на зустріч духовним запитам учнів, не допомагала їм власною думкою доходити знання і, бачучи її дефекти, ще пів століття перед цим, найліпший друг дітей Фребель висловлював гаряче бажання, щоб ми „хоч раз розгледіли, ради доброти і спасіння наших дітей, ради спасіння будучих поколінь, що ми володіємо дуже великою, обтяжуючою нас масою наносних і чужих за для нас знань і освітою, і до того ж намагаємось ще більш безглуздо збільшувати їх і що, навпаки, тільки дуже незначна кількість із нас володіють знаннями, здобутими з нас і через нас... Яке покоління, який народ чи який час буде досить великий,—каже Фребель—щоб одмовитись самих себе, ради своїх дітей і ради змалювання чистої людяности?“ (М. Котляренко, „Ручна праця в школі“).

Солідна розвідка О. Левицького „Про навчання рідної мови в українській початковій школі“. Статті д-ра В. Підгаєцького освітлюють питання шкільної гігієни, гігієнічні умови праці учителя і питання санітарного добробуту учнів:

Т. Шевченкові присвячене окреме число.

Я не маю змоги детально проаналізувати окремі статті „В. У. Школи“. Коротко зазначивши ідейну позицію часопису, мушу зауважити, що в більшості статтів поставлені на обговорення питання що до школи першого ступеню і то зроблено цілком логічно, бо трудову українську школу можливо утворити тільки на міцному народньому фундаменті. Йдучи од широких мас, разом з кадрами учнів, з школи нижчого ступеню до найвищого, орган Всеукр. Учит. Спілки послідовно освітлюватиме всі питання шкіль-

ного устрою, що згодом, з натуральним ростом школи, ставатимуть на черзі.

В. Поточний.

„Просвещение“.

*Еженедельный журнал. Издание Черниг. Губ. Отдела Народного Образ.; 1919 г. №№ 1-4. *)*

Ми вже звикли до того, що в російській соціалістичній пресі український рух часто трактувався, як рух буржуазний і шовіністичний. Трактуються він так і тепер, коли виразно проголошено гасло інтернаціоналізму. Правда, не завше інтернаціоналізм треба приймати в належному розумінні: під цією прегарною назвою у нас на Україні дуже часто з'являється нічим не прикритий націоналізм великоруський. Для прикладу пригадаймо хоч би полеміку Драгоманова з так зван. „полудневцями“. Отже не диво, що один з вождів сучасного російського комунізму примушений був визнати, що „нерідко подь личиною комуністовъ скриваются самые настоящие великорусские шовинисты“. Не диво й те, що під прапором інтернаціоналізму на Україні провадиться иноді просто великоруська культурна робота. І тому де-що підозрілою уявляється нам в першому числі „Просвещ.“ стаття З. Д. „В путь-дорогу“, в якій редакція журналу висказує своє сredo. „Ми полагаем, что нам удастся создать в Чернигове еженедельник, который явится фактором культуры и выразителем культурной жизни нашего края, что нам удастся примирить и гармонически сочетать все местные культурные условия—*дух культуры русской с душою Украины и насущными духовными интересами еврейского населения*“. Інтернаціоналізму в цій формулі, розуміється, мало: зате панує в ній давній наш знайомий „дух русской культуры“ (про культуру українську та єврейську навіть і не згадується). „Душі України“ так само в журналі не помітно, хоч його і видає Чернігівський Губ. Нар. Отд. Обр. За те складаються дифирамби „золотым россиянам (русской) народной души“ і взагалі—Росії, цьому „загадочному, полуазіатському государству, „с болотами и журавлями и мутным взором колдуна“, этому Сфинксу, этому двуликому Янусу, дремавшему века и века“; дифирамби російському народові, що зараз, „как лев пустыни мятется“ „въ поискахъ правыхъ путей“.

*) №№ зреченз. кв. 985-988.

Правда, і нам „отводится особое почетное место“, але через що саме—невідомо, бо, як видно, автори багатьох статтів „душі України“ не знають, і вона (Україна) для них все ще застається краєм, „где все обильемъ дышитъ“.

Матеріалу, що торкається питань українознавства, в журналі не так багато. Статтів, писаних українською мовою, нема зовсім.

Серед заміток і статей, які можна б з'єднати під назвою Усгаїніса, на першому місці безумовно треба поставити цікаву статтю д. Могилянського (ч. 3), присвячену М. М. Коцюбинському — „Творческий путь Коцюбинского (къ шестой годовщине со дня его смерти)“. Де-які думки д. Могилянського вже відомі з попередніх його рецензій і заміток, але є де-що й нове. Цінна, напр., вказівка про публіцистичну народницьку тенденцію ранніх творів М. М. Коцюбинського, про повільну еманципацію „художника слова“, гарні ноты про „Тіні забутих предків“, як про „пантеїстичну поему“ і про всі останні твори, як „достоянне навеки“. Влучна думка дати бістак художньої еволюції Коцюбинського.

Далі треба одмітити досить докладний некролог Іллі Людвиговича Шрага (ч. 2, „Илья Людвигович Шраг“), написаний д. М. М. і в pendant до нього замітку д. З. Д. „И. Л. Шраг по материалам Черниговского жандармского управления“ (ч. 2), в якій ми між иншим знаходимо таку інтересну характеристику покійного, зроблену жандармами: „Лысый“... является учредителем Черниговского украинского о-ва „Просвита“, деятельность которого направлена к скорейшему достижению революционных целей в России“.

В другому ж числі вміщено рецензію на 1—3 числа „Книгаря“ за цей рік. Крім того в 3-му числі дано прихильні рецензії на „Соняшні кларнети“ Тачини і 2-ге число журналу „Наше Минуте“, а також на брошурку Т. Г. „Борець за правду й волю Т. Г. Шевченко“ (чернігівське видання). Нарешті в 4-му числі надруковано вірш, певно, проба молодого пера Л. Могилянської „Пелюстки троянди білої“ (єдиний твір по українськи). Коректа не бездоганна.

О. Соловій.

Критика і бібліографія.

І. Історія письменства і критика.

989 В. Науменко. Нові матеріали для історії Української літератури XIX віку. Вип. 1-ий. 1) Додатки до літературного матеріалу П. П. Гулака-Артемівського. 2) Музика (з Міцкевича). Перекл. П. О. Науменка (1830 р.). 3) „Варшава“, поема невідомого автора (1831 р.). Стор. 111+81. Київ. 1919 року. Ціна 4 карб.

З передмови видно, що шановний автор задався дуже цікавою метою видати ці рукописні матеріали, які до нашого часу зберіглися в рукописах і ще не були надруковані; тільки, на наш погляд, зовсім зайвим з'являється підкреслення таких істин, як: „тепер новий період української літератури починати з „Енеїда“ можна тільки умовно, прийнявши за основу поділу зовнішню приміту—друкування“ або: „твори ці (які зазначено вище) ми, сучасне покоління, мусимо оцінювати тепер тільки як історичний факт, прикладаючи до них мірку не стільки естетичну і моральну наших теперішніх відчужаннів, скільки історичну, і в усякому разі повинні бути вдячними авторам їх за те, що вони в трудну добу життя України підтримували той вогник,

який довгий час тільки що жеврів, але своїм багаттям вже дав і дасть ще більше змогу розвести велике вогнище національного відродження“.

На великий жаль, українське письменство майже зовсім не має критичних видань творів того чи иншого письменника, і спроба В. П. Науменка зробити критичне доповнення до творів П. Гулака-Артемівського на підставі тих рукописних матеріалів, які з різних приводів опинилися в його книгозбірні дуже цікава.

Роздивимось тепер, які рукописи лягли в основу цього видання.

Поперед усього мають вагу автографи П. Гулака-Артемівського, але таких у книгозбірні п. Науменка тільки один — „листочок в пів-аркуша, писаний рукою самого П. Гулака-Артемівського“. На цьому аркушику вміщено переклади 2-х псалмів: 90-го і 139-го.

Дальшу чергу займають рукописи, які містять у собі такі твори, які в свій час було безпосередньо переписано з автографів, але й ціх можна зазначити не так то багато: поперед усього „листок поштового паперу“,

на якому розміщено теж два псалми—138 і 132-й, і далі „тетрадка, на палітурці котрої видавлено золотими літерами „Петро Петрович Артемовський-Гулак 1859 року“. Цій „тетрадці“ п. Науменко надає дуже велику вагу, „бо вона по всіх примітах являє з себе справжню копію з оригінала“.

До третього розділу треба віднести „чимало рукописів з віршами Гулака, очевидячки, списаних багато років назад то з друкованих в свій час його поезій, то з других рукописів. Найбільшої вартости заслужують останні, але з ними треба обертатися обережно, бо часом попадаються тут помилки і варьанти самих переписчиків“. (Ст. 10). Які саме рукописи з останнього розділу були під руками у видавця, не зазначено, видно тільки, що було „чимало“.

На підставі всіх зазначених вище матеріалів В. П. Науменко і видав такі твори Артемовського: „Справжня добрість“, „Нагайсь“, „До Юхиміа“, „Сину моему“, „До Варки“, „До Івана Сливницького“, „Псалом 123“, „Псалом 139-й“, „Псалом 133-й“, „Псалом 140-й“, і „Псалом 91-й“.

Але найбільш цікавим й найбільш корисним являється п'ятий розділ статті про Артемовського, де розміщено реєстр творів письменника й зазначено, де який твір було надруковано. Автор сам так каже про цей розділ: „Знаючи, як важко розшукувати усякі справки, що до бібліографії української, подаю тут список всіх відомих мені творів П. П. Гулака-Артемовського, з покажчиком дат, коли вони написані, і тих видань, де вони вперше були надруковані. Тут-же подаю відомість, чи такий то твір знаходиться серед моїх рукописних матеріалів“.

Всього у реєстрі розміщено 65-ть творів Артемовського, при чому не прийнято на увагу в наш час доволі поширене (до слова кажучи, зовсім не наукове) видання товариства „Січ“; обміняти цього видання не слід би було, позаяк воно зараз найбільш розповсюджене і, за відсутністю кращих, ним припадає користуватися.

Крім цих матеріалів, до збірки творів Артемовського додано три вірша, які умовно приписуються йому: вірші ці—„Пан“, „Муха“ й байка без заголовка, яка починається: „В якомусь то шинку...“

Вже в першому начеркові про Гулака-Артемовського було зазначено, що цей один з перших письменників українських зробив великий вплив на молодь, яка вчлася у Харківському університеті, і підкресленням

цього з'являється другий начерк—„П. О. Науменко. „Музика“ (з Міцкевича) 1830 р.“ Хоч П. О. Науменко й не зайняв навіть третьорядного місця в українському письменстві, твір його має інтерес, бо виявляє погляд молодого покоління початку XIX ст. на українську літературу.

Третє місце займає передрук (на основі рукопису бібліотеки В. П. Науменка) вже раніш видрукованої в „Кіевской Старині“ поеми „Варшава“.

Рукопис В. П. Науменка містить у собі значно більший уривок цієї поеми (надрукована частина мала в собі 33 строфи, а у названому рукопису їх майже 70,—рукопис уривається на четвертому віршу 70 строфи). П. Науменко ставить цю поему поруч з тими творами, які побачили світ у той же час, як і „Варшава“, а саме з поемами: „Енеїда“, „Вояж генерала Беклемишева“ й иншими. Хоч рівнобіжність у цих поемах чисто зовнішня й не йде далі віршового розміру й де-яких слів, які свідчать про можливість походження автора поеми з лівобічної України, але, підкреслюємо, що тільки лексичний матеріал говорить про це, позаяк а-ні про Волинь, а-ні про Поділля з їх літературою ми майже нічого не знаємо, а література там певне була, як про це може свідчити, наприклад, замітка, надрукована у 3 № журналу „Наше Минувле“ за 1918 рік, „М. З.-ський. Гандзя. З дитячих споминів. (До історії української драматичної літератури)“. В цій замітці ми знайдемо такий пункт: „З усіх писань, які у нас по вечерах читалися, з усіх віршів, оповідань, казок та байок найбільше слухачам подобалась весела й жива п'еса під назвою „Гандзя“. („Н. М.“ № 3. 1918 р. Ст. 94—95). Ця маленька замітка вказує на велику кількість літературних творів, які оберталися серед суспільства на Поділлі.

Так що взагалі казати про повну відсутність літературних творів на Поділлі й на Волині можна тільки умовно; може з часом пощастить знайти серед сільських архівів багато творів з цього краю, коли їх не знищено під час війни з німцями і сучасних подій.

Взагалі ж треба зазначити, що книжка В. П. Науменка дуже цікава, цікава як одна з нечислених поки що, спроб внести наукові методи в розроблення історії українського письменства XIX віку.

С. Шевченко.

II. Історія.

990 *Микола Костомарів*. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Переклад Олександр Барвінський. Друге видання ілюстроване з портретом автора на спомин 100-літніх его народин. Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка. У Львові, 1918. Стор. III+493+II. Ціни не зазначено.

Кілька місяців тому мені довелося розглядати переклад иншого твору М. Костомарова — „Чернігівка“, що зробив Б. Грінченко¹⁾. Яка різниця по-між цими двома перекладами — Б. Грінченка й О. Барвінського! Твір Б. Грінченка являється чудовим відтворенням первотвору й зразковим перекладом що до мови. Про твори М. Костомарова перекладач О. Барвінський в „Передньому слові“ каже, що вони „визначаються питомою йому свіжістю історичної прози і високою культурою слова“²⁾. Тому здається і перекладачеві треба було б подбати про те, щоб його праця яко мога більше й ближче нагадувала читачеві самий первотвір і „свіжістю історичної прози і високою культурою слова“, яка безумовно властива Грінченковому перекладу з Костомарова. Зразковий переклад „Історії України“ треба було б дати тим більше, що й надруковано його „на спомин 100-літніх народин“ М. Костомарова. Але шановний перекладач згадав про все те, бо свій перший переклад він „виправив відповідно розвитку нашої мови“ (Передне слово). Таким чином читач сподівається прочитати твір М. Костомарова в українському виданні з великою насолодою. Але сподівання часто-густо можуть людину дуже піддурити. Прикладом, переклад О. Барвінського можна читати лише як досить прикрий обов'язок, бо ні „свіжости історичної прози“, ні „високої культури слова“, що визначають московські твори М. Костомарова, в українській переробці О. Барвінського нема. Навпаки мова перекладача якась важка й тягуча. Ще гірше вражіння робить сила москалізмів, що засмічують мову д. Барвінського. Нащо вживати такі московські слова, як: краски (пер. слово), достовірність (ст. 1), замічаємо (ibid.), обожали, признавали, предметом (ibid.), в виді (ст. 2), признак (ibid.), заграбний, туземного, чародійство, тайної, знахарством (ibid.) і т. инш. Невже в українській мові нема відповідних слів, що треба їх позичати з московської мови. З другого

боку не розуміємо також, нащо здалося перекладачеві українізувати такі московські призвища, як Рєпнін-Оболенський (ст. 299, 301), Бутурлін (ст. 302), Лопухін (ibid.)? Так само модернізував він і назву Трубіж¹⁾ і вжив замість неї сучасну назву річки — Трубайло (ст. 8). Слід було б пояснити це у примітці. Що ж до зовнішнього вигляду цього видання „Історії України“, то треба завважити ще одну прикру рису його: в книжці часто-густо можна знайти друкарські помилки. Наприклад зазначу такі: від (ст. 293—м. б.—він), Тішіш (ст. 298—м. б.—Тиміш), мім (ст. 299—м. б.—між), дбатиї (ст. 360—м. б.—дбати), у сій диспут (ibid.—м. б.—у сій диспуті), току (ст. 426—м. б.—року) і т. ин. Ми вже звикли до друкарських помилок у виданнях, що друкуються на Східній Україні. Але до такого явища ми не звикли у виданнях Наукового Товариства імени Шевченка. Присутність їх у цій книжці робить на читача досить сумне вражіння.

Але є ще один бік у зовнішньому вигляді цієї книжки, на якому є рація трохи зупинитися. Я маю на увазі тут ті малюнки, що мусять оздобити книжку, з одного боку, й пояснити її текст, з другого боку. Склад малюнків по різних книжках буває досить різноманітним. Але для наукових та для науково-популярних книжок вже установилися деякі звичаї. Такі книжки оздоблюють лише науковими малюнками. Але що є наукового у малюнку „Князь сьв. Володимир Великий“ (ст. 3)? Не розумію також, яка рація була подавати таку пізню ритовину, як „Анна Ярославна, королева французська“ (ст. 17)? Навіть у дитячій книжці неможна уміщати такого безмисного малюнку, бо не слід викликати у дитини неправдиві уявлення. Але я не знаю вже як поставитися до появи цього малюнку в книжці, яку склав М. Костомарів. Хочу гадати, що це є лише неприємне непорозуміння. Навіть те, що ця книжка належить до науково-популярних творів М. Костомарова, не надає ще права нікому уміщати в ній такі малюнки. Не заперечатиму малюнку „Турецька галера і козацькі чайки“ (ст. 248). Але відсутність пояснень до малюнків і занадто скорочені написи до них треба визнати за велику ваду цієї книжки. Наприклад чому було не додати, відкіля походить малюнок „Київсько-Могилянська Академія і її ученики“ (ст. 225). У Західній Європі звичай давати при кінці книжки пояснення або примітки до малюнків так установився, що навіть у таких книж-

¹⁾ „Книгарь“, ч. 18, ст. 1137—1138, ч. 779.

²⁾ М. Костомарів. Історія України. Передне слово О. Барвінського. Далі сторінки перекладу, на які посилаюся, зазначаю в скобках у тексті цієї рецензії.

¹⁾ Н. Костомаровъ. Русская исторія въ живописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Т. I. Изд. 5. Спб. 1907, стор. 7.

ках, де текст займає дуже мало місця, як у книжці „Russland“ (Delphin-Verlag) можна знайти досить добрі примітки. Навіть у багатьох московських книжках можна стрітися з такими поясненнями до малюнків. Безумовно, що ніякі пояснення не допоможуть, коли малюнки надруковано кепсько. Але з боку виконання малюнків книжці, порівнюючи до східно-українських видань, поталанило. Якось не пощастило тільки портретові М. Костомарова та малюнкам на стор. 238 та 239.

Добре було додати які-небудь примітки або пояснення до ст. 20 та до приміток 1-х на ст. 14, 66 та 88. Книжку М. Костомарова читатимуть не лише східні українці, а також і галичане. Для галицьких українців такі слова, як фунт, аршин, золотник, копійка, будуть безумовно незрозумілі, а тому перекладачеві слід було б пояснити їх. Та й на Східній Україні ще досі не всігли усталитися ці московські міри. А тому нема сенсу залишати без пояснень та без українського перекладу такі слова.

Що до певности перекладу О. Барвінського мушу завважити, що перекладач деколи не додержується тексту М. Костомарова, що більш-менш значно змінює думку автора. Наприклад, М. Костомаров про гривню срібла пише: „Первоначально гривна серебра=фунтъ, потомъ, уменьшаясь, дошла около полфунта“¹⁾. О. Барвінський (ст. 14, пр. 1) перекладає ці слова М. Костомарова таким чином: „Первістно гривна срібла=фунтови, потім зменшилась=около пів фунта“. Таке скорочення слів М. Костомарова зовсім знищує еволюційність у зменшенні гривні срібла, бо переклад О. Барвінського примушує гадати, ніби гривна срібла, яка важила первістно фунт, одразу зменшилася пізніше й досягла таким чином ваги коло пів фунта. Але такої ваги ця гривна досягла, на думку М. Костомарова, потроху, цеб-то еволюційно. Таку думку М. Костомарова можна визнати за правдивішу від переробки її в перекладі О. Барвінського. Так само дуже скоротив перекладач і примітку 1 на ст. 66. Для порівняння перекладу й первотвору навожу тут паралельний текст її:

Переклад О. Барвінського.

Гривна—була гривна срібла і гривна кун. Гривна срібла була двояка: більша,

Текст М. Костомарова²⁾.

Гривна, какъ выше было замѣчено, была—гривна серебра и гривна кунъ.

що складалася із срібних кусочків ваги від 43—49 зол., і гривна мала—в кусочках від 32—35 золотих. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила приблизно від 6—7 або від 5—6 золотників срібла.

Находимые нынѣ куски серебра, которые принимаютъ за гривну серебра, указываютъ, что гривна серебра была двояка: большая, состоявшая въ серебряныхъ кускахъ, которые попадаютъ въ сомъ отъ 43 до 49 золот., и гривна малая—въ кускахъ отъ 32 до 35 золот. Семь гривень кунъ составляло гривну серебра, следовательно гривна кунъ составляла приблизительно отъ 6 до 7 или отъ 5 до 6 золотниковъ серебра.

Нема вже що казати про величезний опуст, що зробив перекладач у початку цієї примітки М. Костомарова. Така люка зовсім не покращала перекладу. Не можу також приєднатись до перекладу слова „золотників“ словом „золотих“.

Інші опусту в цій книжці я мушу визнати лише за неприємний недогляд з боку перекладача. Наприклад, на ст. 226 він пише: „фара або аналогія, де вчили одночасно читати й писати в трьох язиках: слов'янським і грецьким“. Безумовно тут треба додати ще латинську мову. Гірше опуст у примітці 1 на ст. 240. Тут бракує всього кінця примітки, бо перекладач скінчив її словами—„до котрого“.

Примітка 1 на ст. 70 свідчить про те, що перекладач хотів призвести це видання „Історії України“ до сучасного рівня історичної науки. Але тоді належало також виправити в окремих примітках деякі думки М. Костомарова, що не відповідають сьогочасному станові історичного знання. Наприклад М. Костомарів гадав, ніби гривня срібла була лише двоїста (ст. 66, пр. 1). Але теперечка звісно кілька гатунків гривень. Так само треба заперечити тепер гадку М. Костомарова, ніби „сім гривен кун складало гривну срібла“ (ст. 66, пр. 1), бо сучасний історик добре знає, що гривню срібла складало лише чотири гривні кун. А останні археологічні знахідки примушують гадати, що гривні кун у великокнязівській добі уявляли з себе теж кусники срібла. Але я не можу жадати таких додатків од перекладача, коли він не знає

¹⁾ Русская история, ст. 13, пр. 1.

²⁾ Ibid. ст. 61, пр. 1.

навіть новіших видань першовтворю М. Костомарова.

Мушу завважити ще одну подробицю, що з'явилася, як неприємна новина у виданню Наукового Товариства імені Шевченка. На книжці ціни не зазначено: по київських же книгарнях вона коштує 22 карб. 50 коп., а у Харькові навіть 25 карб.

Проф. В. Данилевич.

III. Економіка й соціологія.

991 *П. Кропоткин. Комунізм і анархія.* Перекл. С. Пилипенка. Київ, 1919. Стор. 18. Ціна 1 карб.

В теоріях всесвітнього соціального перестрою, як відомо, ідея соціалістичного ладу має свій антипод в анархизмі: коли перший доводить перевагу громадського моменту до повного знищення індивідуальної волі на користь державного колективізму, то другий, навпаки, одкидає всі форми примусової державності, розчищаючи поле для найширшої волі особи. В цім полягає причина заперкної ворожнечі між обома течіями соціального реформаторства. Але поруч з тим вони мають і спільний ідейний ґрунт в комунізмі, котрий соціалісти, як і анархисти, визнають за конечний ідеал майбутнього соціально-економічного ладу. Тепер, коли спроби здійснення соціалістичних ідеалів в їх самих крайніх і рішучих формах вже зробились фактом життєвої практики, не малий інтерес має зведення до купи ідейних суперечок і протилежних поглядів на цю практику у представників головних соціально-економічних ідеологій.

З цього боку і цікава брошура П. Кропоткіна, якої заголовок подано вище. Писана вона, правда, давненько і має цілком теоретичний характер, але всеж на де-яких міркуваннях знаменитого проповідника анархизму варто спинити увагу. Метою брошури є довести, що в протилежність соціалістичній, тільки анархичний комунізм може досягти бажаної перебудови суспільного ладу, не порушаючи повної волі особи. Виходячи з того принципу, що соціалістичний рух в останній стадії свого розвитку веде конче до вільного комунізму, Кропоткин на життєвих прикладах показує, як вже тепер комуністичні ідеї реалізуються в де-яких практичних формах громадських відносин. Але державний комунізм Кропоткин признає неможливим, вважаючи комуністичну державу за утопію, яка в той час, коли писалася брошура, на думку автора, все більше втрачала віру й популярність навіть в соціалістичних верствах... Зазначаючи ті при-

чини, які досі шкодили нормальному розвитку комуністичних організацій в спробах, що робились ідеологами і прихильниками комунізму, автор міркуваннями, яких я детально не буду наводити, ствержує свою думку, що комунізм примусовий не може довго витримати, коли-ж суспільство організується на ідеї волі чи анархії, то це творить ґрунт для здійснення вільного комунізму, який більш за всі інші форми громадської організації забезпечує волю особи. Комунізм—установа господарська і, як така, він може стати підлеглим; „тоді громада неодмінно гине“, каже Кропоткин; „але-ж він може бути і вільним — і доводить тоді... до утворення нової цивілізації, нового життя“... Останній висновок автора, яким він кінчає свою цікаву брошуру, такий: „Маючи анархію, яко мету і яко засіб, комунізм стає можливим,—і навпаки, без такої мети і засобу, він повинен довести особу до кріпацтва і таким чином скінчитися лихом“.

Висновок цей в кождім разі інтересний, незалежно від того, як ставитись до самих ідей анархизму та комунізму.

Видана брошура досить добре. Мова перекладу взагалі годяща. Друкарських помилок менше, ніж це звичайно буває в дрібній українській літературі.

П. Стебницький.

992 *В Царстві Кооперації.* Видавництво „Народня книжка“, ч. 1 1919 року Київ, Стор. 24. Ц. 1½ гривні.

Новому, очевидно кооперативному, видавництву прийшла щаслива думка використати для свого першого видання гарну казку „Четверть в'єка“, надруковану в Кооперативному календарі Московського Союзу споживчих товариств за 1916 р. Казка ця оповідає про те, що кооперація встигне зробити до 1941 року, цеб-то малює те, що буде уявляти наше життя через двадцять п'ять років. Написана вона з захопленням, з повною вірою в перемогу кооперації, доповідною рукою, і тому читається з великою цікавістю. Переклад казки і пристосування її до українських умов (де що додано і де що виключено) зроблено досить гарно. Так що появу цієї книжки можна тільки вітати. При дальших виданнях треба лише подбати про уважнішу коректуру і ліпший папір. Та ще... треба бути чемними і вказати, що це не оригінальна праця, а переклад, і звідки його зроблено. Цього вимагає звичайнісенька гідність всякого видавництва.

Ів. Прихоженко.

IV. Красне письменство.

993 Марко Вовчок. Оповідання, з передмовою П. Коваліва. „Просвітанська книгозбірня“ № 7. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава. 1918. Стор. XVI+166. Ціна 2 р. 75 коп.

Книжечка містить троє оповідань Марка Вовчка: Інститутка, Козачка, Девять братів і десята сестриця Галя. Всі троє оповідань носять виразний характер протесту: перші два—проти кріпацтва, останнє—взагалі проти всякого поневолення і економічного визискування. На виборі власне цих оповідань Марка Вовчка позначився вплив тої ідеї, яку покладено в основу передмови П. Коваліва, долученої до книжечки.

Переповідаючи біографію Марії Марковички, Ковалів найбільшу звертає увагу на її пансько-дворянське виховання, від наслідків якого (так рельєфно показаних нею в „Інститутці“), спасла її „ясна душа та щире серце“, а також нове оточення, в яке попала вона в Орлі з часу прибуття туди Опанаса Марковича. Вплив останнього, заняття етнографією наблизили Марію Олександрівну до народу, за вивчення і пізнання якого вона взялася з певністю неопіта. А позаяк найбільшим лихом в народньому крузі було тоді кріпацтво, то і свій літературний хист направила молода письменниця на боротьбу з ним.

Коли ще треба було в передмові вяснити генезу літературної творчості автора, то вже зайвим було докладне оповідання про заведення на Україні кріпацтва і про взаємні відносини панів і кріпаків, тим більше, що ці відносини являються темою вибраних оповідань Марка Вовчка. Про можливість іншого підходу до оцінки творчості Марка Вовчка, показує сама передмова Коваліва. „Читаючи ці твори,—каже він—ми уявляємо собі, як живими окремих людей,—про яких вона пише, та переживаємо з ними їх горе“. „В цих творах Марія Олександрівна дуже талановито та тепло малює людську вдачу“.

Отже єсть новий пункт, з якого можна оцінювати творчість Марка Вовчка. Визвольного значіння її творів ніхто заперечувати не стане, але не можна підмінювати цього значіння агітаційними фразами політичного змісту. Пора вже хоча б в літературних творах стати на ґрунт об'єктивного освітлення фактів.

В. Бойко.

994 Клим Поліщук. Тіні минулого. Волинські легенди. Книжка перша. В-во „Сяйво“. Київ. 1919 р. ст. 134, ц. 8 грив.

К. Поліщук в українськiм письменствi з'явився вперше як автор лубочних творiв, видавши (здається в 1911—12 роках) кілька вульгарно-юмористичних збiрок; потiм вiн перейшов цікаву еволюцiю, очевидно пильно приглядаючись до добрих зразiв письменства i поволi сам виписуючись i здобуваючи лiтературний смак. В 1914 р. вiн видав свiй збiрничок оповiданнiв („Далекi зорi“); потiм вийшли його поезiї („Спiви в полях“—1917 р.), а також прозовi твори („Серед могил i руїн“—1918 р.).

Останнiй збiрник нашого автора „Тiни минулого“ складається в 14-ти невеличких нарисiв, написаних в рiзні роки — вiд 1911 до 1918. Перше, що помічаємо, перечитавши кілька оповiданнiв цього збiрника—це „виписанiсть“ автора i загальний тон оповiдання—епiчно-сюокiйний i благородний. — „Сiрi та понурi стоять скелi на берегах старого Тетерева. Гарнi вони весною, коли навколо їх зазеленiють густi чагарники. Лагідно-сумнi й невеселi робляться вони на заходi сонця i стають такими величними, таємничими i загадковими. Вранцi, коли сходить сонце, i його першi промiння проредуться крiзь зеленi вiти, i смарагдовий туман густою наміткою здiймється вiд рiчки i вирисе собою скелi, то здається, що то стовпились якiсь предвiчнi лицарi краю, закованi в залiзнi лати, думають думу свою“... („Тiни минулого“—ст. 3). Або в другому мiсцi:—„Зiрочки хитро пiдморгували одна до другої, а сiрiбний мiсяць байдуже обминав їх i задумливо дивився на велике село, де через годину мали зазвучати рiздвянi пiснi“ („Бiла панна“—ст. 120)—i кiнець того-ж оповiдання: „—Тиша ночi будилася помiрними ударами великого дзвону.—В церквi дзвонили на всенощну. Надтетеревське село починало колядувати“. (ст. 126). Це — одривки з оповiданнiв, позначених 1912 i 1918 роками, але в обох їх помічасмо манеру доброї школи, яку проходить автор i яка нагадує нам в рсiйських авторiв Короленка („Лiсь шумить“, „Старый звонарь“), з українських по своєму тону почасти Коцюбинського (в таких творах, як „На камени“, „В путах шайтана“, „Дорогою цiною“). Мимоволi згадуєш Короленка також i перебiгаючи самi оповiдання Полiщука. Перед тобою одкривається той же таємничий волинсько-полiський свiт, що показав нам в своїх творах Короленко—хоч би у згаданих мною оповiданнях, а також в „Запис-

ках мого сучасника" й інших. Старі легенди, перекази про гайдамаків, про скарби і т. н.—от „тіні минулого“ Волині, просто, спокійно, без афектації переказані Поліщуком. Часом у автора між „минулим“ мимоволі з'являється й сучасне, як повторення іноді сумного колишнього й пересторога на майбутнє. Зрештою треба сказати, що автор, виписується, стоїть на добрім шляху, і хоч нарис з „Тіней минулого“ іноді одноманітні, (порівн. „Сліпощастя“ й „Дівич-Гора“, „Великодні дзвони“ й „Тіні минулого“) й поверхові і через „легендарність“ і „минулість“, а також, сказати б, елементарність не викликають більшого інтересу й зворушення, проте деякі з них роблять дуже гарне враження („Біла панна“, „Великодні дзвони“).

Дуже шкодить книжечці велике число недоглядів і друкарських помилок, які часто перекручують слова й фрази до нерозуміння: — ворогували, струнула, землі, солодом, зивився (зам. ворогували, стрінула, землі, голосом, дивився), всім старім і молодім розказує (старім і молодим), діставали з далекої схованки ту старуху й невідому істину (стару й невідому?) і багато інших. З більшою увагою треба також ставитись автору й до таких напр. фраз: „Спочиваючи лежали мої альбоми з стародавніми річами для музею, а поруч їх (може б „поруч з ними“) лежали і ми“ („Сліпощастя“ ст. 94).—Чи не було б краще сказати: лежали ми, а поруч з нами мої альбоми?

II. Горещий.

V. Педагогіка і школа.

995 *Іван Котляревський. Енеїда*, на українську мову перелицьована. Поема в шести частинах. З примітками та критичними статтями. Шкільна бібліотека під редакцією Олександра Дорошкевича. № 1. Вид. Т-ва „Криниця“. К. 1919. Стор. XXIII+224+LIV. Ціна 16 гривень.

996 *Іван Котляревський. Енеїда*, на українську мову перелицьована. З життєписом і словником. Вид-цтво книгарні Є. Череповського. К. 1918. Стор. 252. Ціна 5 крб.

Потреба в спеціальній шкільній бібліотеці українських письменників відчувається дуже гостро вже два роки. Розпочати справу задоволення такої потреби взяло на себе видавниче т-во „Криниця“, випустивши поки-що „Енеїду“ „з примітками та критичними статтями“. Редактор видання в передмові зазначає, що текст поеми він узяв із видання Єфремова „без перевірки з рукописами і без т. зв. критики тексту“, бо

видання це (Шкільн. Бібл-ка)—не наукове. Не знаю, по яких би рукописах (гадаю, що мова йде про автографи, а не апографи) перевіряв би редактор текст, як би був за це й узявся, бо, як відомо, автографів Енеїди досі ніде ще не було знайдено¹⁾, апографи ж не мають ніякого значіння для основного тексту в тому разі, коли маються авторизовані видання твору, а такими й будуть вид. р. 1809 (перші чотири частини) й р. 1842 (всі шість частин, зложених до друку самим Котляревським). Обов'язком редактора було виправити текст Енеїди за виданням р. 1842, бо в виданні Єфремова текст трохи підправлений т. зв. кращими варіантами з інших редакцій. Але це не має особливого значіння. Гірше далеко те, що редактор і сам виправляв текст, коли „історія тексту“ (?) дозволяла йому „робити гіпотези“. Не знаю, як багато таких гіпотез він наробив, але та одна, яку він сам указує, зовсім помилкова; у вірші:

печені різної три гури (V, 19)

слово *гури* цілком безпідставно й без жадної потреби замінено на *хури* (Пор. у словн. Грінченка: „Купа й гура і три оберемки“). Без усяких „гіпотез“ перекручено деякі слова (напр. чорнобриву на чорнобривку, чим попсовано риму), повторено випадкові помилки видання Єфремова (ізмігнеш; треба—ізмігнеш), опущено силу протинок і т. д. Це все для шкільного видання серйозні вади.

Це—що до самого тексту.

Статті, що служать пояснюючим історико-літературним матеріалом для вивчення поеми, названо чогось „критичними“. Критичного в них нічого й нема, та його й не треба, але всі вони до речі, всі потрібні.

Починається книжка, як і слід, біографією поета, написаною самим редактором. Написано її далеко небездоганною мовою—це її велика літературна хиба. Є в ній і фактичні недогляди й неточности. Тепер уже відомо, що Котляревський учився й німецької мови (не лише франц.) ще в семінарії; Осипов, автор російської трагестованої „Енеїди“—людина відома, і не знати чого до його прикладено епітет „якийсь“; незрозуміло також, для чого автор переказує безпідставну думку тих, хто уважав „Енеїду“ Котляревського за твір, що з'явився (хоча-би в рукопису) до „Енеїди“ Осипова; чого Полтава, що була не чим іншим, як великим селом (з побутового боку) дістала

¹⁾ Лише незавно д. Айзеншток знайшов автограф V-ої частини в Харьк. Універс. бібліотеці, але він ще ніде не опублікований.

епітет „рухливого міста“; чого, розповідаючи про утворення „Наталки-Полтавки“, автор посилається на якісь „перекази“ про те, що приводом для цього були лузування Шаховського (в „Козаків Стихотворців“) над українцями: на це вказують певні літературні факти. Можна було б також уникати таких „загальних місць“, як от вказівка на те, що наприкінці XVIII в. семінарії „мали досить схоластичний зміст“ (що дасть учневі ця фраза?) і т. д. Але це дрібниці. Слабшою вже буде стаття редактора у відділі „Джерела і походження Енеїди Котляревського“, в якій він може й збирався визначити місце Енеїди К. серед інших Енеїд, але так цього й не зробив. Не наведено жадного уривка для порівняння з відповідними уступами геніальної української трагедії хоча-би з одної з інших бурлескних поем. За Котельницького не згадано й одним словом. Цілком інший, ґрунтовний характер має стаття М. Зерова „Відношення Енеїди Котляревського до Енеїди Вергілія“. Не знати тільки, чому чотири сторінки, в яких мова йде про троянський міт і про зміст Вергілієвої Енеїди, і які природно зв'язуються з дальшою розвідкою того ж автора (назву її ми виписали вище), як вступ до неї,—чому, кажу, їх уміщено перед текстом самої поеми Котляревського?... Коротко й стисло але відповідно до теми й вичерпуюче що-до поставленого завдання написано цю статтю, яка приносить нам і несподіваний подарунок-новинку — гарний український переклад уступу з Вергілієвої Енеїди (з V п., 835—871).

Більше вдалася, не дивлячись на якусь уривчастість, друга стаття редактора: „Українська література XVIII ст. та „Енеїда“ Котляревського“. Принаймні вона ілюстрована потрібним фактичним матеріалом. Д. І. Шаля взяв на себе тему „Національні ознаки Енеїди Котляревського“ і виконав її досить добре, але проти чистоти літературного стилю погіршає чимало.

„Коротенький словничок“ треба було скласти краще. Поки ми не маємо власного Глоґера (польск. толковий словник культ. та історичн. термінів), педагогам-філологам треба буде самим давати словничко-коментарії, без яких жадного з старих письменників наших вивчати не можна. Що до різних побутово-культурних термінів, то пояснення до них, хоча й скупі, але сяк-так задовольняють. А от уже з іншими старовинними виразами й словами, що їх рідко вживають,—справа стоїть гірше. Пояснюючи їх, треба було подати й етимологію слова (це ж шкільне видання!)

і не обмежуватися наведенням тільки переносного розуміння слів, як напр., кучма—клопіт; кабак—„в даному разі голова“ (а взагалі?); гречі—завзято, гарно (теж тільки в даному разі!) і т. под. Що ж до таких слів, як галити, гардувати, іносе і т. под., то тут уже й тим більше не можна було не з'ясувати ширше їх змісл і походження.

Але не помиляється той, хто нічого не робить. План видання добре продуманий, і ми будемо ждати дальших випусків „Шкільної Бібліотеки“, справа видання якої так тепер на часі: перша спроба дає надії, що вони будуть кращими.

Але, чого ніяк не можна подарувати редакторові й видавництву—це друкарської неохайности видання. З такою безліччю друкарських помилок, з такими численними недоглядами в тексті (пропуски знаків, літери з різних шрифтів, недодержання якоїсь певної системи правопису) виступати для школи не можна.

Видання „Енеїди“ Череповського—це „чиста комерція“. Передрукували кілька рядків про Котляревського з I-го вид. „Віку“, зробивши три грубих друкарських помилки, а потім здались на складачів, віддавши їм якийсь текст „Енеїди“. Оdkриеш першу літшу сторінку і починаєш статистику—п'ять помилок, шість, сім, вісім і т. д. Оdkриваю 224—225 стор.:

Адже ми розміру утвердили
...возвселівся
...ни взялася
...цилюрик
...обценяками і т. д.

Шкода гарного паперу й чіткого шрифту: пішло все на-марно. На обгортці роботи П. Світлицького—Еней в образі справжнього „паливоди і горлоріза“, з страшним ятаганом в руках і чомусь з мулярською лопаткою за поясом замість книжалу.

Пав. Зайцев.

997 Н. Н. Яковлевъ. Краткій курсъ украинскаго языка. Пособіе для учащихся среднихъ учебныхъ заведеній и для само-образования. Фонетика, Этимологія, Синтаксическій обзоръ, Фразеологія, Грамматическая (sic!) терминологія, Орфографическ. словарь. Київ. 1918. Ст. 93. Ц. 4 крб. 50 к.

Автор і його книжка як найкраще доводять не дуже свіжу й приемну істину, що в ненормальних умовах виникають і ненормальні з'явища. Ненормальна, майже незнана в історії людности заборона української книжки, викликала такий же ненормальний цюпит на неї, як тільки впала та

заборона; гіпертрофічний попит в свою чергу уненормалів продукцію книжки. До писання книжок взялись не тільки мало-підготовані й нетямущі люде (це не таке вже й лихо), а ще й нечесні люде, що всяким крутійством і баламуцтвом літературним хотять сховати свої далеко не літературні інтереси й завдання.

Та хоч про це читач „Книгаря“ знає вже доволі, а треба ще вертатись хоч на мить до цієї теми, коли з'являються такі речі, як „курс“ д. Яковлева. Треба тому, що вищезазначена ненормальність не зменшується, а ще чи не зростає, бо цей „курс“, принаймні в граматичній літературі революційних часів можна сказати перевершив інші подібні книжки своєю хаотичністю, беззмістовністю і безглуздістю.

По змісту „курс“ д. Яковлева є просто „сім кіп гречаної вовни“, і з приводу його власне не слід би багато й паперу псувати, але ж коли взяти на увагу, що цей „курс“ подається як „пособіє для учащихся“ і т. н. та ще й при такій нестачі паперу на Україні, то тут вже доводиться на це звертати увагу, як на громадське лихо, з котрим треба якось боротися.

З цією метою і наведу зразки науки, якої набіратимуться читачі й учні д. Яковлева.

У „Фонетиці“ в числі „основныхъ правилъ“ відносно звука „і“ в українській мові є, напр., таке: „Въ корняхъ словъ и приставкахъ послѣ согласныхъ звука і нѣтъ, а замѣняется онъ звукомъ и“ (ст. 3). Це ціле закінчене правило—без пояснень, без прикладу. Треба добре подумати і в усякім разі знати історичну граматику української мови, щоб зрозуміти, на що натякає цей огризок. Без ознайомлення з порівнюючою граматику слов'янських мов не легко зрозуміти й „законъ выпаденія согласныхъ“: „Чаще всего выпадаютъ звуки *д* и *т* передъ *л*, что отмѣчается при конструированіи прошедшаго времени“ (ст. 6). Про *о* в укр. мові визнаємо, що воно не переходить в *а* і навіть „остається это *о* неизмѣннымъ даже принимая на себя удареніе“. Автор ще відмічає, що „звуки *л* и *р* выпадаютъ, когда эти звуки находятся въ сочетаніи трехъ согласныхъ“ (ст. 6). „Звукъ *у* (в укр. мові, О. С.) стремится перейти въ *в*; въ украинскомъ языкѣ почти всякое неударяемое *у* обращается въ *в*“ (ст. 3). Хто хотів би вчитись української мови по „курсу“ д. Яковлева, фразу, напр., „дід іде в церкву“ повинен би був виправити на кшталт „дид иде в цеквв“.

А ось зразок в морфології.

Називн. (sic)	Піч	Сіл-ь
Родов.	Піч-і	Сіл-і
Давальн.	Піч-і	Сіл-і і т. д.

(ст. 22).

Автор не забув і про естетичне та моральне виховання своїх учнів і в заданнях „курса“ повно таких перлин українського народного слова, як „І ківала (sic) і моргала чорнява на мене“ (ст. 17), „Уступися, задріпанко, бо я буду бити“ (ст. 16). Знайомить автор юнацтво і з новими письменниками, як от:

„Ти самотний? Завжде? Всюди?
Выкинь (sic) сміло прапор свій!
У пустели (sic) життовій (sic)
Без мети блукають люде“ і т. д.
(ст. 31).

І все це робиться з страшенно ученим і поважним виглядом. „Курс“ пересипано такими виразами, як „нельзя обойти молчаніемъ“, „интересно отмѣтить“, „остається указать“, „приходится наблюдать“ і т. п. А свою „екскурсію въ область фонетики украинской рѣчи“ автор закінчує так: йому, бачте, „недостатокъ мѣста не позволяетъ долше останавливаться на ней“ (фонетиці О. С.), і тому він рекомендує своїм учням, „желающимъ заняться болѣе детальнымъ изученіемъ ея“, інші „труды“, як от наприклад, *Sievers. Grundzüge der Phonetik, Dr. Emil Ogonowski. Studien auf dem Gebiete de Rutenischen sprache* (sic, ст. 8), ознайомлення з котрими, очевидно, вважає справою значно легшою, ніж підкреслити пні в словах „мова, мовити“, що рекомендує зробити своїм учням вже геть далі у 1-му заданні (ст. 12). Проте те задання в цілому чи й буде легше від ознайомлення з Сіверсом і т. н., бо в тому заданні є й такі слова: аранжувати, аргонія, алюрність, атеїстичний, скоординування, арідник.

Отакий цей „курс“ д. Яковлева.

Врешті не розбереш—простосердне неучтво чи щось інше є головна причина цього накопичування пісенітниць. В кожному разі не самою простосердністю автора можна пояснити те, що на обгортці книжки внизу стоїть „Кієвъ“, а друкарні не означено, на другій же сторінці титульного листа стоїть вже „Житомиръ“ і назва друкарні.

Таким чином з усякого погляду книжка д. Яковлева є не тільки незадовольняюча граматику, а щось більше, безумовно шкідливе з'явище.

І хочеться висловити побажання, щоб з такими з'явищами велась боротьба між

іншим і тими способами, що вживаються в санітарії то-що. Треба *застерігати* читача, а *надто школу* від безумовно шкідливої книжки. Добре було б, коли б за це взяли наші педагогічні та бібліографічні часописи, чи то в формі застерігаючих написів в своїх виданнях, чи приміщенням списків безумовно шкідливих підручників, і інших книг. Хоч і тимчасове це лихо, а все ж легковажити його не слід би.

О. Синяєський.

998 Я Ченіа. Арифметичні правила для початкових шкіл. Видання друге. В-во "Українська Школа". Київ. 1918 р. Ст. 40. Ц. 75 к.

При розгляді цієї книжки з'являється перш за все питання, для кого вона написана. Сам автор в передмові до першого видання каже, що має на увазі курс нижчої школи *цеб-то* пропедевтичний курс, але ж для проходження пропедевтичного курсу підручника не треба. З дальших слів автора можна вивести, що книжка призначається ще для повторення тим, хто скінчив нижчу школу. Але для цього "арифметичні правила" зовсім не придатні. Для того, щоб той, хто проходив арифметику в нижчій школі, міг повторити її, йому треба нагадати суть справи; між тим вся ця книжка складається з самих означень, правил для всього курсу арифметики. Звертається скрізь увага не на суть кожної дії, а лишень на зовнішню форму, *цеб-то* на форму запису при письмennom веденні дії. Так наприклад, в додаванні після означення дії і введення термінології, говорить, що "складання одноциферних чисел робиться послідовним додаванням до першого числа всіх одиниць інших чисел". Про таблицю додавання і не згадується. По цім зразу ж читаємо: "щоб скласти кілька чисел многоциферних, треба написати їх одно під одним, так, щоб одиниці стояли під одиницями, десятки під десятками і сотні під сотнями і т. и. Під останнім доданком провести лінію і написати ліворуч знак додавання + (плюс)" і т. и. Таке правило може безумовно тільки пошкодити тому, хто буде вчитись з цієї книжки. Він думатиме, що коли не написати доданків, як сказано, не провести знизу лінії і не поставити хрестика з лівого боку, то й додати не можна. Цікаво ще, що таке правило пропонується, очевидно, і для двоциферних чисел, бо тільки про одноциферні сказано окремо. Так само виложені і всі інші дії. З таблиць дій є тільки таблиця множення і то значіння її

не в'яснено. В усіх випадках всі дії пропонується робити письменно, після одного шаблону, напр., на стор. 12 бачимо такий запис:

$$\begin{array}{r} 3000 \\ \times 4 \\ \hline 12000 \end{array}$$

На тій же сторінці 12 читаємо: "од помноження на одиницю число не змінюється" і "число помножене на нуль дасть нуль". По цім зразу ж правило: "щоб помножити число на одиницю з нулями, досить приписати до множеника стільки нулів, скільки їх є у множителя, напр.: $238 \times 1000 = 238.000$ ". Прочитавши два попередніх (наведених вище) речення і потім це правило, учень думатиме, що на 1000 множать так: 238 помножити на 0, буде 0, пишемо 0, і так тричі, бо в 1000 три нулі, потім 238 на 1, буде 238 і так вийде 238000. Крім того треба зауважити, що в пропедевтичнім курсі зовсім не варто говорити про множення на 0. — В § 38 говорить про скобки, що так само в пропедевтичнім курсі не потрібно. — В відділі іменованих чисел змішуються поняття про величину і вартість її. Правила висловлені неточно, без пояснення, що такий вислів є умовний (напр. правило про обчислення площ і об'ємів). Записи не вірні, напр. на стор 24:

$$\begin{array}{r} 24 \text{ пуд.} \\ \times 40 \\ \hline 960 \text{ фун.} \\ \times 32 \\ \hline 1920 \\ 2880 \\ \hline 30720 \text{ лот.} \end{array}$$

(множили пуди — вийшли фунти, множили фунти — вийшли лоти).

Далі на тій же сторінці: $1000 + 350 \text{ саж.} = 1350 \text{ саж.}$; $9450 \text{ фун.} + 3 = 9453 \text{ фун.}$ (При сумі і при однім доданкові є назви, а при другім нема). Міри ваги метричної системи названі мірами аптечної ваги (стор. 22). В мірах синього не згадується про корець, який дуже часто вживається на Україні. Замість української назви "мірка" дається назва "четверик" (стор. 22).

Так само як і все попереднє виложено про дробі звичайні і десяткові; по цім іде ще § про задачі на проценти.

Взагалі можна пожалкувати, що книжка ця встигла уже вийти і другим виданням (яке по суті майже нічим не відрізняється від першого). Треба побажати, щоб не було уже хоч третього видання.

Н. Шульгина-Іщук.

999, 1000 Н. А. Шапошников та Н. К. Вальцов. Збірник алгебрійних задач. Ч. I. Ст. 200 і ч. II. Ст. 202. Переклав з московського Ол. Ілчук. Фінансоване міністерством освіти й мистецтва. Видання „Всеувиго“, Київ. 1918.

Хоч у сучасний момент і відчувається велика потреба в шкільних підручниках для початкової та середньої школи, а проте безоглядне друкування в українському перекладі російських підручників, коло якого заходжуються де-які наші видавництва, не можна без певних застережень уважати корисним. Коли в якійсь галузі шкільної науки бракує оригінальних праць і повстає питання про переклад, то замість того, щоб брати першу ліпшу, найбільше розповсюджену рос. книжку (а на це тепер починає заводитись мода), чи не краще було-б, як би наші видавництва утворили відповідні науково-педагогічні комісії, запровадивши туди відомих фахівців, для перегляду відповідних підручників закордонних. При безмежній кількості цієї літератури на різних мовах (нім., франц., англ., італ., чеськ., польс. та інших) завжди можна вибрати такого підручника, котрий при деякій переробці (а може навіть і без неї) був би придатним для нашої школи. Правда, на це можна закинути, з одного боку, те, що при сучасних умовах життя зносити з авторами закордонних книжок сливе неможливі, а, з другого боку, те, що програми української та російської школи—сливе ті самі. Але проти першого закиду можна виставити ту думку, що нема потреби занадто квапитись з постачанням підручників для середніх та старших клас (початкова школа, а почасти й молодші класи серед. школи більш-менш забезпечені), бо, чи будуть вони одним роком більше без книжок, чи менше, при сучаснім стані шкільної науки від цього особливої шкоди не буде. Що до другого закиду, то при сучасному ламанню старих програм ті рос. підручники, котрі будуть перекладені на українську мову, за дуже короткий час все одно неминуче повинні скоро застарітись. І про те все ж таки лишається небезпека, що український вчитель—особливо „новоявлений“—охоче візьметься за знайомий вже йому (хоч і в новій одежі) підручник, і не легко буде потім здихатися тої педагогічної рутини, котру неминуче внесе в нашу школу російський підручник дореформенної доби.

Задачник Шапошнікова і Вальцова це один з найсолідніших рос. задачників. Багато говорити про нього нема чого, бо він

усім педагогам, що викладають математику, добре відомий. Скажу тільки, що перемішування задач з уривками теорії при існуванні шкільних курсів алгебри є річ зайва, непотрібна. Задачник цей, крім того має (особливо у відділі XIV) де-які §§-и, котрі звичайно не переробляються у школі; задач же на „нові“ відділи, напр. на функції та їх графіки, в задачнику зовсім нема.

Перекладаючи задачника д. Ол. Ілчук не тільки не скоротив теоретичної його частини, але навіть збільшив її, напр., вставив початок до § 1 відділу I, вписав новий § 1 а у відділі II і ще де-що. Особливо непотрібний є § 1-а відділу II. Тут говориться про арифметичні та алгебричні числа (певно, це взято із „славнозвісного“ Кисельова). Не можна зловживати терміном „алгебричне число“, бо в науці алгебр. числом зветься таке число, котре може бути коренем так званого „алгебричного рівняня“, а зовсім не те, про що говорять Кисельов, а за ним і д. Ол. Ілчук.

Перехожу до математичних термінів, котрих уживає перекладач. Даючи назвиська компонентів чотирьох дій він замість „доданок“, „множечик“, „множитель“, „діленик“, „ділитель“ бере галицькі „додатник“, „множимок“, „множник“, „ділямок“, „дільник“. Перші терміни були введені математичною комісією при „Товаристві Шкільної освіти“. Ця комісія відкинула галицькі терміни ось з яких причин: „доданок“ краще відтіняє пасивність цього компоненту, ніж „додатник“; крім того слово „данок“ в народнє, воно є в словнику Грінченка. Що до термінів „множимок“, „ділимок“, то вони збудовані з причасників „множамий“, „ділимий“, цілком чужих для нашої мови; терміни „множитель“, „ділитель“ мають суфікс „-тель“, не чужий для нашої мови (напр. учитель, приятель), хоч, правда, цей суфікс уживається рідко. Оці терміни, ухвалені матем. ком. при „Т-ві Шк. Ос.“, заведені вже по де-яких підручниках та задачниках, уживаються вчителями в багатьох школах, — треба б додержуватись чогось одного.

В одділі розкладання многочленів на чинники перекладач подає за автором терміни „первісні алгебрійні вирази та добуткові“. Не кажучи вже про те, що не можна назвати жаден алгебричний вираз первісним без певних застережень (справді, $a - b = (\sqrt{a} + \sqrt{b})(\sqrt{a} - \sqrt{b}) =$ і т. п., або $a + b = (\sqrt{a} + \sqrt{b \cdot i})(\sqrt{a} - \sqrt{b \cdot i}) =$ і т. п.), термін „до-

бутковий" значно гірше, як „складний“, або слово „добутковий“ можна зрозуміти, як „той, що належить до добутка“, або „якось стосується до добутка“, а зовсім не „складений з кількох чинників“. „Міра“ в рос. значінні „измѣреніе“ (одночлена) теж термін дуже невдалий. „Міра“ має своє специфічне значіння (рос. „мѣра“). Зайва річ також вводити латино-польський термін „клямри“ замість „скобки“ або хоч „дужки“. Так само дуже важкі опі „заклямрування та „розклямрування“, — а „заклямрування додатне . . . відемне“ — це вже зовсім схоластика. „Покажничі рівнення“. Невже не кращий термін „покажчикові“? Далі, на що вводити як термін „числування“ (в значінні „потенціювання“)? Хвба це якась нова дія? Взагалі перекладач иноді просто засинає словокуванням; напр. „законоустановлення“, „узвасмнені многочлени“, „рівномірно узвасмнений многочлен“, „різнозглядно додатній“, „різнозглядно відемний“, знаки „зглядности“, „зодичити“ (звести до 1), „рівнення зодичені“ і сила їм подібних! Не кажу вже про те, що вони невдалі, — вони цілком зайві.

Перекладач, крім того, де-які загально-вживані терміни подає в зміненій формі. Напр., замість „алгебричний“ — „альгебрійний“ (з наголосом на „е“), замість „симетричний“ — „симетрійний“, замість „рівняння“ — „рівнення“. Не зняти для чого треба збільшувати оцю різноманітність в термінології, котра й без того занадто панує в нашій мові.

В теорії сполук для „розміщених“ береться термін „погуртовання“, для „перестановок“ — „переставлення“, а для „сочетаній“ — „вибори“. Перший та останній терміни не можна визнати добрим, хоч і трудно що-небудь порадити кращого. Термін „взірець“ (формула), котрого вживає перекладач, кращий за „взір“, тільки в номінативі чи не краще брати „взорець“ (далі ж „взірця“, . . .), бо склад „взо“ — одвертий. „Східцеві дробі“ (рос. „непрерывныя“) нічим не краще, як „ступенкові дробі“, але взято терміни обидва, і перший стоїть на головному місці. Термін „вартість“ (фр. „valeur“) кращий за „значіння“. Перекладач же вживає обох цих термінів поруч („чисельне значіння або вартість“), або тільки „значіння“ („обчислення найб. та наймен. значіння“). Не можна абсолютно погодитися з виразом „властивости системи числення“, бо „числення“ в те саме, що „лічба“. Тут же мова йде про нумерацію („счислення“), а не про лічбу („счеть“). Для

рос. „послѣдующій“ і „послѣдсвательный“ взято слово „услідний“. Навіщо кувати слова там, де можна без цього обійтися, змінивши відносно саму конструкцію фрази. Замість „визначення числа“ краще б узяти „десятковий запис числа“.

Переходячи до мови перекладу, наведу де-які хибні в лексичі та фразеології.

Перекладач, говорячи про „найвищий“ член многочлена, говорить далі про „нищий“ член; треба б і тут ужити суперлятива „найнижчий“. З „навпаки“ перекладач робить прикметника „навпаковий“ (напр. „навпакова задача“), з чим ледве чи можна погодитися. У виразі „безліч часткових значіння“ слово „частковий“ ужито в значінні „частний, окремішний“, але такого значіння йому надати не можна: „частковий“ може лиш значити „той, що належить до частки“ (рос. частного). У другім місці „частковий“ вже значить „явний“: „дії з явними (частковими) числами“ (стор. 22, част. I). Але особливо невдале слово, якого вживає перекладач і вживає трохи не як термін, є дієслово „уничити“ (а з нього річевник „уничення“). Це має значити: „відкинути, виключити, позбутися“. Є в нашій літературі незграбне слово „уникнути“. Ще М. Левицький звернув увагу на те, оскільки це слово мало промовляє до надніпрянського вкраїнця. „Уникнути“ = „вникауги“ (сак само, як „усунути“ = „всунути“, або „ветромити“). З цього слова, яке ніби повинно мати пасівне значіння, перекладач зробив слово „уничити“ з активним значінням і оперує ним без усякого вагання.

Рос. „выразить произведение“ і т. и. перекладається дієсловом „визначити“, хоч можна сміливо лишити й „виразити“ — і не точніше, — тим більше, що річевник „вираз“ вживається в перекладі дуже часто. Вираз „вищий член частки, . . . остачі“ — хибний, тут треба вжити суперлятива „найвищий“. На стор. 1-ій читаємо: „всьяке утворення нового числа по двох або кількох даних числах. . .“ Тут краще вжити не „по двох“, а „з двох“. На стор. 6 (перші два рядки) слово „добуток“ ніби вжито в значінні „вислід, результат“, що ніяк неможливо.

Як зразок важкого стилю можна подати такі фрази перекладу: „спробна цифра є поправна“, „рівнення. . . уніченням знаменників. . . перенесенням членів та гуртованням їх може бути перетворено у вигляд рівнення $ax + by = c$ „при такому уявленні окремих членів“, „таке обєднання зветься злучуванням подібних членів“.

Перекладач, між иншим, зовсім не ко-

ристав з української форми імперативу; замість „візьмим, припустім, пояснім, зауважмо“, він скрізь бере будучий час „візьмемо, припустимо, пояснимо, зауважимо“, а це ж явні русицизми.

Відносно мови задач можна не багато зробити закидів, хоч і тут є штучні слова і вирази, напр., „розносець“, „весляр“ (рус. „лодочник“); є й добрі вирази, напр., „винуватець“ (рос. „должник“); „гонець“ (кур'єр), тільки тоді вже не „гонці“, а „гінці“.

Загалом, переклад зроблено досить старанно, тільки перекладач, як це видно з попереднього, занадто багато привлав своєї особистої творчості.

Видано книжку, як на теперішній час, не погано. Друкарських помилок не багато (на стор. 26, 53 част. I та ще кілька). Ціна не дуже висока.

В. Шарко.

VI. Видання для дітей.

1001 *М. Левицький. Петрусів сон. Оповід.*—Вид. 3-є (?) Благод. Тов-ва № 44.—Київ, 1919 р., ст. 32 in 16°, ц. 50 коп.

1002 *Д. Мамин-Сібіряк. Оленчині казки. Переклад з російського М. Зінченка. Вид. „Всеувіт“.* Київ, 1919 р., ст. 53 in 8°, ціна 6 гр. 50 шаг. (3 карб. 25 коп.).

1003 *С. Корвін-Павловська (Зірка). Казки баби Оксани. Ч. I.*—Вид. Спілки Книгозбірня.—Київ, 1918 р., ст. 35 in 8°, ціна 2 карб. 80 коп.

1004 *Школярський Збірничок.*—Кн. I.—Вид. Полт. Спілки Споживч. Тов.—Полтава, 1918 р., ст. 105 in 16°, ц. 2 карб. 40 коп.

1005 *Д. Мордовець. Оповідання.*—3 передм. П. Коваліва.—„Просвіт. Книгозбірня“ № 8.—Полтава, 1918 р., ст. 41+XIV in 16°, ц. 1 р. 15 коп.

1006 *Андерсен. Мати і инш.*—Переробл. з німецького І. Трубою.—Вид. Т-ва „Стежка додому“—„Дитяча бібліот.“ № 13.—Катериносл., 1918 р., ст. 32 in 16°, ц. 50 коп.

1007 *Л. Андрєєв. Кусака.*—Переклад з російського А. Бурка.—Вид. Правобер. Філії Катерин. Укр. Вид-тва № 8.—Кам'ян.-Подільський, 1919 р., ст. 16 in 16°, ц. 1 крб. 85 коп.

1008 *Чудова Верба.*—Казка.—Перекл. з сербської мови.—Вид. Правобер. Філії Укр. Вид-тва в Катериносл. № 7.—Кам'ян.-Подільський, 1919, ст. 8 in 16°, ц. 1 крб.

Вищезазначені книжечки належать аж семи поодиноким вид-цвам українським, що поставили собі завдання постачати (чи між иншим, чи виключно) лектуру рідною мовою за-для українських дітей. Половину книжечок видруковано вже в цьому ж таки 1919 р.. А це може піти на доказ того відрядного факту, що утворювання культурних засобів за-для національного

виховання зростаючих поколінь на Україні невпинно посувається наперед, хоч у яких тяжких та несприятливих для культурної праці обставинах ми живемо зараз!..

Першу з цих книжечок, оповід. „Петрусів сон“, видано „Благодійн. Т-вом“ під № 44. Належить онов. талановитому письменникові нашому, Мод. Левицькому, що немалий хист свій письменницький цілком присвятив на обстоювання гідності людської всіх „зневажених та скривджених“ проти долі зрадливої та жорстокості людської... Взявши на себе ролю лицаря людяности, сумлінности та сердешности у взаємовідносинах людських, у цім оповіданні автор обстоює тварин проти несвідомої жорстокості дітей. Головна ідея оповід.—душевна криза селянського хлопчика Петруся під впливом страшного сну, який приснився Петрусеві після цілої низки жорстоких учинків над безпорадною черепахою, беззахистними горобенятами та старою знесиленою кобилою... Під вражінням сну Петрусь цілком відмінюється: стає добрим, жалісливим, чулим та людяним хлопчиком.

Книжечку видано дуже гарно; на гарнім папері, з удатними малюнками та заставками, без друкарських помилок...

Оповідання стане в великій пригоді дітям і вже, видимо, знайшло собі шлях до їхніх сердець.

„Оленчині казки“ видано київським „Всеувіт'ом.“ Це—твір відомого російського письменника Д. М. Мамин-Сібіряка, що вславився своїми романами та оповіданнями з життя й побуту людяности Сибіру. Книжка містить десять казок, але оглаву в ній немає... Майже всі казки—глибокозмістовні та виявляють у письменникові добре знання психології дитячої. Вони дуже добре—натурально й послідовно,—розпросторюють світогляд дитячий від звичайного оточення до меж вселюдських і будуть цікавими та повчаючими для дітей різного віку. Всяке знайде в них відповідний матеріал за-для себе: малі—цікаву фабулу; старшенькі—цікаву та поважну думку. Особливо цінними ми вважаємо казки—1, 2, 5, 6 й 7... Переклад з російського зробив Микола Зінченко. І що до цього перекладу, то мусимо багато де-чого йому закинути... У книзі сила російських форм, виразів і незграбностей... Перекладач вживає: „сей час“ замість зараз (стор. 11, 48), „гулу“ зам. гуку (11), „вишитий“ зам. вишиваний (14), „вгощення“ зам. частування, або планування (14, 17), „пировання“ зам. бенкетування (16), „найкрасивіший“ зам. вродливіший

(17, 33, 44), „вора“ зам. злодія (26), „провізію“ зам. харчі (26), „колпаки“ зам. ковпаки (27), „найжилась“ зам. најжилась (31), „птичка“ зам. пташка (31), „прок“ зам. користь, або пуття (33), „сер'йозний“ зам. статечний, або поважний (33), „глиняну кастрюлю“, коли кастрюля в французькій мові значить *мідяний* посуд для варення (43), „з'обідилась“ зам. образилась (17, 25, 27, 29), „містовий“ зам. місцевий (в знач. „м'єстний“) (47). Часто-густо подібуються такі вирази: „побилась з-за ложечки“ (16), „посварилася з-за дурниці (ibid.) „зачепив по носу“ (18), „любили гомонити за ріжні справи“ (20), „за це поговоримо“ (32), „казать за терпіння“ (38), і т. д. Мова перекладу мусить бути добре й ретельно виправлена й поглажена!..

У книзі також багато друкарських помилок, ніде не зазначених...

„Казки баби Оксани“ видано спілкою „Книгозбірня“. Це—народні казки, що чувала колись у дитинстві від старенької няні своєї п. Корвін-Павловська, а тепер виклала та літературно обробила... Справедливо зазначає вона у своїй передмові, що „у цих казочках виявлено стільки душі, нашої рідної української душі, стільки здорового розуму, що й наша сучасна, інтелігентна дитина може знайти чимало користного й цікавого в цих простих селянських казочках баби Оксани“...

Книжечка ця є поки що першою частиною казок і містить їх усього вісім. Оглаву немає. Видано книжечку досить пристойно й оздоблено гарними малюнками, що малювала олівцем сама ж таки авторка... Але й в цій виданні коректу додержано також дуже недбало: книжечку вщерть наповнено друкарськими помилками, і їх ніде не зазначено...

Полтавська „Спілка Споживчих Товариств“ замислила видати низку читанок під загальною назвою: „Школярські збірнички“. Вони мусять „складатися з добірних оповідань та віршів наших кращих письменників“ та „містити цілком закінчені твори, які в кожному збірникові по можливості будуть об'єднані якоюсь одною думкою“... Поки що на світ з'явився одей перший збірничок, а „провідною ідеєю його є любов до рідного краю“...

Не можна не вітати цю думку й намір Спілки: такі вони свіжі, вчасні та користні!.. Але легше, видко, мати добрі наміри, ніж їх здійснити... А найкращими намірами голими, мовляють, вибурковано всеняке дно у пеклі!..

„Школярський Збірничок“, кн. I... Така назва книжечки викликала у мене надію знайти тут щось незвичайне... твори самих школярів, їх власні літературні вирази, спроби!.. Признаюсь, це дуже схвальновало мене... Проїшов який небудь один рік, як до нашої школи заведено рідну мову народню, думалося мені,— й ось уже діти наші розпочали свою літературну творчість нею!.. Але, перегорнувши першу ж сторінку, я мусів гірко розчаруватися!.. Виявилось, що це не *школярський* зовсім, цеб-то належачий школі й учням, а простісенський шкільний, тоб-то призначений для них,—збірничок...

Збірничок містить десять річей, прозових і віршованих, що займають $\frac{4}{5}$ місця в книзі, останню ж—п'яту—присвячено „історичним приміткам до окремих творів та поясненням незрозумілих слів“.—Твори обрано більш-менш удачно. Є й невідмінне „Євшан-зілля“... Та тільки нам здається, що обрано твори трохи однобоко: всі вони так чи инак торкаються боротьби народу нашого з татарами чи з турками... Але хіба ж наша історія знає тільки ту боротьбу?! Хіба ж тільки-но тоді наш нарід появив палку любов до своєї батьківщини, що нею могли би перейнятися діти наші?!

„Історичні примітки“, як і „словнички“ до оповідань уміщено на кінці книжечки... І це зроблено не до речі... Всі ми добре з власного досвіду знаємо, як неприємно й незручно в наукових творах, де виколи те-ж усікі примітки уміщуються на кінці,—завше перегортати сторінки то вперед то назад... Отже спілка неначе зумисно зробила так, щоби завше утрудняти малого читача та розпоршувати увагу його, вмістивши примітки, а особливо словнички на кінці „школярського збірничка“!.. Краще, по нашому, було би надрукувати примітки перед відповідними оповіданнями—або за вступ до них, або під рисою „в підвалі“... Що ж до словничків, то вони невідмінно повинні бути надруковані „в підвалі“ кожної відповідної сторінки в книзі...

Що до змісту „приміток“, то, хоч їх і складено „за М. Грушевським та Аркасом“, вони нас не задовольнили... Непотрібно було даремно й турбувати ті поважані призвіща, щоби скласти такі мало виразні та зайво довгі примітки. Нічого бо в них специфічно „аркасівського чи грушевського“ немає... Що ж до словничків, то тут—просто якийсь глум!.. Тоді, як слово: „бран“, „у бран брати“ з'ясовано аж три рази, або пояснюються такі слова, як „дра-

говина, багновище, аркан, ланцюг, лаштувати, руйнувати" і инш., без пояснення зостаються такі слова: „пірамідка" (стор. 62), „екстаз" (стор. 69), „примара, гасло, потвора" (70), „інстинктивно, фантазія, ілюзія" (71), „фантастичний" (73), „колісниця" (76), „обрій" (78) і инш.

Трапляються й друкарські помилки, нігде не зазначені...

„Просвітянська Книгозбірня", № 8 й якої присвячено двом оповіданням Данила Мордовця („Старці" та „Дзвонарь"),—є також виданням Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Але ж воно зовсім не скидається на попереднє: тут скрізь видно виправну руку редактора.

Гарна передмова П. Коваліва про Мордовця та його оповідання, як найкраще, вводить читача до їх розуміння.

„Просвітянська Книгозбірня" взагалі виставила за гасло для себе такі слова: „на Україні не повинно бути ні одного неосвіченого українця! Ні оден українець не повинен робитися перевертнем!.." За-для досягнення цієї великої мети Книгозбірня, зі свого боку, буде видавати „добірні твори українських письменників за для народного читання. До кожної книжки буде додано передмову з життєписом автора та історично-критичним розглядом його творів".

Цю книжечку видано добре: на пристойнім папері, виразним шрифтом, майже без друкарських помилок.

Катеринославське Т-во „Стежка додому" під № 13 „Дитячої Бібліотеки" видало 1-шу кн. казок Андерсена, куди увійшло їх п'ять: „Мати" і инш. Де-які з казок („Дівчина з сірниками") з'являються в українським перекладі вже не вперше (див. кн. 2 казок Андерсена, вид. Бібліот. „Молодість"). Казки ці для „Дитячої Бібліотеки" не тільки переклав з німецького д. Труба, але ж де-які з них ще й переробив, краще сказати, „перелицював на українській штиб".

На наш погляд, у цій книжечці—варта чого небудь тільки-но одна обгортка з дуже гарно відбитим образком Божої Матері з Богомладенцем на руках. В середину книжечки хоч і не заглядай! Тут така безліч усяких помилок, що читати це видання зовсім неможливо... Ось напр., зразок милозвучності: „у двері і у хату увійшов обдираний старець"... Але що неймовірне, то це—переробка, перелицювання на українській штиб казки „Свинопас". Тут, з одного боку, „фрейліни королівські дріботять французькою мовою: „Superbe

Charmant!"..., а з другого боку, „півняки з сопілочками", що поприроблювано було „царевичом-свинопасом королівським" по-під вінцями горнятки,—як тільки закіпав окріп у горнятці, починали „мелодійно вигравати—вимовляти пісеньку стародавню: „В кінці греблі шумлять верби"... (ст. 26). Або ще ось... „торохтілочка", що зроблено було руками того ж таки дотепного королівського „свинопаса царевича",—„вбиває, виграває усі гонаки, коломийки, польки і кадрили, які тільки знає увесь світ" (правонис видання)... А принцеса, йдучи повз кошару, промовляла: „от так гарно, suberbe! Ніколи зроду-звіку я не чула такої добірної музики" (28—29)...

Як що Вид. „Стежка додому" думає й надалі простувати „такими шляхами", то ми мусимо попередити українського читача, щоби він, яко мога пильніше, уникав цієї „стежки"...

„Правобережна Філія Катеринославського Українського Видавництва" у Кам'янці-Подільським видала: під № 7 „Чудову Вербу", казку, що перекладено з сербської мови, і під № 8 „Кусаку", новельку російського письменника Л. Андрєєва, що переклав д. Бурк.

Обидві речі самі по собі—гарні, але видано їх так недбало, з такою силою помилок, що вони майже нездатні до читання...

Дуже цікава новелька „Кусака". Відомий російський письменник подає цікавий, повний фарб і спостережливості, нарис із психології тварин, а саме—занедбаной собаки „Кусаки"... Гарна й сербська казочка „Чудова Верба" з малюнком чабанського побуту сербів-селян, з осередковою в казці постаттю св. Сави... На жаль перекладач ніде ні одним словом не зазначив, хто такі серби, яку ролю в історії цього народу відіграє національний лицар і святий Сави...

На закінчення цього коротенького огляду лектури дитячої, що знову з'явилася на нашому книжковому ринкові українському, мусимо поставити на розв'язання деяким видавництвам українським ось які два запитання:

1) чи ще довго з їх недбалства буде тягнутися в нашій друкарській справі ганебна доба „minimum'a друкарських помилок", що з часом не тільки-но не зменшується, а навпаки—зростає, та робить продукти видавничі нездатними для вжитку?

2) чи зрозуміють коли де-які наші видавництва, що без пильної коректи та досвідченого редагування їх праця, по свої-

му еству користна та культурно-необхідна, перевертається на шкідливу, навіть злочинну, перекручує бо та засмічує мову народню, а вкуші з тим і народню свідомість? Здається вже пора!..

Олександр Ходзицький.

1009 *Богданів, М. М., проф.* Оповідання з життя природи. Переклад з російської мови Попова. З передмовою В. Миколаїва. Вид. Полтавськ. Спілки Споживч. Т-в. Просвітянська Книгозбірня. Серія II. Популярно-наукова, № 1. Полтава, 1919. Стор. V+76. Ц. 2 карб.

В книжечку „Оповідань з життя природи“ ввійшли оповідання: *Горобець, Ластівка, Охота в Сібірських садах та На косих*. З них тільки третє перекладено з книжки проф. М. Богданова „Изъ жизни русской природы“, а решта з иншої його книжки — „Мір кіе захребетника“. Чому ухвалено до перекладу саме ці чотири оповідання, а не инші? З предмови В. Миколаєва довідуємось, що „ці оповідання—найкращі зі всіх, і, крім того, найбільше підходять до нашої власної природи“. Таке пояснення не зовсім відповідає дійсности, але—хай і так. Розглянемо окремо кожне з надрукованих оповідань, тільки зазначимо раніш, що 1) переклад д. Попова досить таки важкуватий і в великій мірі засмічений провінціалізмами та вульгаризмами (важе, нище, пусте, лічинками, гишпанці і т. д.) і 2) що третє й четверте оповідання краще б виглядали під назвою просто „шкільної“, а не „просвітянської“ книгозбірні.

В оповіданнях „Ластівка“ й „Горобець“ шановний популяризатор виводить майстерно правдиві портрети наших найближчих вільних сусід з пташиного царства. Одна—пестунка, улюблениця, другий—пасинок нашого суспільства, особливо селянства. І от, поставлені поруч портрети двох спільників наших мають цілком ґрунтовно довести читачам цієї книжечки, що й ластівка-щебетушечка, й той, через кого „Христа мучили“, однаково користні людям і що горобець не грабує, а бере тільки зароблене ним за час важкої літньої праці.

В оповіданні „Ластівка“ М. Богданів згадує тільки про ластівку сільську та ластівку мурівку (шурика), а для берегової ластівки (*Cotyle giparia*) у нього, на жаль, не знайшлося місця. А шкода, бо ця ластівка така-ж користна, як і її сестриці, але діти, особливо селянські, не по заслугі кривдять їх, руйнуючи гнізда, не боючись ні „ластовиння“, ні якої вищої кари.

1637

В оповіданні „Горобець“ багато й мешканців міста знайде для себе де-що нового. Певне мало хто знає (бо природа, взагалі, мало звертає на себе людської уваги, за винятком вузько-спекулятивної), що горобці мостять дуже часто свої гнізда не тільки під стріхою, або в гніздах великих птахів, але й високо на деревах, особливо на тополях.

„Охота в Сібірських садах“ мало дає для „просвіти“. В цім оповіданні дуже багато місця уделено описові балачок у класі, бійкам гімназистів з граматиками та філософами і менше—самій природі. Цікаве в цім оповіданні—описи ловецьких сіток та пташок, які ловляться тими сітками. Але автор ужив вузько-місцевих назв птахів і перекладчик не зміг з ними собі ради дати, користувався з чудерної термінології і, врешті, після слів „2 сичика“ поставив знак запитання. А, здається, що в книжках для просвіт такої популяризації краще б уникати.

Останнє оповідання „На косих“ присвячене полюванню на зайців „по першій поросі“. Найцікавіше в ній—опис заячих хитрощів, тих відомих заячих петель, які виробляє заєць перед тим, як лягти на відпочинок.

Легка, хороша мова проф. Богданова в перекладі Попова багато втратила на барвах. Добре б зробив п. Попов, коли б він з ст. 22 викинув „хахлов“ і „хахлушек“, яких залишено, певне, для стилю.

Крім того, цікаво було б зазирнути, чи в оригіналі таке місце: „бувші південні губернії Росії, що звуться тепер Україною“ і т. д. Коли немає, то не треба було б їх і вписувати в український переклад.

Коротенько до невиразности написано передмову, в якій де-що говорить про автора розглянутих оповідань. Коли читач поцікавиться довідатись, в яким році народився Богданів, в яким помер, чи може ще живий, або врешті захоче уявити собі більш окреслений портрет популяризатора-природника,—він розчарується.

С. Паночіні.

VII. Інформаційні видання.

1010 *С. Сфремов.—Шевченкова могила.—* З малюнками. Вид. Т-ва „Просвіта“ у Києві. 1919 р., стор. 47., ц. 2 гр. 50 ш.

Якусь дивну ролю в житті українського народу грають могили! В бурхливі часи боротьби за волю вкрилася ними Україна, що поховала в них своїх героїв. Коло кож-

1638

ної могили живе легенда, з якої довідуємося, що саме, яка історична подія зв'язана з нею. Записаних історій тих могил на жаль зовсім обмаль. Це шкода, бо ті могили наші неначе поведарі народу на його історичному шляху.

Минули часи козацтва, настали інші часи, інші люде, інші герої, інші завдання. Але ніби якась традиція що до могил залишилась. І ніби ті старі могили стали підмурівком для нової найвищої могили—героя новітніх часів, співця нової волі, нових ідеалів. Вище всіх піднесена могила на Чернечій горі—відома навіть по-за межами України, така ушанована, щиро улюблена народом українським. Але і її доля—доля виключного інтересу—мала стати однаковісенькою з тими, найбільш безвістними, про які ніде нічого невідомо в світі, окрім легенд, що ховаються серед народу. І навкруги Шевченкової могили теж склалися легенди... Але прийшли несподівано часи, що дали нарешті змогу записати цінні, відомі хіба маленькому гурткові, відомості, що склали цілу історію. Так, історію! І коли прочитаєш її, мимоволі дивуєшся, як ми могли жити без цієї історії, що є таким необхідним додатком до загальної історії нашого руху й життя, і як дивно те, що маючи вже і не одну історичну книжку, нарід український не мав книжки про могилу свого великого поета. А всі ми знали, що могила та мала свою історію...

Невелика, скромна книжечка з кількома малюнками, на IX розділів, написана Сергієм Єфремовим. З яким інтересом читаєш і про те, про що в перше доводиться взнати і про те, що вже було більш-менш відоме. Як яскраво встає отой весь період, в якому вже почувуються прикмети відродження національної свідомості, вже вбачаються оті зародки, думки, що закинув Шевченко в душу народню. Замітки „Основи“, промови над могилою, з яких найхарактерніша Кулішева... Які пророчі слова: „З'явився батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких; нехай побачать, як далеко вони од правди постануть; нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне; нехай, хоч помиляючись, зачнуть глаголати непозиченою мовою після столітніх позичок!“... А всі ці зустрічі труни по дорозі від Петрограду до Києва, по тому „шляху на Московщину“, про які сам Шевченко згадує „Поміряв і я колись, Щоб його не мірять!“... Зібраними до купи фактами книжечка одкриває багатьом з людей все значіння високої могили над Дніпром.

Разом з фактами зворушуючими, що подавали надії, справдження яких вже не може не спостерегти читач сучасності, в ній зібрані і ті ганебні—бодай не згадувати,—які теж прислужились до слави голосної про могилу та того, хто в ній похований.

Факти звичайно упевняють з безперечною, але найкраще в книжечці—це останній розділ—думки автора про значіння могили. Вони щирим тоном промовляють і до думки і до серця читача, і жадний з них певно не може не погодитись з висновком автора: „Чари рідної пісні темний і несвідомий народ розвіював потроху разом за патріархальною безпосередністю; школа, казарма, завод, заробітки исували її й була вона немов камінь-самоцвіт, кинутий на шляху під негоду й вітри... І от чого не змогли ні письменство, ні театр, ні навіть пісня народня—те робила ота могила самотня на високій горі, в серці України, над її головнішою артерією Дніпром-Славутою“.

Шкода тільки, що цей докладно опрацьований документ, що так зацікавився через „незалежні обставини“ своїм появленям в світі, ще на де-який час рокований пролежати в нашій бурхливій часи на полицях книгарень, замість широкого свого розповсюдження серед народу, до чого певно приклала б руки і Київська „Просвіта“.

Необхідно і бажано також, щоб видавництво „Просвіта“ подбало хоч поки що про постачання її на саму могилу.

Бажано також випустити її і на російській мові. Призвіще автора і марка видавництва, окрім самої теми, забезпечують брошури розповсюдження.

М. Ішуніна.

VIII. Поезії.

1011 „Веснянки“.—Збірка.—Свято пролетаріату. Травень, року 1919. Видання Всеукраїнськ. Літерат. Комітету (Українська секція. Бюро пропаганди), стор. 14, ціна не зазначена.

Невеличка збірка поезій „Веснянки“ вийшла в день свята 1-го травня б. р. На обклашці зазначено не просто „Веснянки“, але: „Веснянки. Збірка. Свято пролетаріату“. Цим ніби підкреслено, що тут мавмо діло не просто з віршами про весну, але в якомусь зв'язку з пролетарським святом. З самої збірки трудно з'ясувати, що то мав бути за зв'язок; в кожному разі не можна сказати, щоб це були вірші про весну, як її уявляє особлива пролетарська психологія, про „пролетарську весну“.

Вірші як вірші, тай весна як весна. „Свято пролетаріату“ тут ні при чому. І в віршах „робітника“ М. Бесараба не більш і не менш „пролетарського“ чогось, ніж у віршах М. Жука, Кл. Поліщука, М. Семенка чи Д. Загула, які тут уміщено. Тай треба думати, що взагалі нема ніякої особливої „пролетарської весни“ та „пролетарської поезії“. Є просто гарні вірші і погані вірші. Є справді ще й середні вірші, і писати ці середні вірші можуть „робітники“ й „не-робітники“, з приводу „свята пролетаріату“, і без цього приводу. Писати середні вірші можуть вноді й цілком гарні, справжні поети. Так трапилось й тут: більшість співучасників „Веснянок“—гарні й справжні поети, справжня надія молодого українського поезії, але в цій збірці вони представлені віршами середньої якості, і вірші ці нічого не додають до поетичної фізіономії поетів. Тільки цілком неприємне враження залишає вступ до збірки В. Коряка, де говориться про солодкі, отрутні, принадні пісні сірень старого життя“ та є заклик до нових кобзарів: „Зложіть нові епопеї нової боротьби. Нові казки й легенди“. Тут разом і стиль: „А ну-те-ну! Утніть нової!—Гей ви!“ і звертання до Фетіди й Нерейди. Ця сторінка В. Коряка—„програмова“ сторінка збірки. І було б краще, щоб її зовсім в „Веснянках“ не було: залишились би тоді просто вірші про весну, без усяких „пролетарських“ претензій.

Б. Якубський.

IX. Театр і п'єси.

1012 С. Черкасенко. Страшна помста. Драма-казка на п'ять картин з прологом і апофеозом. (По Гоголю). Київ. 1918 р. В-во „Зерно“. Стор. 47. Ц. 3 карб. 50 коп.

Російська сцена, а почасти й українська, знають вже багато невдатних „переробок“ оповідань, романів, то що. Через те до кожної нової переробки звикли ставитись з недовір'ям.

Але драму-казку Черкасенка не можна назвати переробкою, бо властиво з Гоголівської повісті вийшла цілком оригінальна драма „по Гоголю“. Казково-поетичний елемент зблід, зате яскраво визначився побутово-історичний, і певно тому ми, сучасні реалістичні люди, читаючи цю драму-казку, захоплюємось нею не менш, ніж захоплювались Гоголівські дівчата, слухаючи фантастичне оповідання діда. Побутово-історичний бік драми розроблений майстерно дає читачеві далеко більш матеріалу, ніж повість Гоголя. До речі зроблено перенесення в пролог дідового оповідання, що у Гоголя штучно притягнуто до кінця.

Слід зробити одну увагу що до „Помсти“ д. Черкасенка. В той час, як оповідання Гоголя вільно залічується в каталоги шкільних бібліотек, драма-казка Черкасенка, завдяки занадто підкресленому реалізмові де-яких місць, може бути ре-

комендована тільки дорослим (Чарівник і Катерина, поволження ксьонза в коршмі і т. п.). Отже, безперечно, ця драма-казка користне придбання для нашого народнього театру.

М. Ішуніна.

3 приводу однієї рецензії.

Останній зошит „Книгаря“¹⁾ приніс мені досить несподівану новину: показується, що я, без жадного намислу, заподіяв прикрість д. Ревуцькому, і цей прикрій д. Ревуцького настроїв виявився в його рецензії на мою „Коротку історію укр. письменства“ („Книгарь“ число 21, № 897). Виходить, ніби моя це повинність, щоб залагодити якось тее прикре враження.

Попробую.

Д. Ревуцькому „перш за все здається“, що я не знав, на віщо писав свою книжку. Увесь час причувається йому мое вагання—„між наміром дати книжку для самоосвіти й бажанням пристосувати її хоч трохи до типу шкільного підручника“. „Здається“ і „почувається“, і от на цих хистких підвалинах з сфери підсвідомого й засновує рецензент більшість своїх закидів. Для мене це загадка, як він потрапив прочитати мої заміри й бажання. Принаймні в книзі він їх не міг вичитати. І я мусів би рішучо запро-тестувати проти такого нечемного заглялан-ня мені в душу, як би не протестувала й сама вже книжка своїм планом та виконанням. Я, що маю право говорити не на підставі самого „здається“, можу завірити мого рецензента, що і в голові собі не покладав, щоб конкурувати з авторами численних підручників, між якими, на жаль, підручника з історії українського письменства таки бракує. Єдине, чого я хотів—це дати найелементарніші відомости з історії письменства і виложити їх так, „іж би вшелякий і найпростіший чоловік могл би що колвек, вед-луг довціпу свого, поняти“. Отже, виходячи з цього, сама собою позначилась потреба в таких само найелементарніших відомостях з так званої теорії словесности. Так повстав той вступний розділ, на якому з'осередив свою критичну увагу д. Ревуцький. Думка була, щоб книга стала в пригоді читачеві, який нічого з данної сфери не знає, й заохотила його до дальшого читання. А як д. Ревуцькому здалося, що він має перед собою підручник, то він і навчає мене, що я того

¹⁾ Замітка „3 приводу однієї рецензії“ призначена була для 22 числа „Книгаря“, але через обставини, незалежні як від автора так і від редакції, в свій час не могла з'явитись. *Ред.*

а того не використав, того чи того не згадав, те або інше проминув. Каюсь—і не використав, і не згадав, а проминув стільки, що зовсім великої не треба вчености, щоб усе тебе побачити. Вже це саме повинно було б підказати рецензентові, що я на підручник і не збірався й що йому варто б іншого було об'єкта пошукати для важкої гармати своєї вчености, посилаючись і на найновіші підручники, і на останні праці з теорії словесности, і на всякі наукові твори. Ця, скажу так, дешева вченість або не дуже то почесна манера виявляти її не до речі — б'є по-за мету, яку я собі єдино ставив. Хіба й я не міг би, кажучи словами Гейне, виколупувати родзинку із булки та всяких учених творів нацитувати.—це ж зовсім не так уже й важко... Але я уявляю, в якому становищі опинився б мій читач—той, що для його призначав я свою книгу,—коли б я пішов був за порадами мого рецензента. Ось, напр., слово „трагедія“. Я пояснив його, скільки міг, популярно. Д. Ревуцький ремствує, що я взяв тільки одну теорію і „ні словом не обізвався“ про другу—про теорію походження назви „трагедія“ від дифирамба сатирів (цалиний спів—„козлопеніє“), теорію, що веде початок свій просто від Аристотеля (Aristot. „Poet.“ 4)“. І тут же у виносці цілий науковий арсенал на посрамленіє мені виставлено. Це все дуже ґрунтовно, але я запитаю, чи мій читач—отой, що нічого не знає з історії письменства—виграв би, коли б автор елементарно-популярної книжки впірнув був у нетрі „козлопенія“ (!) й засипав його подробицями про численні, часто суперечні теорії, які тільки теоріями кінець-кінцем і лишаються? Не кажу вже про те, що довелось б разом—і що то за дифирамб вияснити, і про сатирів розказати, і цілий може розділ з мітології приточити. Звичайно, „догматизму“, який так дратує д. Ревуцького, може б тоді й не було, та—смію думати—не стало б і популярности. Я зовсім свідомо вибірав простіші шляхи, хоча б навіть і з ризиком попасти під учені стріли того або іншого мисливця. Д. Ревуцькому „здається“, що я про педагогічні лаври між школярами мріяв, і тому він сміливо пише: „Aristot. „Poet.“ 4“,—а я знаю, яку мороку цим і подібними „Aristot.“ завдав би я своєму читачеві, і тому рука у мене не повернулася, щоб обтяжати його пам'ять цілком йому на цей раз непотрібними сатирами.

Це один тільки приклад, але такий самий вигляд мають мало не всі закиди д. Ревуцького, опріч, звісно, тих, де він сам, не вважаючи на весь свій арсенал солід-

ний, плутається й очевидно не гаразд собі справу уясняє. Так вийшло, напр., з увагою про силабичне та тонічне віршування, або—ще гірше—з моєю „помилкою“ про „Изборники Святославоу“. Я назвав Святослава київським князем—*чернігівський* аж підкреслює д. Ревуцький з посиланням „на Ивакина“. Це вже просто нестерпучий комизм, і я без жадної родзинки з наукової булки нагадаю д. Ревуцькому, що чернігівський Святослав був же й великим князем київським, і до того-ж саме в той час, коли йому ті „Изборники“ дісталися. То може ж таки мав я принаймні хоч стільки рації в своїй „помилці“, скільки й д. Ревуцький у своїй „поправці“, підпертій авторитетом Ивакина, проти якого я, звісно, нічого не можу сказати: родзинку виколупнуто знаменито!...

Вся моя книжка, на думку рецензента,—„це механічно зкорочена велика „Історія письменства“, при чому“... „При чому“ автор рецензії не завважає, що в короткій історії чимало як-раз є такого, чого нема у великій,—хоча б от життєписи письменників або розділ про популярне письменство. Ця неввага тим дивніша, що д. Ревуцький добачив напр. „багато політики (Центральна Рада, Скоропадський і т. д.)“,—тим часом коли у мене цій означеній політиці присвячено рівно аж дві фрази (в життєписах Грушевського й Винниченка). Коли й це „багато“, то що вже розуміти під неозначеним „і т. д.“—зовсім не можу доміркуватись. Так само не можу дошукатись у себе „ворожого відношення до творів цілком естетичного характеру“ і думаю з згаданих вже прецедентів, що й це д. Ревуцькому тільки так „здається“.

Ще кілька слів про позитивні вказівки д. Ревуцького.

„Не слід би й залишати,—навчає він,—тут розполог матеріялу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріял чи то по літературних напрямках—етнографічному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях—драма, епос, лірика, чи *як инакше*“(!). Поминаючи вже те, що у мене матеріял розложено зовсім не десятиріччями, а більшими періодами і десятиріччя мають вагу тільки як зверхня межа для внутрішнього споріднення,—запитаю д. Ревуцького, чи думав він над тим, що саме меві пропонує? Комичне „чи як инше“ лишу на боці, бо з його очевидно пожиток не великий. Але ось цікаво поглянути, яку б дав собі раду рецензент з літературними напрямками, коли у нас вони як-раз і не мають ясно окреслених меж і коли одного й того самого пись-

мевника можна і роздерти по різних напрямках, і убити мало не всіх в етнографічний чи реалістичний. Класичний приклад з історією літератури проф. Петрова, міг би вже навчити, що з такої сировини нічого, крім довільності і плутанини, вийти не може, а тим більше, коли й самий принцип поділу, як це бачимо у д. Ревуцького, не видержує найелементарніших вимогань наукової класифікації (ділити літературу на етнографічну й романтичну—нічим не краще і не гірше, як ділити, скажемо, на перекладну й віршовану: не одну ознаку покладено в основу класифікації). Лишається ще „по галузях“—нагадує мені д. Ревуцький. Це було б зовсім добре, тільки — може рецензент з цим згодиться—була б це історія „галузей“, а не історія письменства. А втім не знаю, чи й згодиться, бо коли д. Ревуцький ставить у мінус книзі навіть те, що „дуже дбає автор про літературність викладу, про те, щоб одно чіплялося за друге й з другого виходило“—то тут вже цілком не знає, чи можна з таким критиком взагалі до чогось домовитись.

Рецензована книжка, може бути, й справді нікуди не годиться, але треба було д. Ревуцькому інших на це доказів пошукати і не здаватись на власну фантазію („здається“) та на свою величезну охоту посрамляти дешевим коштом виколупування родзинок. Не книгу бо такі способи можуть дискредитувати, тільки самого рецензента.

Сергій Єфремов.

Даючи місце замітці С. О. Єфремова— „З приводу однієї рецензії“, редакція „Книгаря“ вважає потрібним сказати кілька слів з свого боку.

Віддаючи до друку рецензію д. Ревуцького, редакція в основі була солідарна з її оцінкою „Короткої історії українського письменства“, а тому всі закиди шановного автора на свій рахунок готова прийняти і від свого імені на них одповісти.

Питання перше, чи мав підстави рецензент „Книгаря“ підійти до книги С. О. Єфремова як до книги шкільної. Редакції здавалось, що мав. Правда, автор ніде в титулі своєї праці не поставив тих підзаголовків, які звичайно ставляться на підручниках, і як ми знаємо тепер з його авторитетного роз'яснення, готував тільки популярну книгу, —але 1) прилучена до історичного огляду коротенька „теорія словесности“, видержана в тоні й обсягу середшкільних підруч-

ків, 2) звістки, що з'являлись подекуди в українській пресі і не були заперечені автором в спеціальній передмові, а вона особливо була б бажана, з огляду на те, що від автора сподівалися іменно підручника, і нарешті 3) той факт, що книжка пішла в продаж як підручник для школи,—все це вкупі давало право поглянути на „Коротку історію“ трохи инакше, ніж як дивився на неї сам автор. І певне не випадково те сталося, що й інші рецензенти книги д. Єфремова (С. Д. в „Вільній Укр. Школі“ 1919, 8—9 і М. Марковський в „Україні“ 1918, I—II) приложили до неї ту-ж саму мірку, як і рецензент „Книгаря“.

Центральне місце в увагах д. Д. Ревуцького займають: з одного боку—вказівка на перестарілість і неповноту означень в теоретичній частині праці, з другого—вказівка на невизначеність характеристики поодиноких письменників (в частині історичній),—невизначеність, що постала, як наслідок бажання удержати схему і рамки великої „Історії письменства“. Обидва ці закиди лишаються в силі і після відповіді С. О. Єфремова.

Що торкається тону рецензії, то в ньому редакція рішуче не добачає тієї „непочесної маніри виявляти власну вченість“, яку інкримінує нашому рецензенту С. О. Єфремов. На нашу думку тут було тільки бажання потвердити свою думку авторитетною зсилкою на основні історично-літературні праці.

Трохи дріб'язковою виглядає зсилка на працю И. М. Ивакина і увага що до князя Київського Святослава,—але це на думку редакції деталь, яка великого значіння не має і яку в рецензії зазначено тільки між иншим. Сам рецензент її не обстоював, і коли вона лишилась в тексті, то це сталося виключно з вини редакції.

Ред.

Видавничі хроніка.

● З життя Української Академії Наук. Академія Наук зараз невпинно й жваво організується, а разом і розпочинає свою наукову й видавничу діяльність.

На першій — Істор. Філологічній Відділі спершу були академики—Д. Багалій (голова цього Відділу), А. Кримський, М. Петров, М. Сумцов, С. Смоль-Стоцький і С. Єфремов (по класі українського письменства). Тепер обрали нових членів I-го Відділу—В. М. Перетца, Члена Російської Академії Наук (по катедрі історії української мови), М. Т. Біляшевського, Директора Київського Археологічного Музею (по катедрі археології України), К. В. Харламповича, ординарного про-

фесора Казанського університета (по кафедрі української церкви).

Цей же I-й Відділ уже випустив перший збірник своїх праць, „Записки Істор. Філол. Відділу“; комісія при цьому Відділі для видавання пам'ятників письменства готує академічне видання творів І. Котлиревського, яке має вийти в 20.000 примірників; тепер також друкуються праці окремих академіків: Д. І. Вагалія—„Українська історіографія“, Петрова—„Київ в істор.-топографічному розвитку“, Сумцова—„Начерк української філософії“.

Фізично-математичний Відділ, в склад якого спершу входили В. І. Вернадський (Голова-Президент Академії), В. О. Кістяковський, М. Т. Кащенко, П. А. Тутковський, тепер збільшився визначними силами; за останні місяці обрано по цьому Відділу нових членів Академії: В. І. Липського—кафедра ботаніки, М. І. Андрусова—кафедра палеонтології й гідрології, О. О. Ейхенвальда—кафедра фізики, В. Г. Шапошникова—кафедра прикладної хімії.

Третій Відділ (Соціальних наук) склався спочатку з академіків: Ф. В. Тарановський, О. І. Левицький, Туган-Барановський (тепер покійний), Косинський; тепер і цей Відділ збагатився новими силами—було обрано нових членів: К. Г. Воблого—на кафедрі економії, торгу та промисловости, В. О. Кістяковського—на кафедрі соціології, Р. М. Оржемцького—на кафедрі статистики.

Цей Відділ організував багато різних комісій (Соціального питання, Народного господарства, Демографічний Інститут, Інститут економічної кон'юнктури і інші), які поволі збирають наукові сили і розпочинають працю.

Треба зазначити, що після відомого декрету Совнаркома про охоронні грамоти для членів Академії і Директорів Академічних Інститутів (од 4 липня 1919 року—„Известия“ № 85—112 од 8 липня), Академії Наук передано також Голосівський ліс, де буде улаштовано Акліматизаційний і Ботаничний Сади, Астрономічну Обсерваторію й інші установи.

Крім вказаних вже „Записок“ I-го Відділу Академії Наук, з академічних видань досі вийшли: 1) Протоколи Фізично-математичного Відділу за 1918 рік, 2) Збірник праць комісії по заснуванню Академії Наук, 3) Перший піврік діяльності Академії Наук, 4) Статут і Штати Академії Наук. Цими днями має також вийти праця співробітника Академії пр.-доц. Б. Л. Лічкова „Про заходи для розвитку природознавства на Україні“.

● „Благодійне Товариство“ у Києві цими днями випускає з друку книжку С. Єфремова: Ів. Франко (2-ге вид.).

● Т-во „Час“ розпочало видання книжок з серії природничої: Г. Клейн. Астрономічні вечори; Ж. Фейдо. Хімік любитель; Г. Тіссандьє. Мученики науки.

● Воно-ж виготовило до друку одривний календарь на 1920 р.

● Т-во „Друкарь“ готує до друку повне видання творів Ів. Котлиревського в одному томі.

● Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз у Києві приступив до видання журналу-порадника для самоосвіти під назвою „Книга й Освіта“ з такою програмою: 1. Чергові справи книгознавства. 2. Культурно-просвітня робота кооперативів. 3. З історії книги взагалі і з'окрема на Україні. *Що і як читати*: Статті - поради до систематич-

ного читання для самоосвіти, і покажчики книг з різних галузів знання. *З книжок та журналів*: Огляди нових і рідких книг та головних статей (переповідання змісту і передрук цікавіших, характерних місць твору). Критика й бібліографія. *Бібліотекознавство*: 1) Світове, 2) На Україні, 3) Кооперативне. Технічно-друкарський процес складання книги. Кооперативне видавництво й книгарство. Огляд кооперативної преси. З поля науки й життя. Видавничі і книгарські хроніки взагалі й інформації з життя і діяльності Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу. Листування—поради. Видання надіслані до редакції. Оповідки.

● В-во „Книгоспілка“ у Києві приступило до видання повного зібрання творів А. Свидницького. До видання мають увійти і ті оповідання його, що містилися в „Кіевляніне“ і досі окремо не були видані—в перекладі В. Леонтовича. Готується до друку „Кобзарь“ (з наново установленим текстом) під ред. П. Зайцева і повне зібрання творів М. Вовчка під ред. В. Бойка. Текст творів теж устанавлюється наново.

● В-во „Дзвін“ друкує другий том збірника творів Дніпрової-Чайки.

● Видавничий відділ при Кеміс. освіти розпочав роботу по виданню повного зібрання творів—Г. Шевченка (ред. П. Зайцев), М. Драгоманова (ред. С. Єфремов), Ів. Франко (ред. А. Лобода).

● В-во „Волошки“ у Києві готує до друку: Гуцульські казки, що мають вийти під ред. Ол. Реміза і збірку оповідань Ол. Реміза, частина яких містилася в Літ.-Наук. Віст.

● Воно-ж приступає до видання збірника історичних оповідань Ор. Левицького.

● При Українському Рабітничому клубі у Києві засновано популярне видавництво, яке намітило такі серії: 1) Серія соціально-політичних видань. Виготовлено: Каутський. Ерфуртська програма; переклад П. Бензі з останнього нім. вид., редактов. В. Садовським. До цієї ж серії стосується низка брошур і книг під загальною назвою „Бібліотека цукрового робітника“. До бібліотеки увійдуть книжка С. Веселовського „Про становище цукрової промисловости на Україні“ і брошура другого автора „Про становище цукрового робітництва на Україні“. 2. Серія музичних творів, яка має подати революційні гімни інтернаціональні і українські. № 1-м вийшов Інтернаціонал в перекладі М. Вороного, аранжований В. Верховинцем. 3. Серія популярно-історична. До друку намічена брошура пок. О. Я. Єфименкової про татарські напади.

● Лаштується до друку ч. 4—6 журналу „Музагет“, що міститиме—вірші: Тичвини, Ярошенка, Кобилянського, Слісаренка, Филиповича-Зорева, Загула, Рудницького, Терещенка, Поліщука, Казки; прозу: І. Михайлича, Івченка, Г. Журби, Вірина; статті: Меженка, Майдана і інші; бібліографію і хроніку.

● В-во „Сяйво“ придбало і має намір в ближчому часі випустити друком такі книжки: Гал. Журба. Кн. 1 (Новелі); Володимир Кобилянський. Поезії; Михайло Жук. Поезії; М. Семенко. Діліт (п'єса).

● Видавниче т-во „Сіверянська Думка“ в Чернігові готує до друку оповідання Тесленка „Немає матусі“ з передмовою М. М. Могиланського.

● Друкуються і незабаром поступлять у продаж три романи К. Гамсуна—Голод, Пан, Вікторія.

Літературне життя.

(Звістки та чутки).

◁▷ При Українському Відділі Київського Університету закладено і вже затверджено владою Українське Філологічне Товариство (досліджування літератури й мови), в склад якого входить більшість українських наукових сил м. Києва. Товариство вже утворило кілька засідачь з науковими докладами й має надалі провадити жваву працю. В ближчому часі має бути влаштоване урочисте засідання, присвячене юбилею Куліша.

◁▷ В. Прокопович виготовив брошуру „Київ“—огляд його минулого. Книжку пропонувано до видання „Благодійному Т-ву“.

◁▷ Д. Загул виготовив до друку третю збірку своїх віршів—„Розняття“, яка має передати переживання автора в зв'язку з подіями сучасного.

◁▷ Проф. Воблий готує до друку український переклад своєї книжки „Економічна географія України“.

Видавець—Т-во „Час“.

Редактор—М. Зеров.

Зміст журналів.

„Наше Минувле“, ч. ч. 1, 2 і 3-є 1918 р.

I. Історія.

А. Статті й матеріали.

Багалій, Д. проф. Нові джерела про Кирило-Методіївське братство. 2. *)

Доклад київського окремого цензора закордонної цензури про українські й чеські видання 1899 р. 3.

Дорошенко, Д. Галицька Руїна 1914—1917 р.р. (Спогади й враження). 3.

Єфремов, Сергій. Масонство на Україні. 3. До історії Галицької руїни (Меморіал К. Паньківського). Подав Сергій Єфремов. 1.

Єфремов, Сергій. Українці й справа замирення. Два документи з недавнього часу 3.

Нові документи про Гулака. Подав Пав. Зайцев. 1.

Каманіна, Анна. Громадський банк в першій половині XIX століття. 2.

Тестамент Єлени Адамовичової (1688 року).—Універсал гетьмана Мазепи про козаків (1701 року).—До історії козацької служби (чотири універсали Стародубовських полковників).—Подав В. Модзалевський. 1.

Онацький, Євг. Сторінка з історії Генерального Суду та прокуратури на Україні в другій половині XVIII в. 2.

Прокопович, Вячеслав. Київська міліція. 1.

Соловій (Соловійов), О. Нові данні до біографії С. Д. Носа. 2.

Стебницький, П. До історії Українського руху. 3.

*) Арабська цифра в кінці заголовку кожної статті показує ч. ч. журналу, в якому статтю розміщено.

Гіандер, К. Карло XII на Україні. 1.

Б. Рецензії.

II. Історія письменства.

А. Статті й матеріали.

Айзеншток, І. Замітки про Г. Ф. Квітку.

1. До історії тексту оповідання „Щира любов“.—
2. До листування Г. Ф. Квітки з Т. Г. Шевченком.—До історії відносин між Г. Ф. Квіткою й Є. П. Гребінкою. 2.

Невідомий вірш В. С. Олександрова. Подав І. Айзеншток. 2.

Бойко, Вас. До питання про вплив „Записокъ Охотника“ на нар. опов. Марка Вовчка. 1.

Єфремов, Сергій. Квітка в Галичині. 2.

Зайцев, Пав. „Книги битія“, як документ і твір. 1.

Зайцев, Пав. Перші українські поетеси XIX в.—І. Марта Писаревська. 1.

Зайцев, Пав. Незнаний вірш П. Артемовського-Гулака. 2.

Зайцев, Пав. Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської. 3.

Нове до тексту „Москаля-Чарівника“.—Спалена П. Гулаком-Артемовським поема.—Лист Шевченка до А. Родзянка.—Недрукований вірш Аркадія Родзянка „На уничтоженіє имени малороссіянъ“.—Новий лист Т. Шевченка.—Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської.—Подав Пав. Зайцев. 1.

Український текст проклямації: „До братів українців“. Подав П. З. 1.

З-ський, М. „Гандзя“. З дитячих споминів. (До історії української драматичної літератури). 3.

Недрукований вірш Павла Грабовського. Подав Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Гетьманець). 1.

Костомаров, М. Книги битія українського народу. 1.

Міжковський, В. Куліш і Квітка. 2.

Міжковський, В. Куліш і цензура. 2.

Міжковський, В. До історії української журналістики.—І. Газета К. Шейковського 1860 р.—
II. Цензурування „Губернскихъ Вѣдомостей“ на Україні. 3.

Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могиланського. З передмовою Мих. Могиланського. 2.

Онацький, Євг. Ще про автора „Історіи Русовъ“. 1.

Плевако, М. Григорій Квітка-Основьяненко. З нагоди 75-ліття з дня смерті (1843 8/уш 1918). 2.

Стебницький, П. До біографії І. П. Котляревського. 2.

Сумцов, М., проф. До тексту творів Я. П. Щоголева. 3.

Б. Рецензії.

III. Історія культури й мистецтва.

А. Статті й матеріали.

Ернст, Федір. Київські архітекти XVIII віку. 1.

Єфремов, Сергій. Один з нездійснених планів Драгоманова. 3.

Модзалевський, В. і Нарбут, Г. До питання про державний герб України. 1.

Модзалевський, В. Pro domo sua. Київ. 1893. 1.

Модзалевський, В. Де-що про давніх інтролігаторів. 2.

Модзалевський, В. Будування церковів в Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682—1701. (З приводу 300-ліття його заснування). 3.

Прокопович, Вячеслав. Христос-Отроча з київської псалтирі р. 1697. 2.

Сластїон, Он. Портрети Антона Головатого. 3.

Широцький, К. Українська штука з часів старокнязівських та її виучення. 1.

Широцький, К. „Ієіка-ієрополїтика“. 1.
Б. Рецензії.

IV. Біографічні матеріали.

(Некрологи, біографії, спомини).

Багалій, Д. Памяти О. Д. Твердохлібова. 2.

† Віташевський, М. 3.

† Вовк, Хв. К. 1, 2.

Грушевський, Ол. Памяти проф. Ів. В. Лучицького. 3.

Данилевич, В., проф. † О. Я. Єфименкова. 3.

† Дорошкевич, Б. 3.

† Драгоманова, Л. М. 1, 2.

Єгізаров, С., проф. Памяти моїх учителів і керовників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького. 1.

Єфремов, Сергій. Хв. Вовк про Кузьму Ляхоцького. З споминів. 2.

† Іванів, І. М. 3.

† Канівець, П. 3.

† Линицький, Слава. 3.

† Лучицький, І. В. 1.

† Ляхоцький, А. М. (Кузьма) 1, 2.

† Нечуй-Левицький, І. С. 1.

† Ніковська, Н. Д. 3.

Овсяніко-Куликовський, Д. Михайло Петрович Драгоманів. 2.

Перфецький, Євг. † Орест Авдикович. 3.

Перфецький, Євг. Перший історик Угорської України Іоанікій Базилович. 3.

Свенцицький, І. Михайло Павлик (1853—1915). 1.

† Сиркин, Н. С. 3.

Стебницький, П. Спомини про Хв. К. Вовка. 2.

† Стешенко, І. М. 1, 3.

† Темницький, Еміль. 3.

† Федоровський, М. Хв. 3.

Ш—ва—Д—ва, Лідія. Антін Ляхоцький (Кузьма) (Спомини). 2.

† Ющенко-Караскевич, С. С. 3.

V. Хроніка.

А) Інституції та товариства.

Б) Архивна справа.

В) Археологія.

Г) Музеї.

Д) Памятки мистецтва й старовини.

Е) Памятники й некрополь.

Ж) Ювілеї.

VI. Бібліографія.

Україніса. Книжки й неперіодичні видання років 1914—1917.—Археологія, історія мистецтва.—Історія політична і суспільна, право.—Історія церковна.—Історія письменства.—Етнографія, фольклор.—Бібліотеки, архиви, музеї, бібліографія.—Зібрав і систематизував *Ол. Гуцало*. 1.

Список книжок, які надіслано до редакції. 2.

Додатки до покажчика неперіодичних видань по українознавству за р.р. 1914—1917.—Склав *І. Айзеншток*. 3.

Матеріали до української бібліографії. Том IV.—Рец. *Ол. Гуцала*. 3.

Показчик імен і назв, які згадуються в 1, 2 і 3-му числах „Нашого Минулого“ 1918 р. 3.

VII. Ілюстрації.

„Наше Минуле“ № 1—2. 1919 р.

Зміст: I. Пав. Зайцев. Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. II. Пав. Зайцев. Нові матеріали до біографії й творчості Шевченка. 1. Лист Бодяньського до Шевченка. 2. Шевченко про московську неволю й про Мазепу. 3. „Лилея“. 4. Передмова Куліша до „Неофітів“. III. П. Филипович. Історико-літературні матеріали до Шевченка. 1. Листи Максимовича до Шевченка. 2. Нові рядки Т. Шевченка. IV. Сергій Єфремов. Шевченко на літературних позвах. До історії виданнів „Кобзаря“. V. Ор. Левицький. Українці у приймах в чужій часописі. (Згадка з минулого). VI. Колишній студент. Спомини колишнього студента про Київський Університет 70-х років. VII. К. Широцький. Відомий маляр. VIII. „Помийниця“. Українська гумористична часопис 1863 р. Подав М. Марковський, з вступною статтею В. Міяковського. IX. Ігн. Житецький. Замітки до „Помийниці“. X. Некрологи. Сергій Єфремов. Памяти І. Л. Шрага. Автобіографія І. Шрага; В. Садовський. † М. І. Туган-Барановський; Гнат Стеллецький. † Н. М. Кибальчич (Наталка-Полтавка). XI. Архив літературний. В. Міяковський. Вірш Павлина Свенцицького на перші роковини смерті Шевченка; В. М. Лист В. Доманицького з останніх місяців його життя; М. Зеров. Поема про ген. М. Завадовського. XII. Архив історичний. Російська військова влада і український рух. (З архивних матеріалів Штабу Київської військової округи). XIII. Хроніка. інституції та товариства. Архивна справа. Музеї. Памятки мистецтва й старовини. Памятники й некрополь. Роковини й ювілеї. XIV. Критика, рецензії, огляди. XV. Листи до редакції. XVI. Ілюстрації. Портрети.

Нові видання, надіслані до редакції „Книгаря“.

1293 **Абрамович, Н.**—Просвіта на селі. В ня Волинського Відділу Позашкільної Освіти, м. Житомир. 1919 р. Ст. 104. Ц. не зазначено.

Андрієнко, С.—Про загальні збори товариств. Бібліотека кооператора № 7. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 32 in 16°. Ц. 2 гривні 50 шагів.

1651

1295 **Блукач, Т. та М. Недоля.**—Аккорди. Поезії. Вид. Відділу Радявської Пропаганды, м. Олександрія, 1919 р. Ст. 31+1. Ц. не зазначено.

Богданов, А.—Червона Зоря. Утопія. Перекл. О. Нитка. Серія беллетристична, № 1. В во „Космос“. Київ, 1919 р. Ст. 172+2. Ц. не зазначено.

1652

Васильченко, С.—Оповідання (Басурмен). Серія белетристична № 1. В-ня „Дніпросоюзу“. Київ, 1919 р. Ст. 20. Ц. 4 гривні.

Верн, Ж. За 80 день кругом світа. Роман. Переклад з французької. В-че т-во „Час“. Київ, 1919 р. Ст. 250. Ц. 16 гривень.

Вечорниці і інші твори П. Кореницького. З переднім словом проф. М. Сумцова. В-во „Рух“. Харків, 1919 р. Ст. 60. Ц. 4 грив. 80 шаг.

1300 **Вульф, Г.**—Капіталізм, кооперація і питання кооперативного виробництва. Перекл. О. Варави. Бібліотека Кооператора № 11. В-во „Дніпросоюз“. Київ, 1919 р. Ст. 62+2. Ц. 5 гривень.

Герс, П. Робітнича кооперація в Німеччині. Перекл. В. Ілюченко. Бібліотека кооператора № 12. В-ня „Дніпросоюзу“. Київ, 1919 р. Ст. 86+2. Ц. 8 гривень.

До питання про виробництво дубового екстракту на Вкраїні. Написав інж. В. Терещенко. Одбитка з IV збірн. Техн. Секц. Укр. Наук. Т-ва. Київ, 1919 р. Ст. 16. Ц. 2 карб.

Доде, Альф. і К-о.—Самогонівське стадо і його пастир. Серія белетристична № 2. В-ня „Дніпросоюзу“. Київ, 1919 р. Ст. 12. Ц. 3 гривні.

Донцов, Д., д-р.—Мазепа й мазепняство. В-че т-во „Січ“. Черкаси—Київ, 1919 р. Ст. 33+1. Ц. 1 карб. 45 коп.

1305 **Дорошенко, Д.**—Адам Міцкевич, його життя й твори. В-ня „Благодійного Товариства“. Київ, 1919 р. Ст. 47+1. Ц. 1 карб. 75 коп.

Його-ж.—Білоруси та їх національне відродження. Видання 2-ге. В-во Правобережної філії Катерин. Укр. вид-ва. Кам.-Под. 1919 р. Ст. 42. Ц. 3 карб.

Для тебе одної. Романс для тенора або сопрано. Слова і музика В. Левицького. Видання автора. Ст. 2. Ц. 5 карб. Місце і рік видання не означено.

Євреї, клясова боротьба і погроми. Изд. „Укцентрага“ Харківськ. отдела. М. Харків, 1919 р. Ст. 11. Ц. 25 коп.

Євтушенко, З.—Про широкий університет. М. Золотоноша. 1919 р. Ст. 29+3 нenum. 16°. Ц. 2 гривні.

1310 **Житецький, П.**—Енеїда Котляревського в звязку з оглядом української літератури XVIII стол. Вид. Всеукр. Кооперат. Видавн. Союзу. Київ, 1919 р. Ст. 119+1. Ц. 40 гривень.

Збірник праць Комісії для вироблення Законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. Вид. Укр. Акад. Наук. Київ, 1919 р. Ст. 86+30.

Інструкція червоноармійцеві до боротьби зі шпигунством. Всеукр. В-во В. 1653

Ц. В. К. Рад Робітн., Селян та Червоноарм. депутатів. Київ, 1919 р. Ст. 11. Ціни не зазначено.

Інтернаціонал. Міжнародній робітничий гімн. Слова в перекл. М. В-го. Аранжовка В. В-ця (для міщаного хору). В-во Українського Робітничого Клубу у Києві. Серія музична № 1. Київ, 1919 р. Ст. 2. Ц. 4 карб. (10.000).

Касау, О.—Організація та практика споживчої кооперації в Англії. Бібліотека кооператора № 8. В-во „Дніпросоюзу“. Київ, 1919 р. Ст. 108, in 16°. Ц. 7 гривень.

1315 **Коло-де-Рієнці.**—Раєм повинна бути земля наша. Переклад В. Свігура. Науково-соціалістична бібліотека. В-во Колегії Просвіти та Пропаганди при Вик. Ком. Київ. Ради Роб. Деп. 1919 р. Ст. 16. Ц. 50 коп.

Короткий поради́ник по гріму (Як сільським аматорам заґримуватися для вистави). Переклад і зредагував Мих. Бяковців. Вид. Культ. Просв. Від. Миргородського Союзу Сп. Тов. М. Миргород. 1919 р. Ст. 16. 8°. Ціни не визначено.

Левченко, Г.—Смерть. Фантастична пьеса на дві картини. Вид. друге, перероблене. Видаче коштами Ф. Дивника. Рокитня, 1919 р. Ст. 32. Ц. не зазначено.

Його-ж.—Драматичні твори: Світова справа (пьеса на три дії). Дяк (комедія на чотирі дії з кооперативного руху). Вид. Ф. Дивника. Рокитня, 1918 р. Ст. 64. Ц. 4 карб.

Леонтович, М.—III-ій випуск хорів [1. Шість півні (міш.), 2. Ой котився кубар (міш.), 3. Отамане (муж.), 4. Ішов козак (міш.)]. Вид. автора. Ст. 4. Ц. 1 р. 75 коп. Місце і рік видання не означено.

1320 **Мещеряков, В.**—Сільська голота і шлях до соціалізму (Про сільсько-господарські комуни). Всеукр. В-во В. Ц. В. К. Київ, 1919 р. Ст. 16. Ц. 40 коп.

Мітрофанов, А.—Перше травня—свято праці. Вид. Всеукр. Ц. В. К. Київ, 1919 р. Ст. 15. Ц. 30 коп.

Національне відродження і кооперація. (Збірник статей). Випуск 1. „Бібліотека кооператора“ № 10. В-во „Дніпросоюз“. Київ, 1919. Ст. 47+1 нenum. Ц. 4 гривні.

Наш прапор. Вид. Центр. Вид. Бюро Київ, 1919 р. Ст. 7. Ц. 50 шаг.

1324—1341 **Нашим найменшим:** 1. Дурень і його жінка жаба панна (15 ст.); 2. Багатий Марко (15 ст.); 3. Лисиця і вівця (15 ст.); 4. Котик і півник (15 ст.); 5. Два брати. Грішник (15 ст.); 6. Цар Лев (31 ст.); 7. Повінь (15 ст.); 8. Господар і вуж. Сом, рак і ворова. Вюн і щука. Лисиця і рак (15 ст.); 9. Помста звірів (15 ст.); 10. Сорона і когут (15 ст.); 11. Про морського царя й його дочок (15 ст.); 12. Песивський, жабинський, сухивський і золотокудрії свини 1654

цариці (23 ст.); 13. Про бідного парубка й царівну (23 ст.); 14. Вовк і козенята (15 ст.); 15. Кому трудніше працювати (23 ст.); 16. Три брати і Бог (15 ст.); 17. Дідова дочка (15 ст.); 18. Про Марусю—козацьку дочку (15 ст.); Малюнки О. Кульчицької. В-во „Українська книжка“ під проводом А. Крушельницького. Львів—Київ. 1918 р.

Нечуй-Левицький, Ів.—Рибалка Панаас Круть і інші оповідання. (З біографією і портретом). Народня Бібліотека № 3. В-че т-во „Кривия“. Київ. 1919 р. Ст. 113+1. Ц. 10 грив.

Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. Вид. Української Академії Наук. Київ. 1919 р. Ст. 25.

Півник і курочка. Байка В. Тодосового з 12 мал. П. Лапина. № 1. В-че т-во „Вернигора“. Київ. 1919 р. Ц. 1 гр. 80 шаг. (5.200).

1345 **Півень та лисиця.** Народня байка. Редаг. В. Тодосів. Ілюстрації П. Лапина. В-че т-во „Вернигора“. Київ. 1919 р. Ц. 2 гр. 70 ш. (5.200).

Преображенський, Е.—Про селянські комуни. (Розмова комуніста більшовика з селянином). Всеукр. В-во при В. Ц. В. К. Київ. 1919 р. Ст. 16. Ц. 40 коп.

Природа и населеніє Слободской Украйны. Харьковская губернія. Пособіє по родиновідвінню. Естествоно-историческая бібліотека подъ ред. проф. В. Талієва. Изд. „Союз“, м. Харьків. 1918 р. Ст. 335+1. Ц. 10 карб.

Прихоженко, Ів.—Про споживче товариство. „Бібліотека кооператора“, № 9. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 39+1 невум. Ц. 3 гривні.

Протоколи засідань фізично-математичного відділу Українськ. Академії Наук у Києві. І. 1918 рік. Видання Укр. Акад. Наук. 1919 р. Ст. 76+2.

1350 **Рибячі танці.** Байка В. Грінченка. Мал. П. Діденко. В-че т-во „Сіверянська Думка“. Чернігів. 1918. Ст. 11+1. Ц. 90 коп.

Р—ський, В.—Од Києва до Канева. Історичні місцевости. В-ня т-ва „Просвіта“ у Києві. Серія популярна № 40. Київ. 1919 р. Ст. 32. Ц. 2 гр. 50 шаг.

Семенко, М.—Дві поезофільми (1919). В-во „Всеукраїтком“. Київ. 1919 р. Ст. 36. Ц. не означено.

Його-ж.—„Тов. Свіце“. Рефутпоема (1919). В-ня Бюро пропаганди „Всеукраїткома“. Київ. 1919 р. Ст. 16. Ц. не зазначено.

Стан споживчих Товариств чле

нів Полтавської Спілки в 1915, 1916, 1917 роках. Статистичний збірник І. Полтавська Спілка Спож. т-в. 1919 р. Ст. 100, 4^о. Ціни не визначено.

1355 **Стопневич, Б.** Спожывча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку). В-во Полтавської Спілки Сп. Т-в, м. Полтава. 1919 р. Ст. 112. 8^о. Ц. 6 карб. 50 коп.

Сумцов, М., проф.—Слобжане. Історично-етнографична розвідка. Культурно-історична бібліотека під ред. проф. Д. Багалія. В-во „Союз“, м. Харьків. 1918 р. Ст. 238+2. Ц. 10 карб.

Туган-Барановський, М., проф.—Політична економія. Курс популярний. З оригіналу перекл. О. Варава. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 194+2 невум. 8^о. Ц. 20 гривень.

Фабриціус, д-р.—Боротьба між собою народів та держав і кооперативна самооборона. Бібліотека Кооператора № 13. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919. Ст. 24. Ц. 2 гривні.

Франс, Ан.—Пророчий сон. Перекл. з франц. с передмовою й додатком О. Нитки. Серія беллетристична. № 3. В-во „Космос“. Київ. 1919 р. Ст. 56+4. Ц. 2 карб.

1360 **Freytags, G. Karts der Ukraina.** Masstab 1 : 2 Mill. Kartogr. Anstalt G. Freytag Berndt. Wien. Preis k. 3.

Хоткевичь, И.—Кооперація въ Галичинѣ. Соціально-Экономическая Библиотека под ред. доп. І. Трахтенберга. В-во „Союз“ у Харькові. 1918 р. Ст. 212. Ц. 6 р. 50 коп.

„Червоний вінок“. Збірник творів новітніх українських письменників. В-ня Окруж. Комит. Херсонщини У. П. С.-Р. К. Одеса. 1919 р. Ст. 98+2. Ц. 20 гр.

Чи вороги євреї робочим та селянам? Изд. „Укцентрага“ Харьковск. отдела. Харьків. 1919 р. Ст. 15. Ц. 30 коп.

Чудова верба. Казка. Переклад з сербської мови. Правобережна філія Укр. в-ва в Катеринославі. № 7. М. Кам'янець на Поділля, 1919 р. Ст. 8. Ц. 1 карб.

1365 **Що таке салдат червоної армії.** Вид. Колегії Освіти та Пропаганди при Видавн. Комітеті Київ. Ради Робітн. Депутатів. Київ. 1919 р. Ст. 8. Ц. 25 коп.

Шуліка, Ол.—Як шукати щастя-долю (про кооперацію). В-во „Світло“. Київ. 1918 р. Ст. 19+1. Ц. 1 гр. 50 шаг.

Юркевич, О.—Кооперативні оповідання. Серія беллетристична № 3. В-во „Дніпросоюз“. Київ. 1919 р. Ст. 32 in 16^о. Ц. 2 гр.

1368 **Ясний, Н.**—Можеть-ли Украина быть экономически независимой? Издание Товарищ. Потреб. Общ. Юга Россіи. 1918 г. г. Харьковь. Ст. 72. Ц. 1 р. 50 коп.

Т-во „ЧАС“ останніми часами видало такі книжки:

Пр. Спекторський Є. Основи права державного (Пер. О. Вечерницького)	1	50
Доц. Свенціцький Іл. Основи науки про мову українську	1	60
Пр. Тимченко Є. Українська грамати́ка	2	25
Черкасенко Сп. Рідна школа, читанка I	1	30
Його-ж. Рідна школа, чит. II	2	10
Чепіга Я. Задачник для початкових народніх шкіл, рік другий	—	65
Науменко В. Загальні принципи українського правопису	—	25
Чепіга Я. Методичні замітки до навчання грамоти по згуковому методу	—	40
Гоголь М. Тарас Бульба (переклад М. Садовського)	2	—
Кобець О. В Тарасову ніч (драматичні картини для роковин смерті Т. Шевченка)	—	35
Де-Амічіс Е. Шкільні оповідання, кн. I. (За рідний край. Маленький лицарь. В поміч батькові. Хлопчик-барабанщик. В лікарні)	—	60
„Будні“. Оповідання з чужих мов (Джіовані Чіамполі, Родзевичової, А. Доде, Арне Гарборга, Г. де-Мопасана, К. Міксата, М. Конопницької й инш.) т. I	2	25
Олесь О. „З журбою радість обнялась“, поезії, кн. I, вид. друге	1	40
Загул Д. З зелених гір (поезії)	1	60
Садовський М. Спомини з російсько-турецької війни 1877—78 р.	1	50
„Бім-бом, дзелень-бом!“ Нар. казочка, 8 великих малюнків в багатьох фарбах художника О. Судомори	2	50
Теж у чорній фарбі для розмальовування	—	—
„Прибадашка“. Нар. казка, мал. О. Судомори	2	50
Старицька-Черняхівська Л. Гетьман Петро Дорошенко (драма)	3	—
Ніковський А. Український правопис (словничок)	—	85
Стінний словник старовинних українських слів	—	75
Москозсько український словник „Час“	3	50
Американські оповідання. Упорядкував В. Старий	2	—
Старицька-Черняхівська Л. Останній сніп, вид. 2	—	70
Де Амічіс Е. Шкільні товариші (щоденник школяра), 3-є вид.	4	—
Гоголь М. Ревизор, комедія (перекл. М. Садовського)	3	—
Ожешкова Е. Gloria victis. (Оповідання)	—	50
Гаршич В. Чотири дні. (Оповідання)	—	25
Андреев Л. Петька на хуторі	—	20
Старицького М. Богдан Хмельницький	2	75
Гауптман Г. Ганнуся	1	50
Майстренко Х. В огні і крові	2	80
Григоренко Гр. Твори Т. I	4	50
Бічер-Стоу Г. Томова Хатка (переказ. Ол. Діхтярь)	2	—
Марк Твен. Принц та бідак (в перекл. Ол. Діхтяря)	5	—
Широцький К. Колівщина	1	—
Петлюра С. Незабутні	1	50
Байков Л. Підготовка народу та війська до захисту батьківщини	7	—
Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні.	12	—
Старицький М. Облога Буші.	2	80
Стебницький, П. (П. Смутон). Поміж двох революцій	4	50
Григорій Наш Історія Українського Народу	15	—
Жюль Верн. За 80 день кругом світа	16	гр.

Вілька Українська Школа

загально-педагогічний журнал.

Видає Всеукраїнська учительська Спілка.

Передплата на 1918—1919 рік 35 карб.,
перше півріччя 16 карб.; друге 20 карб.

Адреса: Київ. Ірининська 4, тел. 31-77.

Редагує Комітет.

Сільський Господарь

двохтижневий часопис сільсько-господарської кооперації.

Умови передплати: на рік — 24 карб., на півріччя—12 карб., окреме число 5 грив.

Адреса: Київ. Прорізна 19. „Централ“.

Редагує Комісія.

ГРОМАДА

громадсько-кооперативний і літературний журнал

виходить тричі на місяць

Ціна на „Громаду“ на цілий рік 50 гр.,
на півроку 26 гр. Окреме число 4 гр.

Адреса: Київ. В.-Володимирська, 46.

3 травня місяця ц. р. у Києві виходить часопис

„Книжний Вістник“,

присвячений питанням бібліотекознавства і книгарських справ.

Видавець Національна Бібліотека при Укр. Акад. Наук.

Редактор Ігн. П. Житецький.

Адреса: Київ, Гоголівська вул. 22, госп. 3.

Ціна часопису визначається на окремих примірниках.

Товариство „ЧАС“ у Київі
ПРОДОВЖУЄ НА 1919 РІК ВИДАННЯ
й приймає передплату на місяшник

Книгарь

літопис українського письменства
(РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ)

„Книгарь“ при участі відомих українських письменників і знавців з різних спеціальностей дає оцінку кожного видання; оповідає про його зміст, зазначає його якості й хиби.

Часопис „Книгарь“ подає повні відомости про діяльність всіх українських видавництв; оповіщає про всі наміри й плани кожного видавництва; про всі книжки, що вийшли або мають вийти.

Передплата на рік 51 карб., на три місяці 15 карб. Перші 16-ть книжок „Книгаря“ за 1917 і 1918 р. висилаються за 30 карб. Оповістки видавництв по 3 карб. за рядок.

Гроші на передплату надсилати по адресі: Київ. Володимирська 42, тел. 25—77. „ЧАС“, редакція „Книгаря“.

Щоб не було задержки в висильці, треба поспішати з передплатою.

„Книгарь“—в необхідним справочником і порадиником для всіх особ та інституцій, що купують або цікавляться книгами; особливо він потрібний для бібліотек, книгозбірень, земств, „Просвіт“, учительства.

Список співробітників „Книгаря“:

Проф. Д. Багалій, П. Богацький, Л. Бурчак, проф. М. Бурачек, О. Вечерницький, В. Волох, О. Волошин, Ф. Гавриш, П. Гай, А. Грабенко, Мих. Грінченко, Ол. Грудницький, проф. В. Данилевич, О. Діхтярь, В. Дога, Д. Дорошенко, О. Дорошкевич, Г. Дмитренко, проф. В. Дублянський, В. Дубровський, Н. Дубровська-Трикулевська, В. Дурдуковський, Ф. Ернст, С. Єфремов, Гн. Житецький, М. Жученко, П. Зайцев, М. Зеров. Н. Ішуніна, Т. Каракашенко, Ол. Кисільов, С. Кондра, В. Королів, В. Корінь, Ол. Кошиць, проф. А. Кримський, М. Кушнір, П. Лапин, М. Левицький, Ор. Левицький, М. Леонтович, проф. Лобода, К. Лоський, О. Лотоцький, Б. Лукасевич, М. Марковський, Ф. Матушевський, К. Мацієвич, Ю. Меженко (Іванів), О. Мицюк, В. Міяковський, Мих. Могилянський, В. Модзалевський, А. Ніковський, П. Новак, О. Олесь, М. Павловський, С. Паночіні, С. Петлюра, В. Петрушевський, П. Погорілко, П. Пожарський, В. Порш, В. Поточний, Д. Ревуцький, Л. Ревуцький, С. Русова, М. Садовський, проф. Іл. Свенцицький, П. Синицький, проф. М. Сагарда, Ст. Сірополко, О. Соловій, М. Сріблянський, В. Старий, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, К. Стеценко, О. Стешенко, В. Страшкевич, проф. Б. Тимченко, Г. Тисяченко, О. Топачевський, П. Филипович, О. Ходзицький, В. Хоменко, С. Черкасенко, М. Шаповал, проф. К. Широцький, О. Шульгин, Н. Шульгина-Іщук, А. Яковлів, Б. Якубський, А. Яринович, проф. Ярошевич.

Видавець—Т-во „Час“.

Редактор—М. Зеров.